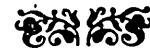

АКАДЕМІЯ
НАУК
УКРАЇНСЬКОЇ РСР

ВИДАВНИЦТВО
«НАУКОВА ДУМКА»

БІБЛІОТЕКА
УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

БІБЛІОТЕКА
УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Дмитро МАРКОВИЧ
Стефан КОВАЛІВ
Олена ПЧІЛКА
Наталія КОБРИНСЬКА
Наталка ПОЛТАВКА
Андрій ЧАЙКОВСЬКИЙ
Олександр КАТРЕНКО
Уляна КРАВЧЕНКО
Яків ЖАРКО
Любов ЯНОВСЬКА
Трохим ЗІНЬКІВСЬКИЙ
ДНІПРОВА ЧАЙКА
Тимотей БОРДУЛЯК
Вячеслав ПОТАПЕНКО
Модест ЛЕВИЦЬКИЙ
Володимир ЛЕОНТОВИЧ
Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ
та інші

ДОЖОВТНЕВА
УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

УКРАЇНСЬКА
НОВЕЛІСТИКА
кінця ХІХ-
початку ХХ ст.

ОПОВІДАННЯ
НОВЕЛИ

ФРАГМЕНТАРНІ ФОРМИ
(ескізи, етюди, нариси,
образки, поезії в прозі)

КИЇВ
НАУКОВА ДУМКА
1989

У томі подаються кращі твори українських письменників-новелістів кінця ХІХ—початку ХХ ст.

В томі представлені кращі произведения українських писателів-новелістів кінця ХІХ—початку ХХ в.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

І. О. Дзеверін (голова)
О. Т. Гончар
Ю. Е. Григор'єв (секретар)
В. Г. Дончик
М. Г. Жулинський (заступник голови)
П. А. Загребельний
С. Д. Зубков
Є. П. Кирилюк
О. В. Мишанич
Л. М. Новиченко
Д. В. Павличко
Ф. П. Погребенник
В. М. Русанівський
О. В. Шпильова
М. Т. Яценко (заступник голови)

Упорядкування і примітки
Є. К. НАХЛІКА

Вступна стаття
І. О. ДЕНИСЮКА

Редактор тому
Н. Л. КАЛЕНИЧЕНКО

Редакція художньої
літератури

У 4702640101-254 передплатне
М221(04)-89

ISBN 5-12-000460-1

© Видавництво «Наукова думка», 1989,
упорядкування, примітки, передмова

Серед розмаїття літературних форм кожне національне письменство має такі скарби, про які можна сказати словами Тараса Шевченка: «От де, люди, наша слава!» Так оцінював Кобзар нашу пісню і думу бо ж у той час в українській літературі ще не викристалізувалися жанри з прикметами вічності, крім хіба «Енеїди» І. Котляревського, яка на небувалу височінь піднесла бурлескно-трагедійну поему, перетворивши її на енциклопедичну «книгу буття» народу. Тільки Шевченко вибухнув з свого прометеївського серця таку вогненну ліричну та ліро-епічну інвективу, якої світова література ще не знала. Випереджує інші літератури й робітничий роман Івана Франка, верховинним явищем світової культури можна вважати філософську поему Великого Каменяра й драму ідей Лесі Українки.

Але був в українській дожовтневій літературі ще один жанр, який плекали всі без винятку наші прозаїки — від Квітки-Основ'яненка до Стефаніка, збагачуючи його історичну поетику від покоління до покоління.

Це була новела.

Новела — термін у сучасному його розумінні інтернаціональний. Італійське слово *novella* (новина) прийшло в літературу з юриспруденції, в якій воно означало новий указ. Першим італійським письменником, хто дав своїм художнім оповідкам наймення «новела», був Фонвензін де ля Ріва, що виступав у середині ХІІІ ст. Років за сто до появи «Декамерона» Джованні Боккаччо, котрий закріпив новелу як літературний термін, існував в Італії збірник «Новеліно, або Сто давніх оповідок». І «новеліно», і широко розповсюджені у Франції «фавльо», а відтак німецькі «шванки» близькі до фольклорної новели. Ці напівлітературні демократичні за своїм спрямуванням оповіданнячка не несуть ще в собі відбиття творчої індивідуальності автора. Фольклорною новелою (за іншою термінологією — побутова казка) І. Франко, Ф. Колесса та інші видатні українські фольклористи називали відокремлене від казки оповідання, що не має в собі фантастичного елемента й щільно засноване на реальному побутовому тлі. Як і фольклорний твір, народна новела — жанр імперсональний, тобто такий, що не містить у своїй структурі прикмет індивідуального стилю автора.

Історична заслуга Джованні Боккаччо як автора «Декамерона» — всевітньовідомої збірки перших високоталановитих літературних новел — полягає в тому, що він трансформував цей жанр з позицій найпередовішого світогляду свого часу — ідей Відродження, а це давало несподіваний ефект

новизни: літературна новела виростала на конфлікті старого й нового — рутини й новітнього світосприймання. Боккаччо сміливо поєднав фольклорну техніку трактування сюжетів з літературними прийомами, з досвідом античного й сучасного йому письменства; на імперсональний жанр він наклав відсвіт своєї небуденної особистості. Так літературна новела стала твором особистісного характеру на відміну від тієї примітивної імперсональності, що була притаманна фольклорній оповідці, наприклад анекдотів.

Такий симбіоз фольклору й літератури в різних виявах пронесе новела на певній стадії свого розвитку і в інших національних літературах. З одного боку, на ній позначаються особливості фольклору даного народу, а з другого — прикмети його письменства у переломленні через творчий темперамент автора. Італійський термін у деяких європейських літературах заміниться своїм питомим словом чи словосполученням (англійським «short story», російським «рассказ», українським «оповідання», польським «opowiadanie», чеським «povídka» тощо) або ж існуватиме поряд з національним терміном на означення певної модифікації новелістичних жанрів.

Оповідна культура сливе така ж давня, як і людство. Ще десь у печері при світлі незгасаючого вогню — «знічу» — наші пращури любили «казати казку», «баяти байку» про якісь незвичайні події, наприклад про складне полювання чи війну з ворогами. Перші художні оповідки на території України зафіксував Геродот (V ст. до н. е.). Образи золотого ярма і плуга, що нібито для хліборобських скіфів упали з неба у цих Геродотових легендах, у певних модифікаціях збереглися в слов'янському фольклорі до наших днів.

Середньовічний літописець, повістуючи про війни та князівські міжусобиці, шкодував пергаменту на народні новели, хоч і перебував під сугестією їх оповідальної поетики. Інколи в лаконічну інформацію впліталися такі насправді викінчені новели, як трагічна історія осліплення Василька у Галицько-Волинському літописі. Повчання «отців церкви» часто набирали форм «прикладів», «фабул» — дидактичних новелок, притч, парабол. Вони широко застосовувалися у проповідях та в інших жанрах ділової за своєю сутністю літератури.

Просвітництво і романтизм сприяли визволенню багатьох жанрів з лона інших, а також трансформації літературних родів і видів.

Перші самостійні оповідки зачинатель української нової прози Г. Квітка-Основ'яненко не без відтінку зневаги ще називає по-бурлескному «побрехеньками», хоча в його епістолярному лексиконі вже зустрічається термін «оповідання», який міцно ввійде у вжиток з появою «Народних оповідань» Марка Вовчка. А поряд з ним певного громадянства набере «повістка» (твір середній між оповіданням та повістю). Чи не вперше у творчості українських письменників слово «новела» ми зустрічаємо у Тараса Шевченка — у повісті «Варнак». Героїня цього твору читає італійські та французькі новели, які, без сумніву, знав і автор повісті. Права громадянства термін «новела» набере з 70-х років XIX ст., а на порозі нашого сторіччя з'явиться вже ціла злива жанрових дефініцій для позначення найтонших нюансів у модифікаціях малої прози.

Несприятливі умови розвитку української літератури в дожовтневу епоху (цензурні переслідування, брак друкованих органів, роз'єднаність українських земель тощо) зумовили нерівномірність еволюції жанрів, особливо роману. Але мала проза таїла в собі велику життєпружну силу. Вона була подібна до тих квітів, які зацвітають на пустирях чи освоюють щойно застиглу лаву, вивержену з вулкану. Може здаватися парадоксом, що при всій несистематичності преси новелістика росла безперервно, створюючи свої традиції. Зрозуміло, що в її еволюції були свої історично зумовлені ритми припливів і відпливів. Новелістична течія дещо сповільнює свій рух у 70—80-ті роки, щоб активізуватися на переломі століть, коли вона розгалужується в пишне й могутнє древо.

Рвучким і напруженим був темп суспільно-політичного життя на грані XIX і XX ст. Капіталізм, переростаючи в імперіалізм, загострив суперечності експлуататорського ладу. Вихід на суспільну арену робітничого класу й загальна популярність його ідеології, поява ленінізму, події першої російської революції 1905 р. й вибух світової війни в 1914 р., ускладненість ідеологічної боротьби — все це надзвичайно урізноманітнювало життя, впливало на світогляд письменників, давало їм для художнього освоєння все новий і новий матеріал, який вимагав художніх пошуків у зображенні бурхливої, такої складної і мінливої дійсності.

При освоєнні нових пластів життя у своїх наймобільніших, всепроникаючих формах мала проза виявилась особливо функціональною. Вона вторгається в усі клітини складного суспільного організму, відгукується на епохальні політичні струси й катаклізми — революцію і війну, відбиває глибинні соціальні процеси села й міста, художньо досліджує прояви соціальної та індивідуальної психології нескінченної галереї типів епохи, які репрезентують усі класи, стани й суспільні прошарки, відображає ідеологічні «розпуття велелюдні», набуваючи еластичності своєї структури, вдосконалюючи інструментарій пізнання людського буття. Поруч з нею успішно плекаються роман і повість, але все ж новелістика превалує над великою прозою. Іван Франко, постійно тримаючи руку на пульсі літературного процесу, з подивом і захопленням констатує: «Новела — се, можна сказати, найбільш універсальний і свобідний рід літератури, найвідповідніший нашому нервовому часові, тому поколінню, що вічно спішиться і не має ані часу, ані спокою душевного, щоб читати многотомові повісті. В новелі найлегше авторові виявити найрізніші сторони свого таланту, блиснути іронією, зворушити нас впливом сконцентрованого чуття, очарувати майстерною формою»¹.

Ці якості українська новелістика виробляла довго й наполегливо. Вимушена спеціалізація наших прозаїків на малих формах сприяла вдосконаленню новелістичного мистецтва. До того ж новела жила на Україні багатою оповідною народною культурою. Своєрідним зразком для неї у фольклорі стала балада з її внутрішнім драматизмом та фрагментарністю

¹ Франко І. З останніх десятиліть XIX віку // Зібр. творів. У 50-ти т.— Київ, 1984.— Т. 41.— С. 524.

демонстрацій незвичайної колізії. Твори малої прози, посилюючи свою дієвість у міцно об'єднаних композиційно та ідейно цілеспрямованих циклах, перебрали на себе функцію повісті чи роману. Новела перестала бути розважальним чи ледь іронічним жанром. Українська новелістика набула нових рис — якості суспільно-проблемного жанру. Такий тон задала їй антикріпацькі трагедійні оповідання Марка Вовчка, намагнічені в полі політичної поезії Шевченка. Іван Франко в душі своєї концепції «наукового реалізму» надає суспільно-психологічній студії аналітично-дослідницького характеру.

Українська новелістика помножує здобутки фольклору на досягнення літературної техніки у своєму письменстві, російському та зарубіжному. У кінці XIX — на початку XX ст. їй притаманні усі закономірності розвитку, характерні для найрозвиненіших літератур світу. Разом з тим вона як парость східнослов'янської літератури у більшій мірі, ніж західноєвропейська, була одухотворена ідеями революційної демократії і наукового соціалізму і стояла в тісному зв'язку з народними рухами — робітничим і селянським.

Глибоконародна, живлена фольклорними джерелами, українська новелістика відбила волелюбні прагнення трудящих, народний оптимізм, гумор, тонку іронію і часто ліричну замрію. Однак, зображуючи життя соціально та національно поневоленого народу, вона нерідко набирала трагічного тону, що зумовило народження оповідань долі й трагічних новел, які виникали на зіткненні особистості з жорстокими соціальними умовами. Свідома тенденція вражати читача кривавими ранами народу, аби ставити визвольні завдання, революціонізувати маси, йшла в парі з глибоким проникненням у духовність героя, в діалектику його душі. Проте над тональністю високого трагізму превалює пафос «хвали життю», мажорного світосприймання. Вплив соціалістичних ідей на передових новелістів викликав, з одного боку, гострий критицизм їх творів, а з другого — окрилював вірою у прийдешнє. Оцей конструктивний елемент реалістичної новелістики сприяв її перевазі над модерністичною.

Окреме питання — «облік кадрів» нашої новелістики перелому століть. Якщо, скажімо, в «Основах» на початку 60-х років XIX ст. виступило 40 прозаїків (і всі вони культивували малу прозу), то в 90—900-ті роки на сторінках «Літературно-наукового вісника» ми нараховуємо їх близько 170. Революція 1905 р. приголомшила царизм, який послабив цензурні утиски українського слова. Народилось чотири десятки органів преси українською мовою, в яких новелісти мали змогу друкуватися. Можна говорити, отже, про якесь легендарне число «сорок сороков» прозаїків. Серед них було багато талантів — напрочуд різнобарвних та оригінальних, що з гордістю відзначали Франко і Леся Українка. Зокрема вже в перший рік нашого століття Великий Каменяр писав: «В сучасній галицькій новелістиці бачимо різнобарвну китицю індивідуальностей. Від простих, невишуканих, та теплим чуттям ogrітих оповідань Тимофія Бордуляка — назву тут тільки найвигідніших робітників на тім полі — до старанно оброблених і украшених гумором, новел і сатир Маковея, і до держаних переважно в мемуарнім

тоні оповідань Андрія Чайковського, і до овіяних якоюсь атмосферою тихої меланхолії нарисів Богдана Лепкого, і до енергічних та вірно схоплених із життя нарисів передчасно помершого Михайла Петрушевича, і до характеристичних, крізь сльози всміхнутих нарисів Ковалева, і до визначних незвичайно вірною та бистрою обсервацією оповідань Мартовича, і до смілих, з певною буршікою бравурою та недбалістю в тоні і зверхній формі імпрізованих оповідань Будзиновського — яке широке поле, яка різноманітність, яка свіжість, що віє майже з кожної з цих фізіономій!»² Зауважимо, критик бере лише невеликий відтинок літературного життя — Галичину — і в цьому уривку приглядається до «фізіономій» — до індивідуального стилю майже другорядних письменників (за винятком хіба Мартовича), бо ж про таких, як Стефаник, Кобилянська, Черемшина, Яцків пише окремо. А якщо розглянути неповторність мистецьких почерків отих «сорок сороков» новелістів українського степу й полонин! Яке буйноцвіття, яке багатство «картини світу» нашої новелістики! У цьому томі представлені не найвидатніші автори малої прози, бо ж вибрана творчість найкращих наших прозаїків виходить окремими книгами. Але поділ на «великих» і «малих», «першорядних» і «другорядних» дуже умовний. За рангами розставити таланти важко. Так, Іван Франко, розглядаючи сучасну йому новелістику, «абсолютним паном форми, може, найбільшим артистом, який появився у нас після Шевченка», вважав Стефаника, то знову ж серед майстрів новаторської прози на перше місце ставив Кобилянську, захоплюючись водночас Коцюбинським.

Звичайно, у кожній літературі частина письменників «старіється», виходить з моди, а точніше — не витримує іспиту часу й забувається. Однак у період культу особи Сталіна і в час застою чимало діячів культури і мистецтва було забуто свідомо, і нині є потреба ліквідувати білі плями в історії української літератури, у новелістиці початку XX ст. зокрема. Отож і це видання покликане хоч невеликою добіркою творів нагадати сучасному читачеві помітніші несправедливо забыті та напівзабыті творчі особистості цікавих новелістів, а разом з тим дати уявлення про цілість малої прози порогу століть — про її багатство та різноманітність. Сюди входять белетристи, що вже видавалися збірками вибраних творів, а також ті, які були представлені одним-двома оповіданнями чи новелами в антологіях або інших публікаціях. Разом з тим уперше за півстоліття, а то й за довший час, повертаються до нас такі автори, як Олександр Катренко, Євген Мандичевський, Катря Гриневичева, Орест Авдиківич, Трохим Зінківський, Володимир Леонтович, Костянтин Сроковський, Лесь Гринюк, Михайло Грушевський, Микола Дерлиця, Михайло Петрушевич. Серед них є письменники й політичні діячі суперечливого світогляду і в певні періоди їх діяльності буржуазно-націоналістичних орієнтацій, хоч у їхній художній творчості відчуваються і демократичні тенденції. Однак певними оригінальними мотивами та художніми пошуками вони збагачували красне письменство.

² Франко І. З останніх десятиліть XIX віку // Збір. творів. У 50-ти т. — Т. 41. — С. 524—525.

Так, скажімо, вчений — історик та літературознавець, діяч, що входив до складу українських націоналістичних урядів, а пізніше академік АН УРСР та АН СРСР Михайло Грушевський писав оповідання, новели, образки та драми. Вони вийшли окремим радянським виданням у збірці «Під зорями» в 1925 р. (кооперативне видавництво «Рух»). В цілому — це інтелектуалістично-філософські оповідки, хоч інколи вони є просто художньою інтерпретацією історичних документів, як-от «Неробочий Грицько Кривий» — твір про трагедію втікача-кріпака, який не мириться з панщизняним гнітом. Не відзначаючись оригінальністю образності, твори художньої прози Грушевського викликають інтерес тематикою, типажем, спіко-медитативною манерою оповіді. І навпаки, образ у новелах Катрі Гриневичевої межує з імажиністськими ефектами. Ця письменниця, що приєднала до модернізму, повернувшись до стефаніківського типу новели у збірці «Непоборні», що являє собою монтаж зарисовок з натури — з концтабірного життя в Гмінді, куди під час імперіалістичної війни було зігнано багато західноукраїнського населення. Стефанік високо цинив цю збірку і мав намір писати до неї передмову. При всій світоглядній суперечності авторів не можна також перекреслити майстерні витончено-психологічні оповідання Михайла Могиланського, Володимира Леонтовича. У свій час Франко позитивно відгукувався про талант Михайла Петрушевича, Миколи Дерлиці й Олександра Катренка. За невідповідність жанровій дефініції «акварелька» критикував «Бурю» Євгена Мандичевського Гнат Хоткевич. З історичної перспективи ми бачимо і ті здобутки, які мали ці й інші новелісти. У багатоголосі малої прози відчуваються мистецькі модуляції і тембри їхніх голосів.

Типологію малої прози кінця XIX — початку XX ст. можна здійснювати за різними принципами. У дожовтневі часи здебільшого критика розглядала їх за поколіннями, що давало можливість вловити ознаки традицій і новаторства при зіставленні продукції «старих» і «молодих» — представників давнішої когорти письменників і митців «нової генерації» чи «Молодої України». Але не забуваймо, що більшість «старих» співіснувала й співтворила поруч з «молодими». До кінця XIX ст. творить Олександр Кониський, який дебютував в «Основі», озиваються інколи голоси й таких «основ'ян», як Ганна Барвінок і Марко Вовчок, на повну потужність працюють «сімдесятники» й «вісімдесятники» Іван Франко, Наталія Кобринська, Олена Пчілка, Борис Грінченко. Їхня творчість відбиває прикмети історичної поетики прози кількох стадій і десятиріч. Виразно відрізняючись від художнього почерку новелістів «нової генерації», впливаючи на неї за законом спадкоємності й несучи в собі зародок новаторства майбутніх мистецьких поколінь, окремі з цих авторів інколи зазнають натиску зворотної хвилі — впливу «молодих» на старше покоління (це видно, наприклад, на «Сойчиному крилі» Івана Франка).

Умовно можна виділити певні стильові течії, бо ж окремі творчі індивідуальності утворюють більш чи менш виразні групи чи «школи». Проте у наш час прийнято говорити про стильові течії, а не школи, бо ж школа передбачає вчителів та учнів, а проти цього протестують самі письменники. Згадаймо,

як прикро вражало Стефаніка зарахування до його «школи» Черемшини! Але наявність покутської групи новелістів безсумнівна. Реальним фактором є також певна мовно-діалектна забарвленість стилю. У свій час Іван Франко констатував як характерне явище появу «літератури на діалектах». Представником письменників, що використовували з художньою метою «гуцулізми», були не лише Марко Черемшина й Кобилянська, Данило Харов'юк у творах з сільського життя, а й «степовики» Коцюбинський і Хоткевич. «Бойкізмами» завітчують свої тексти Франко і Кміт. Характерний відгук Гната Хоткевича на появу збірки Юрія Кміта «З гір». Рецензента захоплює оригінальність нестертого слова, його естетична вимовність: «Яке багатство висловів, яка оригінальність оборотів!» — «Наша мова, — продовжує роздуми письменник, — багата, цвітиста, розмаїта; скільки відтінків, скільки краси в її говорах — і скільки перед літераторами лежить вдячної, хорошої роботи — з'єднати то все в одну багату, красиву, могутню мову!»³.

За характером синкретизму мистецтв теж з великою дозою умовності можна виділити течію «симфонічної» словесності — акварельно-музичного письма Михайла Коцюбинського, Степана Васильченка, Гната Хоткевича в його карпатських «акварелях» та Ольги Кобилянської і графічно-штрихову манеру Івана Франка й Василя Стефаніка.

Іван Франко схильний був розрізняти жіночі почерки в літературі, «жіночу грацію» вислову у творчості наших письменниць. А в українській новелістиці виступали тоді, крім згадуваних уже Марка Вовчка й Ганни Барвінок як спорадичних гостей, Леся Українка, Ольга Кобилянська, Наталія Кобринська, Євгенія Ярошинська, Дніпрова Чайка, Грицько Григоренко, Олена Пчілка, Любов Яновська, Уляна Кравченко, Наталка Полтавка, Надія Кибальчич-Козловська, Христя Алчевська, Наталія Романович-Ткаченко, Тетяна Сулима, Марія Проскуріна, Сидонія Гнідий, Марта Бохенська та ін.

Але поруч з мистецькими індивідуальностями, які взаємопритягаються певними якостями таланту в якісь констеляції — сузір'я на зоряному небозводі література в межах одного мистецького напрямку чи методу, є й певні глибші фактори диференціації мистецького життя. Саме в добу імперіалізму й пролетарських революцій найсильніше проявились ідеологічні суперечності, що були виявом класової боротьби. Загострюється боротьба ідейно-художніх напрямів у літературі та мистецтві — реалістичного й модерністичного. Та справжні естетичні цінності вносили реалісти, тому що їх творчість орієнтувалася на повнокровність, на всю стобарвність життя, пульсуючого небувалою внутрішньою суспільною енергією, у той час як модерністи тікали від прикрих для них «турботних дисонансів» у світ вигаданої, штучної, абстрактної реальності, у світ «потойбічних гомонів» містики чи в герметично замкнуте, ізольоване від соціальних умов індивідуалістичне «я», відчужене від громади внутрішнє буття людини.

Певні тенденції, що претендували на переростання в стильові течії, намітились і в українському модернізмі: лірична, яка вела до манірності,

³ Літературно-науковий вісник. — 1908. — Т. 41. — С. 442.

декадентської сентиментальності, настрою смутку, туги, відчуження і причуженості (Орест Авдикович); неонатуралістична (Володимир Винниченко); сюрреалістична (Михайло Яцків). Модерністичні течії, асоціальні і в своїй сутності «бесконечно буржуазні» (Леся Українка), намагались відсторонити сучасника від пекучих суспільних проблем. Модерністи не могли дати образів позитивного героя як соціально активної особистості, як зразка, гідного наслідування. Для модерністичної новели характерний сюрреалістичний шок, не детермінований характерами й обставинами, який підмінював несподіваний поворот реалістичної новели, котрий відслонював нову сутність героя, що органічно витікала з конкретних причин.

Однак відсахнутись повністю від реальної дійсності принаймні талановиті письменники не могли ні в західноєвропейській, ні в українській літературі. Мали значення і могутні реалістичні традиції, які вступали в суперечність з погонею за модними постулатами чистого мистецтва. Звідси наявність реалістичних тенденцій поряд з модерністичними у Володимира Винниченка, Михайла Яцкова, Олексія Плюща, Ореста Авдиковича. Зокрема ранні оповідання Винниченка з їх стереометричним, бриластим, «фактурно» відчутним стилем, з упевненим енергійним мазком, з типами «босяків» — спроторизованих селян, робітників, включених у революційну роботу інтелігентів — твори з пульсом сучасності принесли популярність авторові, привернули до себе увагу Івана Франка й Лесі Українки («І де ти такий взявся!» — вигукував Франко). Але поступово неонатуралістична тенденція почала брати верх над реалістичною, а разом з тим відбулася ідейно-політична девальвація письменника.

Тимчасове входження деяких прозаїків до модерністського угруповання «Молода муза» здебільшого було лише певним етапом у їх творчій еволюції — молодечим пошуком оригінальності, осягненням нових вимірів мистецького світу. Проте воно межувало з рішучим розривом з реалістичними традиціями у теорії. Фактично ж новелістика Богдана Лепкого в основі своїй все-таки була реалістичною, незважаючи на приглушеність її півтонів. У Михайла Яцкова співіснують реалістичні, навіть натуралістичні деталі з прийомами символізму. Превалює то один, то другий «ухил», поки цей оригінальний автор безповоротно не підпаде під «земне тяжіння» традицій Франка — Стефаника, не втрачаючи, звичайно, своїх неповторних знахідок у складних пошуках. Символіка у новелах Яцкова виступає на різних рівнях контактів з дійсністю. Інколи вона надто ускладнена, як от у новелі «Дівчина на чорнім коні» із збірки «Чорні крила». Тут автор зачіпає сферу підсвідомого в людині, будуючи свій твір за принципом сновидінь і галюцинацій — картини, образи, видіння змонтовані без причинно-наслідкового зв'язку і вражають читача саме своєю ірреальністю. Це так звана література жаху (є такий напрям і в сучасному кіно). Модерністська проекція символу далека від його однозначної інтерпретації — твір кожен має тлумачити по-своєму. Можна трактувати новелу «Дівчина на чорнім коні» як своєрідне переживання художника після втрати коханої, як антитезу між «чарами творчості» й потворністю смерті.

Якщо у повісті Олексія Плюща «Великий в малім і малий у великім» проявилися настрої екзистенціалістського відчуження і зневіри, то його

новели більш реалістичні. У пафосі своєрідного патетичного психологізму відображена перечуленість певного типу інтелігента початку ХХ ст., пульсація його мозку і напруга нервів. Усе це позначилося на характері стилю новеліста — стилю якоїсь бурхливої мелодії («Палкий мисленник і учитель», «Страшна помилка»).

Найпоширеніший у період культу й застою принцип класифікації письменників за класовою ознакою вимагає певного перегляду, адже нерідко траплялося, що така типологія перетворювалася у механічне навішування «ярликів», які не відповідали змістові творів, узятих у їх комплексі. Так, коли мова заходила про Ганну Барвінок, замовчувалися соціальні моменти її оповідань. Ще й досі не опубліковано спогадів цієї письменниці про Тараса Шевченка — надто вже великою прихильницею Кобзаря виступає вона, а це контрастує з «ярликом» буржуазної авторки. «9 січня» та «Брат на брата» Бориса Грінченка бентежили своєю несподіваною революційністю. Олена Пчілка написала обвогнену диханням 1905 р. «Збентежену вечерю», в якій вона, ця за своїм соціальним статусом поміщиця, виступає проти землевласників і симпатизує бунтарським настроям народу. Ідеї гуманізму та милосердя в оповіданнях Модеста Левницького і Дмитра Марковича не абстрактно-буржуазні, а вселюдські. Зрештою, ці оповідачі показували й соціальні тенета, в яких борсалась маленька людина з своїм великим горем. А у творі «Куди соколи літають, туди ворон не пускають» Модест Левницький підносить до вищого, синтетичного погляду, розкриваючи «хитру механіку» бюрократичної машини, спрямованої на приборкання особистості, на перетворення її у стереотип, у колішатко царистсько-жандармського апарату.

Складність і швидкоплинність життя, сповненого незвичайних катаклізмів, удари ідеологічних хвиль, наявність армії новелістів, вихованих на різних традиціях — на культурі Тургенева і Чехова, Марка Вовчка, Федьковича і Франка, Келлера, Мопассана і Якобсона — усе це через різні форми опосередкованості, у переломленні крізь призму темпераменту кожного автора сприяло виробленню певних жанрово-композиційних структур як основних типів і навіть жанрів малої прози з їх численними модифікаціями й новотворами. Саме про новелістику кінця ХІХ — початку ХХ ст. можна говорити як про розбудовану й досить виразну системну єдність. Твори фабульної прози — оповідання та новела, а також безфабульної — ескізно-фрагментарної (етюд, ескіз, лірична мініатюра, поезія в прозі і т. п.) становлять жанрово-стильову систему, яка ставить свої специфічні завдання естетичного освоєння дійсності, — малу прозу, або новелістику.

На початку нашої малої нової прози було оповідання — твір неквапливо епічного способу викладу, повісткування, що нагадувало народну розповідь (у російській термінології — «иллюзія сказа»). Структура такого оповідання здебільшого імітувала стару «житійну» прозу — твір будувався на хронотопі всього життя героя і відображав стабільні якості характеру, не дошукуючись у переломних моментах долі вияву неznаної сутності людини. Структура оповідання дедалі мінялася, ваги набував певний відтинок життя, епізод чи подія, але трактувалися вони епічно, інколи під-

свічуючись ліричним сяйвом. У надрах оповідання поступово формується й «сестра драми» — новела. Це фабульний твір малої прози з особливою інтенсифікацією, концентрацією сюжетно-композиційної структури і стилю, з драматично напруженим конфліктом, який досягає максимальної напруги в так званому пуанті й розряджається в несподіваному сюжетному повороті, розкриваючи нову сутність героя, незвичайність людської долі.

Ще до початку ХХ ст. в українській літературі витворились дві модифікації, два жанрово-структурні типи новели: новела акції, заснована на зіткненні двох конфлікуючих сил, і новела настрою з внутрішньо-психологічним конфліктом. Прикладом новели акції може бути «Муляр» Івана Франка, а настроєвої новели — його ж «Вільгельм Телль». Оповідання і новела в різних своїх модифікаціях, постійно вдосконалюючись, співіснують у прозі початку нашого століття. Але поряд з ними різні видання заповнює фрагментарна безфабульна проза, переважно лірично-настроєва. Усі ці жанри коригуються тим оновленим реалізмом, який інколи називають то психологічно-філософським, то неоромантизмом.

Психологізм став одним з факторів жанрового новаторства. Він не тільки владно формує структуру новели настрою, а й оповиває новелу акції. Особливу цінність мають літературні форми, спроможні стати інструментарієм дослідження внутрішнього світу людини в його проекції на оточення, на зв'язок з суспільством.

Вершиною у майстерності зображення «концентрації чуття» була новела Стефаника. Візуальна, «скульптурна» символіка стефаніківських синів землі — хлібодарів, своєрідна внутрішня драматургія діалогів і монологів, задушевний, близький до народнопісенного ліризм, лапідарність стилю, непригладженість «музицького» говіркового слова — усе це в органічному сплаві надавало новелі особливої емоційної наснаги й полонило читача.

Новела Стефаника стала своєрідним синтезом пошуків багатьох новелістів, які йшли у ритмі часу. Маючи свій індивідуальний світ і стиль, Марко Черемшина, Лесь Мартович, Михайло Яцків тяжіють до Стефаника. Щоправда, Яцків, який складає водночас жертви богам модернізму, переносить засоби символічного мовлення і на реалістичну мініатюру. Зрештою, все мистецьке є символом — цей афоризм любив повторювати Франко. Слід відрізнити, проте, заземлений реалістичний символ від проекції образу в дусі символізму як модерністичної течії. Новели Яцкова «Дитяча груди у скрипці», «Де правда?», «Лісовий дзвін» — це твори з філософським підтекстом. Михайло Яцків писав мініатюри, ще коротші, ніж Едгар По, й лапідарніші за Стефанікові. Саме він довів новелу акції до вершин лаконізму у творі «Гермес Праксітеля», що остаточно дошліфувався вже в 20-ті роки нашого сторіччя. У цій новелі наявні всі елементи «арматури» цього жанрово-структурного типу: герой — антигерой, конфлікт між ними, лаконічне, але активне тло, несподіваний поворот, у якому розкривається сутність баладно-новелістичної ситуації і героя. Молодий офіцер з зовнішністю Праксітелевого Гермеса конфліктує з грубим бочкоподібним панком, протиставляючи війні мистецьку творчість. Панок — апологія війни — хоче заарештувати «Гермеса», але при пошуках документів, коли

довелось скинути пелерину, виявилось, що той — без обох рук. У цьому несподіваному повороті «дискусії», наростання якої замінювало напругу сюжету, вивержується максимум емоції — дами, котрі виконували роль «тла» і були цінителями краси юнака, кинулись бити по лисині парасольками панка-бочку. Мініатюра вибухає, як бомба, стає антивійськовою агіткою, спонукує замислитись над сутністю війни й жахливої людської долі.

Але до найцікавіших художніх відкриттів належала психологічна новела з внутрішнім сюжетом, викладеним у формі суцільного невіголошеного монологу. Найбільш оригінальними з точки зору історичної поетики жанру були новели-монологи «Невідомий», «Цвіт яблуні», «Intermezzo» М. Коцюбинського, «Помилка» Лесі Українки, «Перед дверима» Г. Хоткевича, в яких по-філософському осмислюються проблеми людини і суспільства, життя і смерті. Актуальним (тобто таким, який відбувається в теперішньому часі) внутрішнім монологом здійснюється самоаналіз героя — його думок і почуттів у процесі їх виникнення, плинності і розвитку в діалектичному протистовітстві тези й антитези. Це новела з одним героєм, з його піснею душі, — інші персонажі й деталі тла трактуються в параметрах думок і почуттів цього героя — своєрідного суб'єкта дії.

У літературознавстві були спроби реалістичну новелу — монолог порівнювати з новелою «потому свідомості», який виник у реалізмі (Дев Толстой, Федір Достоєвський) і який модернізм намагається оголосити своєю монополією. Та від «потому свідомості» в модернізмі реалістична новела-монолог відрізняється радикальною протилежністю концепції людини, бо ж проблема «особистість і суспільство» вирішується в ній не в плані відчуженості героя від соціального середовища, а в аспекті його нерозривного зв'язку з суспільством. У реалістичній новелі-монологі немає навмисної деформації синтаксису та натуралістичного копіювання подробиць, а також підкресленої установки на підсвідомість.

Новели такого типу возвеличували революціонера, показуючи його багатий внутрішній світ. Як і в «Невідомому» М. Коцюбинського, в новелі «Перед дверима» Г. Хоткевича неначе демонструє на екрані кипіння думок і почуттів героя в крайній ситуації, у той момент, коли він прийшов до прийомної великого чина — ката українського народу, щоб здійснити замах на нього. Твір побудований на фактичній основі — історії вбивства намісника Галичини Мирославом Січинським. Проте автор уникає конкретизації героя, не називає його прізвища — він створює узагальнений тип революціонера, показуючи його мужність, витримку, здатність піти на самопожертву заради інтересів народу.

За таким прийомом будови твору малої прози (зображується лише задум події, переживання героя в момент мовлення про нього) скомпонувані «Така дурна справа...» Ореста Авдіковича й «Троє дітей» Лесі Українки. У першому випадку маємо наче стенографію думок адвоката, що має боронити в суді товариша, котрий збездивив дівчину, а водночас за асоціацією згадає одну «таку дурну справу» зі свого життя. Лесть помітний тембр авторської іронії рятує оповідь від стенографічної сірості. Твір Українки дещо нагадує оповідання Наталі Кобринської «Дух часу» — мати за роботою

роздумує про долю дітей, а з цих роздумів читач яскраво уявляє характери «неприсутніх» персонажів.

Предметно-зображувальну манеру оповіді з психологічною (передача плинності думок головного героя) цікаво поєднав Микола Дерлиця («Останній бій»). Це — яскравий малюнок людей при роботі: на живих, це — осяйна, бадьора картина, озвучена піснями, а разом з тим — показ внутрішнього світу дівчини, коли їй дали зрозуміти, що вона вже застара, щоб нести на обжинках вінок. Психологічний аналіз тут ніжно витончений, весь настрій образка акварельний, тональність оповіді співчутлива, шира.

Щодо оповідання, то воно — теж не застиглий жанр, і можна простежити його цікаву еволюцію. Але слід мати на увазі, що жанрові модифікації живучі, тому поруч з новоутвореннями продовжують своє існування старі. Не тільки «доживають віку» етнографічно-побутові оповідання Ганни Барвінок, але за цією письменницею йдуть і деякі молодші за неї автори — Дмитро Яворницький, Тетяна Сулима, Марія Проскуріна. Широко побутує так зване «дрібне оповідання», «буденне оповідання», вільне від етнографічних декорацій і, як правило, глибокопсихологічне. У центрі його — «маленька людина» з її радощами і смутком, а найчастіше таки з її зажурою, з невеселою долею в умовах жорстокої дійсності. Це оповідання Тимофія Бордуляка, Дмитра Марковича, Модеста Левицького, Євгенії Ярошинської, Леоніда Пахаревського та ін. Буденне тло, силуети звичайних людей підсвічені, зігріті авторськими гуманними почуттями. Інколи такі твори стають настроєвими, оповитими серпанком замрії, як от «Сентиментальне оповідання» Леоніда Пахаревського. Персонаж цього твору (йому так не личить назва «герой») Лука Щербатий — такий собі поет з надщербленою долею, невдаха, в якого минулися молоді літа й полисіла голова. Луку раз у раз тероризує дружина, дратуючи брутальним словом «дурак». Йому холодно жити в прямому й переносному значенні цього слова, бо й не живе він, а одбуває життя в якомусь непривітному північному місті. А між тим є в нього романтичний спомин про дівчину з-над синього моря і про щастя, яке не збулося. Лука Щербатий згадує образи Чехова, і вже в цій згадці блискає якийсь світлий промінь — мрія про високе.

Інколи автор таких оповідань протестує проти бездуховності маленької людини («Гість» Євгенії Ярошинської). Та буває, що герої переростають своє оточення, випростовуючись на повен зріст. Іван з Буджака з однойменного оповідання Дмитра Марковича — напівдикий степовик, засмалений сонцем, загартований у боротьбі з холодом, хугою, вовками й степовими злодіями. Цей чабан-наймит, нібито «напівзвір», бо ж зарізав прикажчика за недодержання слова — недодання 7 копійок, здатний на людський вчинок — він віддає всі свої заощадження каторжниці, що помандрує в Сибір з народженою в тюрмі дитиною. І часто такі прозаїки, як Степан Васильченко, Любов Яновська, Архип Тесленко, зображують просту людину, затолочену на суспільне дно, як таку, що усвідомила свою гідність, захотіла, як і в Короленка, Янки Купали, Якуба Коласа, «людьми зватися».

Спостерігається активізація тла в оповіданні. Цим тлом звичайно бувають «голоси» маси, які коментують подію, виражають іскрометні дотепні

судження, увиразнюють ідейну спрямованість твору. Класичним зразком такої структури може бути «Мужицька арифметика» Степана Васильченка. Але хіба ж не такі активні «голоси» у Стефаніка («Засідання», «Morituri» та інші новели). Іроніко-сатиричне оповідання Дениса Лукіяновича «Ландвійт скинувся» тримається на суцільних діалогах. Анекдотична подія (жінка наказує чоловікові — ландвійтові — «скинутися» з посади) коментується в тоні гострого осуду й критики сільського начальства.

Поруч з «заокругленими», «закритими» оповіданнями про конкретний випадок, в осмисленні якого поставлено всі крапки над «і», спостерігаємо й інший тип оповідання — твори, що неоднорівномірно зображують складні моменти в житті людини. Іван Франко розглядав художній твір як особливий феномен, як складну й багатшарову будову, як частку життя народу, закликав студювати це життя і виявляти в ньому безмежні горизонти, ставити питання, на які не можна дати однозначної відповіді. Такою багатшаровістю відзначаються Франкові філософські гуцульські оповідання («Терен на шляху», «Як Юра Шикманюк брів Черемош», «Гуцульський король»), в яких автор веде читача до діалектичного розуміння добра і зла, деспотизму і гуманності, життя і смерті.

Проблеми атавізму і прогресу через умовну зустріч первісної людини з сучасною поставив М. Грушевський в оповіданні «Предок».

Можливість відшукувати все нові й нові грані певної проблеми, складної за своєю сутністю, спричинює появу творів дуже близьких тематично й цікавих новими нюансами й аспектами надзвичайно складного питання. Так, в українській новелістиці появилось чотири оповідання, в значній мірі подібних до твору Льва Толстого «Смерть Івана Ілліча», предметом зображення якого є психологія смерті. Усі чотири твори побудовані на сільському матеріалі. Вони показують складні колізії, які виникають у випадку смерті в злиднях, а також акцентують жадою життя у помираючих і намагання живих розгадати таємницю смерті. В оповіданні Л. Яновської «Смерть Макарихи» селянин більше думав про своє господарство, ніж про долю дружини, але коли та померла, перетворився в мислителя, який прагне розв'язати питання про вартість людини взагалі. «Нескладна» селянська психологія (таке враження справляли на Михайла Коцюбинського твори з сільського життя його попередників) виявляється далеко не примітивною і зображується неспрошено.

Складні переплетіння пластів свідомості й підсвідомості у час незвичайного нервового збудження, що межує з божевіллям, художньо досліджує Михайло Петрушевич в оповіданні «Градобур», яке намаганням героя вплинути психічною енергією на бурю, зупинити її перегукується з оповіданнями «Малий Мирон» Івана Франка та «Хмарниця» Наталі Кобринської, «Тінями забутих предків» (образ мольфара) Михайла Коцюбинського. Щоправда, Франко закидав цьому творові Петрушевича певну композиційну нечіткість.

Неспокійними, бентежними і медитативними стають оповідання про революційну дійсність. Експресією нервів були, зокрема, твори такого літописця революції 1905 р., як Наталя Романович-Ткаченко. Її оповідання

«На балконі», «Петрусь, Нінусь, Юрусь», «Будиночок над кручею» складаються неначе з двох блоків — спокійно-ідилічного й тривожного, «антиідилічного». Яка ідилічна картина споживання добірних дарів городу й саду на балконі (оповідання «На балконі»), але ця трапеза несподівано закінчується постановкою болісних проблем про місце людини на землі, про її відповідальність за суспільство, де можливі ганебно-безкарні злочини, де вішають кращих людей країни.

Баладний мотив про доручену чоловіком під час відсутності дружини товаришеві в оповіданні «Будиночок над кручею» актуалізується стосовно життя революціонерів. Ні, не сталося так, як у фольклорній баладі, не застав революціонер після повернення з заслання дружини з чужою дитиною. Але хоч до фактичної зради не дійшло, вірний друг все ж у дружини товариша закохався, і вона відповіла йому взаємністю. Хто винен? Час розстання, який приніс відчуження? Ті, що залишилися «в тилу», не пішли на заслання, але займалися підпільною роботою, друкували прокламації і плекали на городі та в саду квіти, овочі, фрукти? Чи справді вони обуржуазились, як здається засланцеві, що повернувся додому? А може, просто вміло налагодили і побут, і революційну роботу? А може, зблідли їхні ідеали, в моноліті душі сталася тріщина? На всі ці питання, що порушує авторка «Будиночка над кручею», не можна відповісти однозначно, але не викликає двозначного тлумачення ідея — необхідно особисте ставити нижче громадського, підпорядковувати його останньому.

Категорія героїчного стає тотожною категорії прекрасного, а етичний ідеал героя естетичному ідеалу автора. Революційна боротьба — то мрія мрій для юнаків і дівчат — героїв «Осінніх новел» Степана Васильченка, вона запашна, як весняні фіалки, принадна й бентежна, як мелодія бойової пісні. Навіть новелісти, котрих інколи лякав безмір жертв і звірств, як-от Микола Чернявський, автор тривожної новели «Осліплення Паріса», не можуть бути байдужими перед красою і величчю подвигу. В оповіданні Чернявського «Товариші» ситий обиватель — піп позаздрило небезпечному, некомфортабельному життю свого колишнього товариша, що став революціонером. Вони зустрілись на мент і розстануться навіки — так нагадає один з них «глупого пінгвіна», а другий — «гордого Буревісника», відомі горьківські образи. Герой оповідання Леоніда Пахаревського «Тоді як акації цвіли» не може жити спокійним вигідним життям, коли інші по жертвували всім задля високих ідей революції.

«Дайте нам скибку чорного хліба» — і «як страшно болять наші душі!» — ці слова з образу Олексія Плюща «Огляд торби» можна поставити епіграфом до творів селянської теми, оповідань і новел про «села в галюцинації» (А. Луначарський), про села в лабетах імперіалізму. Зубожіння селян, їх пролетаризація, переселення та еміграція — все це вносила, життєва хвиля в українське село початку нашого сторіччя, все це було змальоване як лихо сьогочасне, над яким так боліли душі синів землі.

Образок «Наймита» Дмитра Макогона перегукується з «Синьою книжечкою» Василя Стефаника, адже в обох творах спролетаризований

селянин вирушає з рідного села в невідомий далекий світ. В обох персонажів документ пролетарія — чи то синя, чи то «службова книжка». Страшне відчуження, коли вже ніхто з людей не співчуває, лише природа. Тільки «вітрик-легінік» — єдиний ширий супутник наймита, який бредє по полях, щоб власти й заснути навіки, не знайшовши місця в світі.

Безмежна лінія степу й одинокий графічно-чорний силует жінки-матері, що несе, а не веде, дитину в найми, рятуючи її від голоду («У найми» Дмитра Марковича). У всіх цих образах-медальйонах є щось спільне — не тільки в тематиці, а й у настрої, в авторській гіркоті, у захованому між чорними штрихами протесті проти цієї атмосфери, в якій задихається «село в галюцинації». Ідіотизм сільського життя доводив до вбивства сусіда за дві цеглини («Дві цегли» Сроковського). Самогубство молодого сільського інтелігента, за вільнодумство вигнаного з навчального закладу, в оповіданні Якова Мамонтова «Під чорними хмарами» теж зумовлене гнітючою атмосферою старого села.

Мотиви хліба і зболеної душі, як дві нитки, сплітаються в нерозривний вузол в оповіданнях про розстання селянина з рідною землею, яка хоч і перестала його годувати, але безмежно дорога. В темі еміграції сільської людності та її переселення постать селянина випрямляється, хоч би був він «переломаним» — згорбленим, як-от Іван у «Камінному хресті» Стефаника. Хлібодар цілою своєю істотою ніби символізує духовність. Він ніколи не замислювався над своїм патріотизмом, а тепер думає — і в оповіданні «На нові гнізда» Вячеслава Потапенка, і в «Камінному хресті». Потапенкова стара мати, котру розлучають з синами, бо на Амур не беруть старих, хапається за колесо воза, яким від'їжджають «на край світу» її сини, падає зомліла. Тема зубожіння селян і їх переселення зачеплена в нарисі Павла Майорського «Подорож на батьківщину». У Тимофія Бордуляка є великі багатоепізодні оповідання — літописи гіркої подорожі галицького селянина в інший «край світу» — в Америку, але в образку «Бузьки» автор зосереджує погляд птаха, що повернувся з вирію до рідної землі, на опустошеній хаті господаря, змушеного її кинути через злидні. Бузько й горобець неначе оплакують долю селянина. Всі ці твори глибокоемоційні і при всій спільності теми — художньо неповторні.

У переломні епохи, коли вирішується доля народу, особливе завдання покладається на «мозок нації» — так Леся Українка називала інтелігенцію. Актуалізація й активізація теми інтелігенції — це було те нове, чим початок ХХ ст. відрізнявся в нашій літературі від попередніх періодів, коли цей пласт життя з різних причин, серед них і цензурних, піднімався не часто. Навіть склалося у деяких письменників враження (а серед них були такі велетні, як Панас Мирний та Василь Стефаник), що повнокровних художніх творів про українську інтелігенцію — нечисленну, молоду — взагалі написати не можна. Іншої думки були Михайло Коцюбинський та Іван Нечуй-Левицький, які дбали про поширення обріїв рідної літератури зображенням усіх соціальних прошарків. Однак твори з життя інтелігенції були й раніше, зокрема у творчості Івана Франка, Наталії Кобринської, Олени Пчілки та ін., хоч їх не завжди помічала критика. Здається, що після появи новел

і повістей Михайла Коцюбинського та Ольги Кобилянської дискусії про образ інтелігента могли б і затихнути. Але вони не припинялися. Справа в тому, що багатьом прозаїкам не легко було у цій темі переходити на нову образну систему — ресурсами української мови творити все ще достатньо не вироблений художньо-інтелектуалістський стиль, адже досі часто при зображенні сільського життя письменник користувався готовими засобами народної мови — фразеологізмами. «Мова за нього мислила й почувала» — можна виразити це афоризмом Шіллера. Однак інтелектуалізація літератури на початку ХХ ст. — загальна закономірність у багатьох літературах світу. Українське письменство не могло стояти осторонь від магістральних шляхів художнього розвитку.

Тема інтелігенції посідає значне місце у творчості таких новелістів, як Наталка Полтавка, Уляна Кравченко, Дніпрова Чайка, Любов Яновська, Борис Грінченко, Осип Маковей, Грицько Григоренко, Євгенія Ярошинська, Агатангел Кримський, Сильвестр Яричевський, Гнат Хоткевич, Надія Кибальчич, Артем Хомик, Антін Крушельницький, Христя Алчевська, Дмитро Макогон, Леонід Пахаревський, Михайло Жук, Олексій Плющ, Михайло Яцків, Михайло Могиланський, Орест Авдикович, Олександр Катренко, Лесь Гринюк, Михайло Грушевський та ін.

Однією з проблем творів про інтелігенцію була емансипація жінки. Цю проблему започаткувала Марко Вовчок своїми повістями та оповіданнями російською мовою, її порушували «радикали» Іван Франко та Михайло Павлик, образи емансипованої жінки виводили Олена Пчілка, а також Олександр Кониський (оповідання «Непримиренна»), але неначе спеціалізувалися на цій темі Наталія Кобринська та Ольга Кобилянська. Складність жіночої психіки, становище жінки в суспільстві, правові, громадські, звичаєві її стосунки цікаво показувала Наталка Полтавка. Справжнім вузлом протиріч у взаємовідносинах чоловіка й жінки є її оповідання «Зустріч», в якому героїня знаходить у собі моральні сили розрубати цей гордіїв вузол. Але не всі жінки могли виплутатись з тенет капіталістичної дійсності, як в глибокопсихологічному, витонченому оповіданні Михайла Жука «Дора», мусили вибирати проституцію чи ріку («Згуба» Михайла Могиланського, «Дурна, що вона собі гадає» Сильвестра Яричевського). За матеріальну вигоду інколи силою обставин могли продаватися й чоловіки, як-от в оповіданні Євгенії Ярошинської «Женячка на виплат». Сферу інтимних почуттів зображено в «Одній ночі» Грицька Григоренка, а розбите міщанське щастя — в оповіданні Антона Крушельницького «Михась і Ганна».

Часто зверталися белетристи до образу вчителя, зі співчуттям показуючи його тяжку працю, гірку долю, знущання шкільного начальства, втручання попівства, викривали буржуазну систему освіти, антипедагогічні методи виховання, виводили образи життєрадісних, кмітливих учнів, яких ніякі школи — ні царські, ні цісарські — не могли зіпсувати. Цьому тематичному комплексові присвячені прекрасні, хвилюючі оповідання Івана Франка, Михайла Коцюбинського, Лесі Українки, Бориса Грінченка, Олени Пчілки, Олександра Кониського, Уляни Кравченко, Гната Хоткевича. Іронічну назву — «Вчительські гаразди» — мала збірка Дмитра Макогона. Народну

педагогіку протиставляла офіційно-шкільній Наталія Кобринська («Перша вчителька»). Трагічну безвихідь школяра в однойменному оповіданні показав Архип Тесленко. У «Літературно-науковому віснику» друкувалися мемуари Юрія Будяка «Записки вчителя», в яких розповідалося про невтішні порядки в царській школі. Торкається цієї теми в автобіографічній повісті «Мій шлях» Степан Васильченко — автор блискучих оповідань про шкільну дитвору та вчителів. Васильченко обстоював чеховський погляд на народного вчителя, далекий від просвітянсько-сентиментальної ідеалізації «світільника цивілізації», писав про права вчителя як людини, що потребує хліба.

Далека від змалювання вчителя як якогось безтілесного ідеалу Дніпрова Чайка. В її сатирично-гумористичному оповіданні «У школі» введено постать тупого, обмеженого інспектора — «жовтого мерця», який через свої дивацтва й претензії стає посміховищем учнів і всього села. Деякі деталі мають забарвлення політичної сатири. Ось як описує на вимогу «спектора» учень царський державний герб: «Герб російський — орел, у серці його верхівець, кінь і гадина-змія!». Вчителька — чорнява огрядна удовиця з гарними бровами й веселими очима — не втрачає своєї гідності перед пігмеєм-інспектором, вона любить дітей, які віддячують їй симпатією та підтримкою, разом з тим вміє хитро зачарувати інспектора добрим обідом, справити гарне враження. У трагічній тональності натомість виконане оповідання Бориса Грінченка «Дзвоник», в якому дівчину-сироту вняли з просторів сільської волі й замкнули, наче в клітку, в дитячий будинок, щоб перетворити в бездушно-слухняний автомат.

Настроєм відчаю кінчається образочок Дмитра Макогона «Перша посада». На цій першій посаді вчитель вже три місяці сидить без грошей і харчується в борг, хоча хазяйка впевнена, що кожний цісарський «службаш» регулярно одержує платню. Але платня перетворюється в міф, а вчитель — у жебрака. Хвилюючі силуети дітей-жебраків накреслив Микола Дерлиця в ескізі «Пташенята».

Слід відмітити здобутки в сатиричній новелістиці Осипа Маковея, надзвичайно дотепні його гуморески з глибшим підтекстом «На суді», «Відмова», «Як Шевченко шукав роботи». Добре володів засобами іронії Артем Хомик — автор сатиричного циклу «Всесильний долар» про спосіб життя капіталіста-мільйонера. Перлинкою сатирико-іронічного письма можна назвати «В лавровім вінку» Сильвестра Яричевського.

Інтелектуалізація літератури була тісно пов'язана з її інтернаціоналізацією. Спираючись на економічні закони, інтернаціоналізацію духовного життя при капіталізмі обґрунтували в «Маніфесті Комуністичної партії» К. Маркс і Ф. Енгельс. Цікаві думки з цього питання висловив Іван Франко у відомій статті «Інтернаціоналізм і націоналізм у сучасних літературах» (1898). Одночасно з «інтернаціоналізацією літературних уподобань і інтересів», відзначає критик, «йде і змагається також націоналізація кожної поодинокі літератури, виступає чимраз рельєфніше питомий, національний характер, її оригінальні прикмети»⁴ Це знаходить

⁴ Франко І. Збір. творів. У 50-ти т. — Київ, 1981. — Т. 31. — С. 34.

своє пояснення у ленінському аналізі двох тенденцій у національному питанні епохи імперіалізму — з одного боку помічається тенденція до націоналізації всього життя, а з другого — до його інтернаціоналізації. Цілком актуальною і закономірною, на думку Леніна, була боротьба на початку ХХ ст. українців і білорусів за свою мову і культуру. «Звичайно, кожний демократ, не кажучи вже про марксиста, буде рішуче боротися проти нечуваного приниження українців і вимагати повної рівноправності їх»⁵.

Проти нечуваного приниження свого народу і перш за все його мови боролись і передові українські письменники. Характерно, що у 1907 р. П. Житецький, М. Лисенко, Олена Пчілка та Леся Українка у зверненні до міністра народної освіти в Петербурзі поставили рішучу вимогу: необхідно «дати українському народу можливість учитися на его родном языке»⁶. В оповіданнях з шкільного життя А. Тесленка, С. Васильченка, Олени Пчілки, Б. Грінченка, Дніпрової Чайки та інших подаються вражаючі картини антипедагогічного навчання нерідною мовою, яке деморалізує юні душі, прищеплюючи їм комплекс неповноцінності: «Воно наш язик, мабуть, ніщо» («Що б з мене було» А. Тесленка). Учителі, які не дуже запопадливо проводили русифікаторську політику царату, переслідувались. І водночас новелісти показували й ріст національної свідомості селян і самих учителів (І. Франко, В. Стефаник, Марко Черемшина, А. Тесленко та ін.). З усією силою свого блискучого таланту викривав чорносотенницькі погроми євреїв М. Коцюбинський і вітав зустрічні течії між народами, спрямовані на повне взаєморозуміння і дружбу.

Ще романтики освоювали цілині землі для своїх літератур — землі, заселені людьми різних національностей. Однак для них ці чужомовні народи та їхні країни були лише дивовижною екзотикою, тереном свободи, куди можна було втекти від затхлої, гнітючої, інертної дійсності. Інакше сприймали життя «дітей різних народів» реалісти. Вони старанно студіювали те життя, простежували риси соціальної та національної психології в представниках іонаціонального населення, знаходили у їх душевних поривах, мріях і змаганнях до прогресу, до братерства всіх людей тенденції, спільні для свого народу й для всього цивілізованого людства. Позитивні образи людей різної національності осимпатичувались показом їх душевного благородства, щирості, «декорувались» сонцебризною природою їхнього краю.

Такими були, зокрема, твори кримсько-молдавського циклу Михайла Коцюбинського та його італійські етюди. До останніх примикала своїм оповіданням «Малий Ніно» Надія Кибальчич, яка певний час жила в Італії. Вона з любов'ю повістує про маленького гарібальдійця — мужнього підпільника, котрий разом з дорослими включається в боротьбу за визволення свого краю. Авторка ніколи не забуває про особливості дитячої психології — про ті страхи й фізичні труднощі, які мусить долати дитина нарівні з дорослими, але які вона сприймає по-своєму — оільш гостро й емоційно.

⁵ Ленін В. І. Критичні замітки з національного питання // Повне зібр. творів. — Т. 24. — С. 34.

⁶ Українка Л. Документи і матеріали. — Київ, 1971. — С. 200.

Побачивши портрет Гарібальді — свого омріяного кумира, малий Ніно не міг здержати сліз. Неймовірних зусиль волі коштувала хлопчиків самотня мандрівка у страшний яр, але доручення він виконав мужньо. Надзвичайно важкими для його незміцнених ніг були високогірні нічні небезпечні переходи, коли він виконував роль провідника. Неймовірної витримки треба було, щоб не зрадити спільної справи, коли жандарми арештували батька й на допиті знущались над маленьким гарібальдійцем. Цей душевний гарт юного італійця захоплює читача, викликає почуття широкі приязні до його мужнього народу.

На лоні осяяної кримської ліричності, такої знайомої нам з акварелі Коцюбинського «На камені», відбувається драма татарської дівчини в шкіці Христі Алчевської «Асан і Зейнеп». Ширий, наївний порив юної татарки, яка палко покохала Урсина, змальований в ореолі повабу і чару. Є щось з настроїв «Лісової пісні» у тій напрочуд ясній, місячній ночі, коли дівчина йде на зустріч з коханим. Як і Мавка Лукаша, щедро обдаровує вона своїми почуттями Урсина й не допускає сумніву у вірності його любові:

«Зейнеп неспокійна: батько й мати нічого не знають про те, що в неї було з Урсиним. Вона їм нічого не казала...

Далеко-далеко в глибині душі ховає вона таємницю щастя. Великого, повного, безмірного щастя!..

Що так був на світі, вона навіть не знала!.. Мов у півсні все це сталося, й вона тепер певна, що Урсин її любить...»

Але Урсин, здеморалізований панською «культурою», зрадив. Цієї нищості, цієї цинічної бруталності висока душа юної татарки перенести не змогла. Історія, яких тисячі, але нас якось по-особливому хвилює загибель цієї екзотичної кримської квітки — її щиролюдська інтимна драма стає вселюдською. І цілком позбавлене екзотики задушевне широкуманне оповідання Модеста Левницького «Щастя Пейсаха Лейдермана».

Наприкінці ХІХ ст. закінчує свій бориславський цикл Іван Франко. Тему робітничого класу продовжує його наступник — Степан Ковалів. Він добре знав життя робітників на бориславських нафтопромислах і черпав з його гущі сюжети, які будував на драматичних колізіях зіткнення праці з капіталом. Його оповідання багатоінформативні. Особливо вдається письменникові показати отой, за його словами, «безконечний швіндель» — універсальний всеобман, який є неодмінним атрибутом «звичаїв» експлуататорів. Та оповіданням Ковалева інколи бракує почуття міри, чистоти рисунка — вони захаращені подробицями, відхиленнями від сюжету. Критика в особі Маковея відзначала, що Ковалів не керувався при зображенні робітництва соціалістичними ідеями, як Франко, не поглиблював своїх оповідань у світлі цих ідей. Такої перспективності при осмисленні ролі робітничого класу бракувало й оповіданням з шахтарського життя Бориса Грінченка та Спиридона Черкасенка. Натомість вірою в потенціальні революційні можливості могутнього робітничого колективу великої фабрики окрилений нарис Антона шабленка «За півдня».

У прозу початку ХХ ст. потужним струменем вривається ліризм. Для

літератури цього періоду взагалі характерний посилений родово-жанровий синкретизм — взаємопроникнення епічного, драматичного й ліричного начала, трансформація жанрів, «накладання» одних модифікацій на інші. Ці тенденції викликані коригуючою силою літературного розвитку, що націлював письменників на всебічне змалювання дійсності, на проникнення з якоюсь магічною лампою у всі клітинки життя. Все це вимагало пошуків ефективних засобів художнього зображення. Звідси йшло й звернення, започатковане ще романтиками, до суміжних мистецтв, намагання перенести, враховуючи специфіку словесного мистецтва, малярські й музичні образи та способи світосприймання. У такій атмосфері виокремлювались з хаосу дифузії літературних форм настроєві малюнки, що імітували малярські картини або музичні композиції. Йдеться про пейзажну чи музичну новели. Поєднання малярських і музичних ефектів у рамках одного твору з ідейним лейтмотивом символічно-філософської проекції справляло враження поліфонізму. Розглядаючи новотвори такого типу в Кобилянської, Леся Українка говорить про «симфонічний жанр».

Кольористично підкреслене й «омузичене» тло відвертало увагу читача від подійності, що становила фбулу твору. Все частіше з'являються твори безфабульної малої прози, внутрішній сюжет яких можуть «ткати» ніжні переливи настроїв. Здобуває права фрагментарна проза. У незаокругленому фрагменті, на думку Івана Франка, легше передати живе безпосереднє враження дійсності. У суворо регламентованих естетичними парадигмами конструкціях новелістам стає тісно, і вони прагнуть вирватись з умовностей жанру — цих «золотих кайданів», на думку Грицька Григоренка. Етюд письменниці «Од сёрця до сёрця (Уривки з щоденника одного літерата)» сповнений пафосу нового естетичного кредо. Ліричний герой цих фрагментів заявляє: «Годі! Не хочу я так писати, як колись, як скрізь пишуть,— що там фабула якась, зав'язка, розв'язка, пролог, епілог, справа розвивається помалу, гармонічно, начебто «в силу внутрішньої необхідності», мовляв гр. Толстой, герої всі пристроюються до місця — або під вінець, або в петлю, характери й усі перипетії докладно доводяться, викладаються з мало не математичною пунктуальністю...» Треба «одрізувати живі тремтячі скибки» життя. «Годі! треба розбити, розкувати ці золоті кайдани мистецькі! Життя й життя, тільки життя!»

Отже, боротьба велася для того, щоб твір якомога більше був життєнаповненим. З цієї точки зору проти літературних канонів виступає і герой оповідання Лесі Українки «Помилка», за розкріпачення жанрів ратує Антон Чехов, Лев Толстой мріє писати «поза будь-якою формою».

Але, позбуваючись одних жанрових умовностей, письменник витворює навіть у найбільш новаторському творі інші канони. Прикладом може бути верлібр чи поезія в прозі, де обов'язковими є інтенсифікація образності, врегульованість думки, засоби певної художньої ефективності. Виявилось, що безфабульний етюд написати нелегко. Доречно згадати слова французького літературознавця Альбереса про есе: це найлегша літературна форма, тут потрібна тільки геніальність.

У царині фрагментарної прози, яка швидко-заполонила українські

видання на початку ХХ ст., було безліч видатків на експерименти. Модерністичні пошуки вели до деструкції образу. З'явилось чимало ліричного шумовиння, знекровлених формалістичних «візій» у стилі символізму з нудотними занепадницькими настроями. Лише доторк до здорових джерел життя міг врятувати безфабульний фрагмент, ліричну мініатюру, поезію в прозі від літератури.

У реалістів і в цій ділянці були свої здобутки. Робив успіх етюд. Вже за своєю природою жанру він пов'язаний з студіюванням, відображенням природи. Етюд приваблював своїм пленеризмом. За прикладом художників-живописців до пленеру звернулися белетристи. Досить ознайомитись з творчими блокнотами Михайла Коцюбинського, щоб переконатись, як письменник може схоплювати безпосередні враження від природи, ловити барвисті оригінальні образи, наче метелики з їх крильцями з необтрушеним пилком. Різновидність етюда — образок. Це безфабульний твір малої прози, який подає більш чи менш статичний відтінок дійсності, де персонажі зображені на обмеженому просторі в теперішньому часі, причому локалізації героя, єдності його з тлом надається особливе значення. Підкреслено кольористичний образок інколи називали аквареллю. Акварелі в Польщі писали Габрієля Запольська і Марія Конопницька, а на Україні — Михайло Коцюбинський, Євген Мандичевський, Гнат Хоткевич.

Хоча в російській і білоруській прозі ми не знайдемо творів з жанровизначальною дефініцією «акварель», проте багато етюдів Івана Буніна, Ядвігіна Ш. фактично мають її атрибути.

Кольористичними ефектами, промінюванням чистих барв у Коцюбинського й Хоткевича підсвічується, неначе рефлекторами, внутрішній світ героя. Звичайно, авторське визначення жанрового відтинку твору — акварель — настроює читача на той м'який, ніжний ліричний тон, котрий асоціюється з її прозорістю, делікатністю, витонченістю. «Акварелі» й «образки» Хоткевича (у 1914 р. вийшла його збірка «Гірські акварелі», а в 1924-му — «Гуцульські образки») справді виконані в пленері, на Гуцульщині, — це етюди та ескізи гуцульських типів і жанрових побутових сцен. Сильно акцентовано карпатсько-гірський колорит. Поряд з багатими зоровими та звуковими враженнями від гірських пейзажів автор висловлює роздуми про діалектичне співіснування вічної руїни й безнастанної творчості, про борню добра і зла, про потенційну потужність народу. До пейзажно-символічних акварелей можна зарахувати й «Через гори» Леся Гринюка.

Чимало етюдів написав Микола Чернявський, але вони не такі «кольорові», як у Хоткевича, а більш психологічні. Зокрема в етюді «Потом і кривавицею» тонко передано настрої фізичної втоми трудової людини.

У буревійній атмосфері 1905 р. гальванізуються деякі камерні літературні форми, раніше далекі від політичного життя. В атмосфері визрівання революції і її спалаху громадянським пафосом сповнюються поезії в прозі, ритмізовані мініатюри, алегоричні видіння. Вони характеризуються символічно-алегоричною образністю і виконують функцію революційного плакату, памфлету чи політичної пісні. Зразком соціально активізованої поезії

в прозі, мобілізованої на барикади, були «Пісня про Буревісника» та «Пісня про Сокола» Максима Горького.

Революційними алегоріями можна назвати «Сон» Панаса Мирного, «З глибини» Михайла Коцюбинського. Своєрідним нарисом-памфлетом, що викривав звірства царату, який розстріляв демонстрацію в Петербурзі, була поезія в прозі «9 січня» Бориса Грінченка. Автор наголошує на тому, що розстріляно беззбройних робітників, розстріляно їх наївну віру в царя: «Без зброї вони йшли. Зброя їх зустріла». Але жертви пішли не намарно — розстріл демонстрації означав кінець покірності: «Прострелені впали емблеми покірності, впали, щоб не піднялись ніколи... Ніколи не піднятися ні в душах їх, ні в душах дітей їх». Живі ніколи не забудуть цього дня, робітницької крові, що закрасила білий сніг. З тих жертв зродиться воля для майбутніх поколінь — дітей і внуків: «І щоб вони виростили дужими й вільними щасливими людьми».

У пристрасних рядках революційної поезії в прозі відчувається інтенсифікація образності, емоційна наснага, посилена ритмічна енергія, виразна дикція поетичного синтаксису. Такою була, зокрема, ритмізована проза Дніпрової Чайки («Плавні горять»): «Відблиск заграви одбився, запалив нужденну душу і, як вихор од пожежі, мчить її в той край далекий, де життя розколихалось, наче хвилі океану: серце проситься туди, серце лине в небезпеку, до страхів, до саможертви, до величної звитяги. Геть од сонного м о р о к у, од огидлого безділля! Ген туди, де ллються ріки — ріки праведної крові, де горить душа в надіях, де летять побідні гискри, а згоряюча неправда димом стелється додолу, де ціна життя дешева, а ціна свободи й правди піднеслася, як ніколи, піднеслася, над усе! Де охочі саможертви шлях широкий устеляють до вселюдського ясного щастя, волі і братерства!»

Алегоричні мініатюри відображали також страхіття війни («Молох» Юрія Будяка). Революційний гомін з Петербурга долітав і на західноукраїнські землі, і в 1917 р. Наталія Кобринська створює алегоричну мініатюру «Брати» з основним ідейним акцентом на образі червоного прапора.

Українська новелістика кінця XIX — початку XX ст. була синтезом досягнень у царині малої прози в рідній літературі попередніх десятиліть і новим словом у мистецтві, яке несло XX століття. Вона досягла високого ступеня ідейності та художньої досконалості і своєю глибокою змістовністю, багатством та різноманітністю жанрово-стильових модифікацій створила міцну основу для системи жанрів прози соціалістичного реалізму. Разом з російською малою прозою наша новелістика дожовтневого часу належить до явищ світового мистецтва.

І. О. ДЕНИСЮК

ОПОВІДАННЯ НОВЕЛИ ФРАГМЕНТАРНІ ФОРМИ

(ЕСКІЗИ, ЕТЮДИ, НАРИСИ,
ОБРАЗКИ, ПОЕЗІЇ В ПРОЗІ)

Дмитро
МАРКОВИЧ

ІВАН З БУДЖАКА^{1*}

Іван з Буджака — звір, а все ж товариш добрий, а найголовніше — душа чоловік! — казали арештанти.

— Це навіки пропащий чоловік, це запеклий злочинець... Погляньте на його обличчя, зверніть увагу на його завзяте мовчання, на цей упертий, похмурий погляд — і страшений злочинець стане перед вами, панове! — казав на суді прокурор.

— Цю бестію за одну пику його треба б повісити — така мерзenna пика! Його поправить хіба тільки шибениця та петля... — казав смиритель тюрми, заслужений і шановний «штик-юнкер в одставці».

І справді, Іван з Буджака був зовсім особливий арештант: кожний «звичайний», путящий чоловік, дивлячись на його, цілою душею обурювався...

Та як і не обурюватись? Острожник, душогуб, найпослідуший між людьми, а подивіться, яка у його постать, який вигляд — неначе він який-небудь дука-князь! Звичайно, що кожному путящому чоловікові досадно стане.

А про Івана тільки й знали, що він був чабаном у Буджаці, зарізавав за сім копійок хазяйського прикажчика, за це його присудили на каторгу — більш нічого не знали. Та й чого ще треба? Діло ясне: він признався, всі докази — як на долоні. Тільки одно зосталося темним у його ділі: якого він був роду і звання. «По справке не оказалось», як писано в ділі, і таким побитом Іван пішов за волоцюгу й убоїще, що відцурався сказати своє ймення і звання.

Але ж то була помилка: звання його — чабан, імення — Іван з Буджака. Літ двадцять п'ять перед тим, коли люди ватагами тікали від панів, біля тирла одного багатого болгарина в Буджаці знайшли хлопчика літ п'яти, що невідомо, хто й коли його підкинув; впереддень же бачили декілька сімейств, що тікали в степи. Хлопчика взяли чабани; веліли перехреститись — уміє, спитали ім'я — сказав: «Іван»;

* Буджак — степ між Дністром і Дунаєм.

і з того часу Іван став вільним сином вільних степів, товаришем. Ріс Іван, як і всі підпаски: удень був з вівцями, а вночі у його були товариші вірні — чабанські собаки. Він спав у курені. Одягли його в постолі, іршані штани, лінтваревий кожух, дали смушеву шапку, а найголовніше — зробили йому черес, широкий шкуратяний пояс, щоб ховати ножі, корінь талан, що вживався на ліки овечі, й носити всяку всячину.

Жив Іван так само, як і всі чабани: зиму й літо — на полі з вівцями та собаками; чабани — ото все його товариство; як і всі інші, Іван був у селі раз або двічі за всі двадцять п'ять років.

Безмірний степ, боротьба з холодом, хугою, дощами, з літньою спекою, з вовками й степовими злодіями поклали свою печать на всю постать і вдачу Іванову. Високий, стрункий, з гострим пронизуватим поглядом чорних очей, з піднятою вгору головою, з нерухливим засмаленим обличчям, що нагадувало собою блідо-червону статую, з волохатою грудиною — він наганяв страх на всіх млявих і вселяв якусь огиду у всіх понівечених, золотушних синів уличної, городської цивілізації... Мирний городянин, що звук у житті тільки до дрібних каверз, лукавства та облуди, мимоволі бліднів перед цією цільною натурою, перед цим дужим, могучим степовиком... В шістнадцять років Іван дав сам собі обітницю безшлюб'я й додержував її непорушно... Від хазяїна він мав гроші на сорочку і штани, все останнє було саморобне, а харчі — хазяйські. Він, як і всі інші чабани, мав плату без умови: скільки йому треба було; а звичайно треба було не багато — два чи три карбованці на рік. За рік до тюрми Іван якось прохав у прикажчика тридцять копійок; прохав кілька разів, але прикажчик, що приїздив на степ разів три-чотири на рік, все чомусь не давав йому грошей, аж якось видав йому двадцять три копійки. Іван перелічив...

— Ще треба сім... — сказав Іван, не балакливий був він.

— Геть к бісу! Сказано: не дам... — сердито огризнувся прикажчик.

Та не вспів він це доказати, як Іван звалив його додолу й перерізав йому горло... З ляком дивились чотири чабани й довго не могли зрозуміти, для чого Іванові треба було тридцять копійок і навіщо треба було за них різати прикажчика... Вперше за всі тридцять років чабан Микита пішов у село, за п'ятдесят верстов, до хазяїна, оповістити його, що вмер прикажчик, що його порізав Іван; вперше довелось Микиті довго шукати хазяїна по селу й видержувати допити людей, але, окрім коротких фраз, нічого від нього не допитались...

— Іван порізав прикажчика... прикажчик не додав сім копійок! — казав він, та й годі.

Наїхала поліція, пішли допити, там же на тирлі. Допит обвинуваченого був не довгий: він спокійно odmовив, що це він порізав прикажчика, а коли його спитали: «За віщо?» — він odmовив просто:

— А як же? Він казав, що дасть гроші, і не дав... Він повинен був дати...

Таким побитом Іван не признав себе винуватим. Коли його взяли за руки й сказали, що арештують, себто поведуть у город і посадять у тюрму, тут вийшло якесь таке непорозуміння, що соцькі й десяцькі порозлітались геть на всі боки з розбитими пиками, а вже потім прибуло чоловік з сорок селян, котрі після довгого змагання, не долічившись кількох зубів, насилу таки зв'язали Івана й доправили в тюрму. Блідий, побитий, з набряклими від мотузків руками й ногами, Іван стояв мовчки перед смотрителем, що лаявся, а далі тихо і спокійно пішов у камеру. З визком і глухим шумом зачинилися за ним тюрмові двері, а разом зачинилися і двері вільного життя...

«Цей звір», «ця пика», «цей запеклий злочинець» був засуджений і повинен був іти в Сибір на каторгу; але тут в острозі трапилося з ним щось таке дивне, чого ніяк не могли об'яснити собі ні арештанти, ні смотритель — ніхто... Переказую все, як чув...

Це було вночі. Темрява й туман обгорнули темний сонний повітовий городок, тільки на краю щось блищало. То, наче луна від потухаючої пожежі, виднілася тюрма, з ліхтарями навкруги. Непривітно виглядала вона навіть серед такої мізерної кальної обстанови; навіть надворі осінньої південної ночі з туманом здавалося тепліше, ніж у тому холодно-білому будинку з восьма блимаючими ліхтарями округ мурованої стіни й коло брами. І всередині все завмерло. Ночники чаділи, в камерах — темрява й сморід... В камері засуджених, на голому помості, валялося сім-вісім арештантів, а крізь віконце в дверях чулось завивання вітру, що вривався в розбиті шибки коридора, та стукіт від ступнів чергового ключника...

Серед такої мертвої тиші почувся стогін, спочатку легкий, здавлений; далі стогнання робилися дужчими, і по порожніх коридорах розітнувся болісний жіночий крик...

Арештанти посхоплювалися... Стогнання й болісні крики та ридання все дужчали... Почувся брязкіт ключів, відімкнули колодку, відсунули засув, далі почулись ступні, крик часового: «Єфрейтор»; потім знову сквапливі ступні, знову стукіт дверей — і проз камеру засуджених, прямуючи до больниці, щось понесли, але це «щось» стогнало якимось здавлено болісно...

Іван перший почув цей крик: він завмер, прислухаючись; блідий, з блукаючими очима він стояв коло стіни. Такого крику він не чув ще на своїх рідних степах... Поле, степ — його хата і колиска — таких мук і такого стогону не давали йому ні разу підслухати: ні лихий вітер, ні хуга, ні тічки, вовків, ні слабкий або помираючий чабан так не стогнуть; всі такі муки, мабуть, тільки у людей в городах та селах... Всі арештанти стояли або сиділи мовчки: дячок, що судився за розбій, молився; два цигани сиділи карачки, уткнувшись у землю; конокрад витирав рукавом мокрі очі, — всім була ясна драма, що мигнула перед ними, всі вони були або жонаті, або були у їх сестри, і всім живо уявлялася рідна хата, мати, жінка або сестра, що мучиться, крики, стогін, потім плач новонародженої дитинки і спільна радість. Всі мовчали, всі знали, що таке діється у стінах тюрми в цю темну, осінню ніч... А Іван не знав... Тільки чомусь тепер, в цю хвилину, він почував себе тяжко нещасним. Перед ним як на долоні промигнуло його минуле: голод, холод, пропасниці, нужа, що заїдала його в дитинстві: він навіть почув холод і біль у ногах — так живо згадалось йому босе, голе дитинство...

— Що ж то тепер? Чи вже родила? — промовив дячок після довгого мовчання. — Хлопчик чи дівчинка?.. Ну, та завтра дізнаємось, — закінчив він.

— Бідолашна! Вона, братці, мабуть, з благородних... Я мигком бачив її в прачечній: бліда, тоненька така... Мабуть, з благородних... — глибокодумно сказав конокрад.

— Та й не чуть за віщо... Сидить в «секреті». Кажуть, на Сибір піде... То-то їй буде горя!.. Холод, сніг, з дитинкою — і без грошей!..

— Ну, вже в Сибір без грошей і не думай! З голоду опухнеш, як собака пропадеш: «порціонні» — в кишені у «партіонного»²; в пересильних тюрмах теж не мед... Одно слово, без грошей — лягай та й помирай, — розказував утікач із Сибіру — Непомнящий.

Довго ще балакали арештанти про нового чоловіка, а найголовніше про Сибір, про лихо в дорозі, на етапах, у пересильних тюрмах; наслідок усі заснули і все затихло в тюрмі.

Тільки Іван не спить: він лежить з розплющеними очима, уткнувшись у стіну, йому все чується стогін і болісний крик, а перед очима півтемрява. І ввижаються йому ліси безкраї, сипкі сніги глибокі, а серед їх жінка — слаба, бліда, з дитинкою на руках...

Вранці в тюрмі піднялась метушня та клопіт; день етапний, треба одягу видавати, треба спорядити, закувати, написати списки, по списках провірити — багато роботи!

самого села велика біла церква сяє золотою банею й радує втомлене око зеленим цвітом. По селу розбрелась худоба: кістки та шкура одвисла на ній, коні зовсім запаршивили. Ніде коло хат і на гарманах нічогісінько немає: ні соломи, ні сіна, ні полови... А поза селом стоїть будка, соломою вкрита, і коло неї велика жердина, а на ній віхоть соломи та пучок різок. Вартові стоять і денно, і нічно, — то в селі чума, а віхоть та різки говорять: не їдь, чоловіче, бо битимуть!

Чудно на світі робиться! Як поза хатою стіжки весело красуються на сонечку божому, як на гармані повні коні, сита худоба, — то коло хати стоять стіжечки палива — кирпичу (кізьяку), по двору птиця вештається та щепотить, свиня хрюка; у хаті весело, відкіля тих квіток навезуть; дівчата пісні співають, весілля грають на селі, на вулиці люди ходять, парубки співають, а коло шинку, як коло вулля у теплий ясний день, — такого там людей... А як поза хатою голо та пусто, та ніде немає нічого, — сум, тиша і в хаті, й на вулиці, а жид у шинку цілий день спить або зачинить шинок і повіється зовсім з села. Проїдеш через таке село — сум, нудьга нападає; якби не гріх, так би на тій жердині й завісився.

Голод у селі. Страшне слово!.. Члени земські тричі приїздили, привозили гроші; приїхали аж три валки з хлібом, — але той хліб на новий посів, а їсти... їсти — бог дасть. І бог дав. Люди коней запрягали, сами посідали й потяглися в Херсонщину, де бог хліба дав; одні повіялись аж за Миколаїв, другі поїхали аж у Київщину... На селі тільки жінки з дітьми zostалися та слабі...

Зосталася удова Ганна й коло неї п'ятеро дітей: Степан чотирнадцяти год, Марися дванадцяти і трое зовсім малих, таких, що меншому рік минув.

Степан уже другий рік у наймах, він за кухаря коло котиги; був підпасичем коло шматка шпанки, а далі у кухарі перейшов. Другий рік як він у багатого німця по тридцять карбованців на рік став і гроші приносив Ганні. Велику поміч давав. Прийде було — усі радіють: мати не знає, де посадить. Марися клопочеться коло нього, розпитує, як і що у панів, чи велике село Чаплі, чи велика отара, як квітки ростуть у городах у панів; малеча лізе... А мати подивиться і нишком заплаче. Кожен раз, що приходив Степан, нужа його заїдала; сорочки немає — шматочки закаляні замість неї. Обмиють його, одягнуть у чисте шмаття, одпочине дома день або й два і піде знову на степ. Жилося Ганні не дуже погано; хліба було доволі торік, хватило аж до нового, — а нового бігма, та нічого, міркує удова, прийде на покрову⁴ Степан і принесе гроші.

Цілий день на покрову ждали Степана — не прийшов. Другий день Марися аж на толоку виходила назустріч — немає Степана. На п'ятий день тільки прийшов Степан і приніс клунок: в йому було дві сорочки, постолі, батіг — усе його збіжжя. Дуже зрадли йому.

— Шо ж це ти, сину, так запізнився?.. Ми тебе чекали ще на покрову, як торік...

— Так запізнився, бо...

— Що ж це ти і клунок свій забрав?

— Я, мамо, зовсім прийшов.

— Як зовсім? — перелякано спитала Ганна, і серце у неї захололо.

— А так.

— Хіба ж тебе вигнали?

— Вигнали.

— Ой, лишенько. За що ж, сину, вигнали? Може, ти сам не схотів?

— Ні, я хотів, а шахмейстер приїхав і звелів іти додому, я й пішов.

— Як же це так? Робив, робив, а проти зими взяли та й прогнали? Сину мій коханий! Ти від матері не таїсь: може, ти що вкрав або що?

— Ні, мамо, не крав.

— Може, яке ягня зарізали та з'їли?

— Ні, не різали... У Хвейна не можна: вівці лічені, і коли яка пропаде, одіб'ється — зараз штрап, а як здохне — махан собаці віддай, а шкурку шахмейстрові. Ні, там не вкрадеш, не з'їси.

— За що ж, за що ж вони таке роблять? А другі zostалися, чи й других порозгонено?

— Ні, zostалися... Оце отамани і старі чабани zostалися, а всіх підпасичів з наших сел прогнали. Казали, що у Каховці на ярмарку полтавці поставали дешевше на зиму, а котрі були до покрови у нас таки да у якономіях — ті за харч стали.

— Головонько ж моя бідная! І грошей не дали?

— Не дали. Казали, що всі забрав, а вперед не дають, — такий приказ. Казали, що хліба і сіна немає, так усім дають менше.

— Лишенько ж моє! Чим же я годуватиму вас, дітки мої кохані? — заголосила Ганна, а за нею й менші діти.

Довго вона плакала, бо бачила, що зима прийде, заробить ніде, бо і в Перекопі — і там людей повно, за хліб роблять, — просто таки лягай та й умирай.

— Мамо, а мамо! Та ви тоє... чого ви плачете? А може, й перезимуєм... — говорив Степан.

— Сину мій, сину, дурна ти дитино! Як же ми перезимуємо? Без тебе було важко, а тут ще й тобі треба шматок хліба, — де ж я його візьму?

— Та воно, може... як-небудь... Може, й перезимуємо.
— Ах! — промовила Ганна. — Дурне, дурне...

Хліба ж, хвалить милосердного, було трохи, на місяць стане або й на два.

Заходились варити їсти. Марися принесла кирпичу, запалало у печі. Закипіла вода, вкинула шматочки зо три буряків та кислого каменю, що в Перекопі купують, та солі — от і борщ. Хліб черствий і того по шматочку дає Ганна. Картоплі немає — бо її й заводу нема, картопля не родить, а буряки іноді ростуть; не родить ніякої огородини.

Одпочивши днів зо три, Степан пішов розпитувати людей, де б йому стати хоч за харч. Одні з його сміялись, другі казали: «Ти, Степане, хоч і малий, а вже великий дурень. Хіба не бачиш, що тут робиться! Самим їсти нічого, а ще й наймитів держати».

На Михайла⁵ пішов він до молоканів⁶, чи не приймуть до отари. Не прийняли, бо позганяли вівці на другі степи, у другі повіти — тут нічим годувать шпанку. Уже й морози взялися. Зима рано прийшла. Оце уранці встане Степан, візьме дві вірьовки та удвох з Марисею йдуть на степ збирати паливо — курай. Цілий день проходять; сонечко сяє, а вони по стебліні збирають і принесуть в'язку або й дві. На одну ніч не стане.

Хліба все менше і менше у коморі.

— Лишенько моє! Хоч би ти, Степане, де став, а то їси багато; бач, хліба вже мало зосталось...

Посидів ще Степан день, походив, назбирав кураю, а увечері й каже:

— Мамо!

— Чого, мій голубе?

— Я піду... бо малі діти у вас... Зоставайтеся самі.

— Куди ж ти підеш? Де ж тебе приймуть?.. Ти ж ще хлоп'я мале...

— Піду...

Уранці Степан узяв шматок хліба, у клунок сорочки й батіг і пішов з села. Одним ротом менше стало. Тижнів через два після Миколая⁷ настала зима, да така, якої десять год вже не було. За кураєм уже ходити не можна, бо весь вибрали, а надто ще й снігом замело. У хаті — як надворі; стіни усі льодовою корою вкрилися, у кутках сніг лежав. Одсунули лавки од стін, усі сидять на печі, але й піч холодна, бо немає палива. З ранку до вечора ходять Марися з Ганною по селу й поза селом, збирають кізак... Та де там збирати! Скотячий

лікар з урядником палять гній, бо чума на худобі, не можна, кажуть, його держати — приказ такий.

Минуло й різдвяне свято⁸. Завше весело було у велике свято — а тепер тихо: не чути ні пісень, ні гомону на вулиці. Де-не-де хтось заспіва та й зникне — фуга не дає й цим двом-трьом веселим молодим душу одвести.

Настала й голодна кутя. Для Ганни й справді голодна: ні пирогів не пекли, ні куті не варили. Перед вечором сумно було у хаті, діти щось щебетали та й замовкли; менші заснули, а старшенький хлопчик на печі сів коло Марисі, обняв її й тихенько щось питав.

— Марисю, а Марисю! Чи у всіх кутя бува?

— У всіх, любенький.

— А у жидів? У жидів, мабуть, не бува. Не бува, Марисю?

— Ні, не бува у жидів, тільки у тих, що до церкви ходять.

— А солодка кутя у панів? Га? Солодка? І узвар, мабуть, є? Є, Марисю? Мені Степан казав, що в управляючого ой солодкий, ой соло-одкий...

Ганна засвітила свічку шагову воскову перед іконою, стала навколішки і тут усю душу вилила... Наболіло у сироти... Згадалось їй дівочтво, як той сон, як блискавка засвітилась, а далі її весілля, трудове життя з любим чоловіком, а далі, далі... тільки сльози закапали з очей. Вона проказувала всі молитви, які знала, а потім припала до землі й застигла...

Діти замовкли: Івашко і Марися злякались, як стогне та плаче мати.

Аж ось двері скрипнули і на порозі стала стара бабуся, сусідка Ганнина.

— Будьте здорові з святим вечором⁹! — промовила вона — вони її страх як боялись.

— От як у вас... Звичаїв старих не держите. Я хрещена мати, а хрещениця Марися мені куті не принесла ні на свято, ні сьогодні. Я ждала, ждала і розсердилась, дуже розсердилась.

— Бабусю, голубонько, — нема у нас куті, тому й не носила Марися...

— Еге! Так що ж, що нема? Так, може, у мене є?.. Треба було й так прийти.

— Вибачайте на цей раз: сором, такий сором ходити по чужих хатах... Ми ще до цього не звикли...

— Еге, не звикли... Тільки сердите мене... Злазь з печі! Чуеш, Марисю. Злазь і тягни дітей, — сердито говорила баба.

Марися й діти позлазили. Баба вийшла у сні, внесла й поставила на столі горщик куті, паляницю і з п'ять пирогів.

— Як ти мені не принесла, так я тобі принесла. Сідайте, їжте... а спершу треба хреститися.

Діти хутко сіли за стіл і узялись їсти.

— Спасибі вам, бабусю,— заговорила Ганна.

— Що таке?

— Спасибі, кажу, що принесли...

— Я не тобі, не твоє діло мене вчить... То не твоє і не моє — боже, от чие... Сідай коло мене... От що, знаєш Миколаївку?

— Знаю, бабусю..

— І дорогу знаєш?

— Знаю добре й дорогу, це від нас двадцять п'ять верстов шляхом.

— Добре, коли знаєш. Сьогодні вернувся мій Денис, він привіз з Херсонщини Петра Будька додому; коло Миколаївки на хуторі Будько продав коней і заробив силу грошей. Так йому бог дав. А дома у його жінка слаба. Він казав, щоб Денис прислав до нього на хутір дівчинку за няньку до дітей... от що. Марисі уже дванадцять минуло... Поміркуй, може, віддаси...

Ганна зомліла: жаль ухопив за серце; вона подивилась на Марисю, і сльози закапали з очей.

— Марисю,— говорила баба,— хочеш у найми? Хочеш за няньку стать?

— Хочу, бабусю, коли грошей мамці дадуть на хліб.

— Дурна! Звісно, дадуть... Дурна!.. Йди сюди.

Марися наблизилась до баби. Баба перехрестила її й поцілувала.

— Дак як тое, як хочеш — треба хутко, треба завтра йти... Прощайте...

І пішла собі стара.

* * *

Цілу ніч Ганна збиралась, не спала та нищечком плакала. Воно, може, й чудно, але як не плакати бабі — дитину оддаючи у найми та ще вперше з дому виряджаючи? Перед світом збудила вона Марисю, дала їй шматок хліба за пазуху, одягла її у дві ситцеві спідниці, теплі панчохи, старенькі свої черевики, кохту на ваті і зверху стару, рвану кожушанку, на голову два платки наділа, а сама одяглась у свиту, бо кожуха не було — Степан забрав, як пішов.

— Що це ви, мамо, плакали?

— А плакала, Марисю...

— Не треба, мамо, я служитиму добре, догоджу хазяйці, а ви гроші візьмете та борошна купите.

Зібрались. Ганна повела Івашка і двох малих до сусідки — баби. Івашко став на порозі.

— Марисю! А Марисю! Не йди... замелзнеш... не тлеба.. — і заплакав.

— Да йди вже! Дурне, бач, кряка, як той ворон,— промовила Ганна, а серцеві щось говорило: «не йди!»

«Може, й справді не йти?.. А їсти що? А чим дітей годувати? Попухнуть голоду».

Надворі падав маленький сніжок. Сонця не було ще: тільки на світ благословлялось. Вітрець північний потроху дмухав.

Вийшли. Коло церкви помолились богу й пішли за село.

Куди не глянеш — рівно-рівно. Небо заволокло хмарою білою, і не розбереш, де небо починається і де безбрежне снігове море кінчається.

Проїшли вже й могилу на третій верстві — степ далі ще рівніший і краю йому немає.

Літом степ чудовий, хороший, а все ж якийсь таємничий, а снігом вкритий — суворий, страшний...

Вже й потомились добре, а ще — як думалось Ганні — й половини дороги не пройшли. За могилою вітрець, що подихав нерівно, потрошку тепер кріпшав. Зірветься він звірюкою лютою відкілясь зверху, вдариться об землю й вихватить велику купу снігу, підійме його трохи од землі й несе, несе... А зверху, з того доброго неба, пада пада сніг. Несеться вітер хуртовиною, забира з собою легеньки сніжок з землі, забира по дорозі й той, що пада з неба, й несе його назустріч подорожнім.

Ганна трохи втомилась, Марися ледве йде... От хуртовина налетіла на їх; змело з дороги чисто весь сніг, вдарило в обличчя, забило дух — і вони стали... Далі йти легше. Сніжку нема... Вони йдуть хутко. Другий стовп навіжений летить, забива дух, сліпить очі, ножем гострим ріже обличчя. Вони йдуть, розігналися трошки по рівній землі і зразу — шубовсть у снігову кучугуру. Марися зав'язла по плечі, Ганна впала. Перевели дух. Ганна стала витягати дитину, бере її за руку, тягне. Ледве-ледве витягла; вийшли на рівне місце, тут снігу тільки по коліна... Давно вже за панчохи набилося снігу давно вже Марися плаче... Стала, плаче...

— Мамо, мамо! Руки болять...

— А ноги як, чи чуєш ноги?

— Ні, мамо, не чую, боліли, а тепер не чую.

— Ну, одпочинем... Здіймай черевики.

Не змогла Марися зняти їх. Стягла Ганна, стала терти ноги: білі-білі, а пальці, як палочки. Тре снігом, красніють.

— Три, Маруси, руки снігом, сядь за вітром.

Плаче й не ворухить руками.

Одтерла Ганна їй руки.

— Поїж, доню, хлібця.

— Не можу, мамо, хліб як кістка, не вкусю, замерз.
Одпочили... А час не гаїться, час іде, а могили на половині дороги не видно.

А хуртовина в'ється, гуде, вие, як люта звірюка. Аж темно стало...

Тягне Ганна за руку дитину. Тут і самій іти важко по глибокому снігу, проти вітру, а ще тягти її за собою! Сніг іде, фуга вие. От уже й могила... Більш половини одійшли, верстов вісім зосталось... незабаром і Миколаївка. Ще трошки сили... Вітер неначе затих, не так забива очі сніг...

— Мамо, чи далеко ще? — говорить Марися, ледве-ледве йдучи.

— Ось-ось, зараз. Бачиш могилу? От як перейдемо її, то й Миколаївку літом видно... Зараз буде.

Пройшли могилу... «Що ж це? Вітер повернув: то був прями́сенько в обличчя, а тепер збоку. Що ж? Це вітер повернувся, чи ми зблудили? — думалось Ганні, і великий острах ухопив її душу... — Ні, то вітер».

Йдуть добре... Ганна тягне Марисю... Пройшли з годину, а Миколаївки не видно... Стали, слухають, чи не принесе вітер собачого голосу з села... Слухають, а він несе: у-у-у — так жалібно, так грізно.

— Мамуню, мамуню! Я боюсь! Хтось плаче...

— Ні, любко, ніхто; то тобі здається: то, Марисю, вітер. Марися дрижить від холоду і переляку.

«Може б, вернутися додому? — не раз западала така думка Ганні. — А їсти?.. А діти? А борошно? Де ж його взяти? Хіба ж бога немає? Треба йти».

І тепер стала вона й думала: «Повернуть хіба назад? Далеко одійшли, ближче йти... А як зблудились? Господи милосердний! Дай сили!» І вона пішла.

На часиночку вітер затих був — неначе дратував, і знову поніс сніг, б'є в очі, ріже, пече лице й руки, збива Ганну і Марисю то в один бік, то у другий.

«Я дійду... А Марися? Куди ж її веду? Дочку на смерть веду... Хіба ж на смерть? У найми йдемо. І чого це мені тая смерть прийшла в голову?»

— Мамо! Я не можу йти... не можу.

Марися впала.

— Чого ти? Йди... Що ти, дурна, замерзнуть хочеш, чи що? От недалеко. Уставай, ходім.

— Не можу, я спати хочу.

— Йди, я тебе буду тягти за обидві руки.

Поставила її Ганна позад себе, узяла за обидві руки й пішла і її потягла.

Сніг по коліна... Марися пада, вже й не плаче, не говорить...

Подивилась Ганна навколо, як тільки на хвилину вітрець стих, і побачила, що біле місце на небі низенько. «Господи! То це ж сонце сіда! Це вже й до вечора недовго... І куди ж це ми зайшли?.. Сонцю треба бути по ліворуч, а воно за спиною сіда... Куди ж це я зайшла? Кудись у праву сторону? Зблудила...»

Страшне слово у степу; нема страшнішого! Марися впала й не встає...

— Уставай, ледащо! Уставай, а то битиму, як ще ніколи не біла!

Марися не озивається.

— Чуєш!?. Уставай зараз. Уставай. Уб'ю! — закричала не своїм голосом Ганна й кинулась до Марисі.

— Не можу, мамо, — ледве озвалась.

— Голубонько, дитиночко моя кохана! Доню люба! Устань, моя рибко, от-от вже й село... Послухай! Чи чуєш, собаки брешуть?..

— Чую, чую... Дайте руку, підведіть мене... я піду.

Чутно, вітер доніс голос собачий. Марися підвелась, пройшла зо два ступні й упала.

«Недалеко... донесу», — думала Ганна. Взяла дочку на руки й понесла.

— Держись за шию кріпше, притулись до мене, та не спи.

— Ні, не буду... держусь.

Темніє. Мороз притиснув дужче. А вітер своє робить — не боїться й морозу.

Несе Ганна доню, йде й хитається. Раз упала... Упала й удруге. Нема сили, не може йти...

А вітер з снігом гомін несе... от і димку трошки приніс. Село вже за верству, не більше. Ганна схопилась; схопила Марисю й побігла... От ще трошки...

«Господи, господи! Дай сили!.. Немає... немає...»

Упала Ганна... не може нести...

— Марисю! Спиш?

— Ні, не сплю... А хочеться дуже... Мамо! Покладіть мене... Я дуже спати...

— Що ж мені робить? Покладу її й хутко побіжу до села, там люди дадуть помочі. Невже ж не донесу? Так близько?.. Ні, не донесу, немає сили...

Ганна зняла з себе спідницю, зняла один платок; спідницю розіслала, одкинувши сніг, поклала Марисю, а платком накрила її...

— Зараз добіжу до села, Марисю! Не спи, одпочинь, а я зараз, — і побігла по снігу.

Марися щось говорить: «Тепло... сонечко... квітки!..» й замовкла.

Ганна по коліна й вище йде, пада, встає і знову йде...
— Це тому, що я богу не молилась... Буду молитися...
Господи... господи... милосердний...

А сніг мете, вітер лютує.

— Господи... Що ж це я все — господи?.. Яка ж вона, тая молитва?.. От забула ж я її... забула... Вже недалечко... от брешуть собаки... Господи! Як же ж тая молитва? Як її звать?.. Чи добіжу ж я?.. — Знову упала. — Немає сили, немає... отче-наш... А! Згадала! А Марися ж що? Чи не заснула? Як засне — вмре... Що ж... Воля божа... як він, милосердний, хоче... От уже й загата... Слава богу! Слава богу!.. Ні, не загата, це гній... Далі, далі!.. У найми, у найми... — Знову стало на думці одно слово... — У найми... Я ж хотіла молитись?.. Господи-боже, поможи! — аж закричала Ганна і кинулась бігти; вона йшла коло млинів, от вона вже стала коло вікна якоїсь хати.

— Люди добрі! Хто в бога вірує — рятуйте!..

* * *

Через годину або дві чоловік з п'ять ішли поза селом і проміж ними Ганна ледве-ледве ноги волочила.

— Сюди, сюди, — каже вона.

— Куди ж сюди? Це у балку... ні, не сюди.

Вітер затих, місяць білолиций засвітив, і люди знайшли Ганнин слід.

— Он де, он де... — кричить вона і біжить. Оддалі видно горбок снігу.

— Он там вона...

Йдуть скоріше, прибігли.

— Вона, вона! — закричала Ганна, кинулась до Марисі й завмерла.

Марися лежала, як і лягла: рученята заховані у рукава, ніженьки підгнула під себе, очиці закриті, — а вид тихий, покійний-покійний; усміх на ньому сяє...

— Замерзла... царство небесне, вічний покій, — хтось сказав.

— У найми... у найми оддала! — заголосила Ганна.

1888 р. Лютого 25

Стефан КОВАЛІВ

ЧІЧІ

I

Літами вилежувався на широкій печі в буторинні; крайня нужда виганяла його з курної ліп'янки до сусіди Миколая Когутика, де знаходив усе, чого голодне черево домагалось. Прийде, бувало, немитий ні хрещений у сам добрий час, коли всі при мисці, візьме за ложку, відсуне домашніх і їсть без-тямки. Вставши від стола, гладить себе по мішкватім животі, плеще з удоволенням по нім, як газдиня по вимішанім тісті, і приговорює:

— То моя чічі! * Похвалися котре таким бубнем! Коли не годно!

«Чічі та й чічі», підхопили люди, і Іван Невмиваний лишився вже й до смерті Чічею.

— Іди, Йвануню! рушся декуди! Видиш, там люди грошей тьму від жидів беруть, празники, балі справляють... Шемелячка квартами коралі міряє, грішми, як ляльками, бавиться, а ти хропеш та хропеш і з порохів тебе не видати!

Так упоминає стара мати свого одинака сина і кочергою жартом по клубах!

Чічі по довгім прошенні зволікається, було, з печі, спльовує перед себе — не питаючи, чи мати перед ним, чи позад нього стояла, — відтикає заткальницю, витягає горщище з сєрбавкою, піднімає до рота і держить доти при роті, поки цілком не висушить. Буркне на погану їду, зганить материне капарство і лізе знов обережно на піч, поправляючи курмання під собою, аби було м'якше.

— Не збивай бетеги, — упоминала мати, — бо задушуся... кахи!.. кахи!.. о-йо-йой!.. бодай же тебе!.. Накурив, світу божого не видати!.. Десь у людей діти як діти, а тут одно, і тото виродилося... Говори до нього, як до стовпа, а він уже знов хропе!..

Чічі дійсно не чув, як мати заходилася кашлем, мало очі їй не висадило наверх, — він спав наново твердо, солодко, снів про нову поживу.

* В дитячій мові чічі — квітка, загалом щось гарне, барвисте.

Забрили у Миколая Когутика вепра, наробили ядерниць, а Чічі: давай! Як прибереться, їсть та й їсть! — а домашні дивляться і питають себе в душі: «Коли тому буде кінець?» Поти їв, поти їв, аж зачала його шкіра свербіти не на жарти. Вже не кінчив остатньої кишки, тільки просто додому — і в гарячу піч з ходаками! Припарив живіт, хоче ще плечі, обертає собою на другий бік, і — бебевх! — упали челюсті, а горщок з саламахою пішов також спати.

Заводить стара мати за челюстями, заводить за горшком, ба й Іван Чічі бачить, що зле, на студеній середині не спиться так смачно.

«Треба тому якось зарадити!» — думає, і пішов у другий кінець села під муровану корчму шукати цегли на челюсті.

Жде стара на свого Чічу один день, жде другий день, — нема, десь чи не втопився в Тисьмениці, чи, може, впав до якого закопу. Третього дня йде мати до Миколая Когутика, пхає його, аби йшов питати або дав фірерові витрубити, — аж тут і сам Чічі... ледве поріг переступив, такий ослаблений, а живіт геть десь дівся...

Нічого Чічі не мовить ні до свояка Миколи, ні до заплаканої матері, лише просто до стола, розчвертував пиріг, спрятив у млі ока. Як же присунув другий, знов розчвертував, став глипати на газдиню, домагатися мачанки. Дала Миколиха миску сметани. Чічі їсть, навіть не має часу піт з чола пообтирати. Як же спожив дару божого так за кілька добрих косарів, зігнав діти з печі, виліз сам на середину, задер ходаки під стелю і питає:

— Знаєш, Миколо, де я ходив?

— Повідж перше, то буду знати!

— За цеглою, шукав на челюсті, витяг з мурованки три кусні, та жиди мене зловили, замкнули до пивниці, ледво вилабудався з їх кігтів.

— Бог з тобою! Та в мене під шпихліром стільки цегли, та й от по цілім цвинтарі стільки валяється з того, що церков будували, а ти поліз аж до корчми і через дурницю зганьбився!

— Або ж я знав, що в тебе під шпихліром є яка цегла? От сидять мати на лаві; най самі скажуть: казали, туркотали цілу ніч, то я й пішов...

— Що ж ти робив цілих три дні?

— В арешті сидів замкнений. Затягнули до пивниці, казали якийсь астамент підписати, що ґрунт нікому не продам, тільки Рахерові й Вороні. Були би всадили, напевно, до бочки з цвяхами, аби мати з мене кров до паски, тільки пан Паштетер не дав мене.

— Не говори таких дурниць! Де можна на щось таке підписуватися? Твій отець провадив стільки літ процес з Воро-

ною, а ти з жидами заходиш у гендель... Нехай бог сохранив тебе від того! Жиди з таким покутним писарем Паштетером навіть німців обдурять на всі боки! Не продавай!

— Легко тобі казати «не продавай», коли цілі челюсті, а середина ось яка тепленька, аж мило...

— Або хто тобі боронить? Парся, кільки хочеш, їж, кільки хочеш!

— Але як кому дві доби їсти не дадуть, а лише наставлять здалека калач, а тут стільки бочок довкола — що було робити?

— Іване, я виджу, що ти запропастиш батьківщину і мене скривдиш! Жидів мати о межу, то клопіт. Бачиш, Зелепугові, Шемелякові сусіди добровільно повтікали з хат, як стала ганьба зі всіх боків тиснутися...

— Якось ти зробиш, що буде добре.

— Від тебе то залежить: що будуть жиди давати, я тобі заплачу з надвишкою, лиш не кривди мене. Все ліпше свому продати, ніж нехристові.

Не сказав Чічі на се нічого більше, позіхнув кільки разів якимсь високим дискантом, а незадовго сильне храпання глушило розмову хатніх, а діти шептали собі на вухо: «Вуйко везе кип'ячку до фабрики»...

II

Повиходили господарі на поле, позакладали руки, туманіють, питають один другого: що то з того буде? На загонах Івана Чічі жидів тьма-тьменна, купами снуються... тічня, дійсна тічня, а шваркочуть, вкладають собі розум до голови, вчаться... Та вже нехай би на Чічевім полі кадили часником і цибулею, нехай би парцували за кип'ячкою, за воском... нехай би прокопалися тих кількисот миль крізь землю і вилізли другим боком до Америки, аби лише на інші ґрунти не лізли, не губили по полі той «леп» викопаний, не сипали вночі каміння всюди, де не треба!.. І звідси, і звідти тиснуть, і лізуть вздовж, півперек, наскіс — не питають, хоч їх богом зви! А кричиш на котрого, то він ще гірше топче твою працю, тратує по засіві, не зважає на твій крик, на твою гризоту; а кинь лише за котрим патиком, грудкою, так іззаду за тобою кількикадесят чорніїв з'явиться, наче з-під землі виростуть і кричать: «Абе! абе!» — сміються і йдуть туди, куди перший потелепався, роблять те саме, що перший робив, а ти в своїй розпуці гризися, трісни зі злості таки зараз на місці, ніхто за тобою не уймється, ніхто на добре не порадить!

Що то нехристи прехитрі зможуть вдіяти бідному хлопкові? От і тут повіли собі: або купуймо ґрунти омежників

Чічевих, а його всередині дістанемо задурно, або купуймо у дурного Чічі Івана, а тамті будуть мусили продавати запівдармо. Та хлопці сперлися, вагували, а вони купили поле в Чічі, знайшовши його на печі — ба ні, не на печі, але на гарячій учинку, як крав цеглу з корчми, як витяг два кусники звітрілої глинки з Дувидкового муру скарбового, і так вихіснували нагоду: кару дарували йому, грунт купили від нього і добре заплатили, аби кожний знав, що не дурно стали властителями. Та жидівське не пропаде. Тут Іванові Чічі заплатили тисячі, а тут від Миколая Когутика взяли чотири сотки лише за саму ліп'янку, аби не копали ям під його хатою.

Добре заплатив Чічі своякові Миколаєві Когутикові за те, що стільки літ начиняв його працею свій ненаситний живіт, звичайно, як виродки платять: ти їм хліба, а вони тобі каменя...

— Ох, Чічі, Чічі! та що ти зробив? Чому нас не держався? Ти нас утопив через свою дурну гендлярку з світовими мантіями! — говорять газди.

Чічі визвірився на них та питає:

— Кого я втопив? А от ви всі до одного стоїте! — і всміхався, мовби не знати яку мудрість сказав.

Люди стискають плечима, ганьблять, картають, а він мовби й не чув сього. Постоїть, повість: «Бонце здорові!»* — і йде то до Ворони, то до Рахера з своїм адвокатом Паштетером на свіже пиво.

Та вже Чічі не показує носа до свого свояка Миколая Когутика; знайшов собі іншу прикмету, ніхто би й не пригадав у тої мадярки під самим лісом, що має дві пухлаті внучки на відданні, а вміє йому догодити квасним борщем і капустою, — там його кватира, з Паштетером сидить, а так випасся, таке того перед собою носить грубе, — не пізнають його свої!

Чічі виеманципувався: де який відпуст, храм в околиці, — він возом заїжджає коло церкви, стає коло обарінок, калачів, і дівчата-красуні кругом коло нього, як біленькі голубочки, зачіпають його, хихочуться, а на своїх скося глипають, посмішковують собі з грубцана. А він думає, що й боє за ним так пропадають, бо то не на жарти прибрався; все на нім з біленького картану, свіже, аж щелестить: сорочка курта, тільки кінчики з-під широкого ремня виглядають, гузлик і кафтан також із швабщини, а грубінь така, що в корчмі на музиках, як парубки попросять, аби з котрою обернувся, то тільки він сам, — для інших нема місця.

* Бувайте здорові! (польськ.) — Ред.

Тиснуться дівчата до Чічі, а кожда з якимсь ділом: аби купив то коника, то гуску, то обручку, то хрестик; а парубки слухають, кожний на свою дивиться і знає, що то до нього піється, а не о Чічі.

А Чічі такий гордий... усе тільки:

— Цо? цо то?

— А як же, Івануню? — питаються дівчата. — Навчіть нас, навчіть! поправимось!

Чічі, так заатакований, виймає з-за пазухи обарінок або кусень медівника, ушипне пучками і хоче тій, що йому вже найліпше сподобалася, просто до рота...

Дівчина засоромиться, почервоніє, як мак розцвілий, сплюне, а інші сміються, регочуть, аж любо.

Та Чічі гордий з сього, що такий дотепний, що вміє ціле товариство бавити, а всі до нього липнуть, як до меду пчїлки.

Кілька літ парубочив отак і частував дівчат то кусником обарінка, то медівника і не доміркувався, що з нього собі кпили, що жодна з них була б не пішла за нього, хоть би їй був купу насипав, як Черногора, — не то медівників, але й самого золота...

III

Чуда-дива діються в цілій околиці, наче в зачарованім краю. Щохвиля, щогодина щось нового, невиданого, неслуханого. Та от ще перед двома неділями волосалися Зелепуги з Бабіями за дурний перелаз: одні пліт ставили, другі вимітували, баби мали одну одну окропом попарити, — а нині... страх! — вивали очі, роздойми рот якнайширше, гляди, та ніхто не подивується: замість тих двох курних, розвалених хат з обідраними стріхами і голими причілками стоять дві велетенські шопи, вже до половини покриті бляхою, — три машини в русі, а що різних рур, заліза — не переглянеш! Замість давнього дрантвого плоту — паркан у три хлопці, ще й угорі цвяхами наїжений, нашпикований, а в брамі сторожі — з виїмком жида навіть безроги влізливої або собаки не впускають досередини, не то чоловіка. А тут вам у тім місці, де Зелепуги й Бабії в неділю чи свято, положившись горілиць, гляділи, як небо в одну сторону, а хмари в другу сторону втікають, — на тім самім місці добуло французьке товариство з Дрогобицького лану матку, бере воски, і топить, і валить на залізницю, йдуть гроші на гроші. Полики, уважаєте, полики нема по тих неспокійних, сварливих сусідах; навіть і тій ковбиці преждевічній, що держала у Бабіїв не тільки печище, але й цілу хату, і котрої, сохрани господи, не вільно було рухати, — навіть і тій гир загірився. А дов-

кола паркана ятка коло ятки, а в них різні напої, а худі пейсаті прибуду сидять, нібито дрімають... Ба ні, не дрімають вони!.. пасуть очима, чи не знайдеться який Бабій або Зелепуга, що зачне правуватися, а при такій нагоді найліпший обривок.

Господи! що на тім місці народу! тисячі й тисячі працюють. А двом Бабіям і двом Зелепугам ще перед двома неділями було затісно і через дурний вербовий кіл мали один одного сокирами порубати. А тепер стільки народу з цілого світу нишпорить і не скаже жоден: «Вступися, бо тебе прогороджу!» Зі всіх кінців землі люденькове злізлося, без пашпорта, наче їх хто цюпасом зігнав сюди накупу...

З Іваном Чічею також чуда-дива. Сам не знає, сила в нього тисячів. Паштетер числить йому касу, провадить рахунки, а йому все віддає готівку. Кождий признає, що Паштетер для Чічі адвокат, писар, бухгалтер і не спроневерить одного шелюга: як візьме від Чічі ринського на які видатки, то купить того-сесе, а що лишиться, при свідках і при очах своєї куми малярки віддає йому, аби сховав до калитки.

Чічі бере гроші, ховає за ремінь і, як ковальський міх, фучить... а квасним борщем, капустою і пивом так розбевхався, що й по відпустах їздити не хоче, тільки сидить на ганку у малярки, приглядається цілими годинами, як його свояк Миколай Когутик жреся дні й ночі з жидами, як править раз у раз плоти і заставки... Плінь погана робить діри, лізе через верх, не обженешся... котрий бородач надійде, то бодай фалудину з плоту витягне, бодай гільцю з деревини вломить, аби зробити пакість.

Та дивується Чічі, що Миколі Когутикові хочеться так з жидівнею уїдатися, волочитися по судах, по старостві, по урядах громадських,— видно, що не сповний розуму, бо й ще все так ходить у полотнянці, в кучмі, як той простий хлоп... шкода, що в гімназії вчився...

Бо він, Чічі, вже не буде дьогтем смердіти,— вже йому сього пан Хапковський не посміє сказати, ні!.. Власне, жде на свою ліберію суконну. Кравець Іванчук зробив уже все, припасував, як належить, тільки штани при спробунку показалися повузькі в кроці, а в гранатовій чермері треба було білі петлі з чорними баривками на самий край поперешивати. Зате чоботи від Мацюри на війта Миколи копито, з польськими халявами, як улляв, тільки одна онучечка тоніська і кілька стебелинок на віхоть.

Догодив навпослід кравець, убрався Чічі в панський мундур — такий собі надутий, як пава, чи краще сказати, як індик, тільки саджай до буди на колесах, вози по світі, показуй на покаяніє за гроші... такий собі пан!

Глянула малярка на Чічу, поплескала по пухких вилицях, добре, з притиском, аж залунало в світлиці, і каже:

— Тераз тшеба дзевку шукаць, цоби ведяла барщ готоваць*.

— Добре, пуйдзем!** — відповідає на се Чічі, а сам хліб кришить та й кришить до борщу... такої нароби саламахи на кількоро — і гатить!

Малярка тим часом закликала кравця Іванчука і слюсаря Грубича, казала запрягти коні, і всі четверо посідали на великий драбинястий віз — поїхали до Паштетера на зальоти. Стара малярка, сівши побіч Івана, все в ухо щось йому шептала цілу дорогу... вчила, як має справуватися в присутності своєї будущої судженої, панни Мінці...

IV

Дивний собі чоловік той Паштетер! Звідки прибув, де родився, якої народності — ніхто не вгадає. З русином, поляком, німцем братається, а найбільше з жидами. Між тих «борухатих» як улізе, то так як би їх ріднісенський брат; тільки пейси приправ і бороду більшу... Сяде в середині тої рабинацької ватаги і сам веде перед. А через того черватого Чічу так собі хлопів з'єднав; що кождий до нього в якій-будь важній справі йде за порадою і думає собі: «Ану ж і мені такі тисячі роздобуде, як тому байталі!» Еге! Хоть і ноги проходили, то жодному так щасливо справа не повелася... Паштетер усе якимось так закрутив, замолов, що хоч-не-хоч з жидами годися і бери, що дають, бо й сього не дістанеш!..

Одно тільки беруть за эле Паштетерові, що з тою донькою живе так якимось дивно... Скоро собі самі, то «ти» та «ти», тикають, цілуються, обіймаються... Тьфу! — хіба ж то у таких панів так буває?

А може, й се правда, що малярка одного разу сказала? Посварилися обоє були щось через Чічу, а вона його обскубаною куркою по голові... по голові... і кричить: — Ти, вихристе затрачений, ти!..

Та він вам дійсно щось на таке подавав: ні пес, ні кіт, а як стане розправляти, то все тягне туди до лісу, все каже, що жидівська віра ще найліпша, а ті «попи», чи польські, чи руські, то тільки, — е, не варто й згадувати.

Та пізніше і хлопів довідалися, яке то діленько той Паштетер, що так красно знав до серця християнського промов-

* Тепер треба дічинну шукати, щоб уміла борщ варити (польськ.). — Ред.

** Добре, підемо! (польськ.). — Ред.

ляти, — але то вже було тоді, як пішли до жидів на роботу, як стали на своїй батьківщині цілий день за чотири шістки корбою крутити або джаганом кам'яну опоку розбивати. Псяюха — не краще йому рікши, — порозумівся з жидами і все хлопам так радив, аби було йому й жидові, а потім Чічею заслонявся, мов то він такий правий чоловік, ходяча чеснота...

Як Паштетер набив порядно кабзу, полагодив зі старою мадяркою давні довги, каже до неї:

— Приїжджай з Чічею до Мінці в сватини!

Так і сталося.

Приїхали свати до Паштетера, привіталися з господарем, як бог приказав. Паштетер з Чічею поцілувався, оба свати — кравець і слюсар — також люди і письменні, і політичні, не остали позаду, також сердечно цмок-цмок!.. Мадярка пішла зараз до другої кімнати за панною молодю, і там довгий час вели півголосну нараду.

Свати розгостилися. Ждали, ждали на панну молоду, аби розпочати важне торжество відповідною промовою, яку Іванчук мав уже не раз при таких нагодах яко староста весільний, але Грубич яко поступовець штовхнув його документно ліктем і каже:

— Пий! і без того пий!.. тут якось не випадає попросту, так по-хлопськи з якимись куницями, ласицями, царицями андрони плести...

І так сталося.

П'ють старости за здоровля «ваше», «наше», «панства молодих», навіть не відпочивають. Чічі тільки мацає понапихані чимось кишені і в капоті, і в штанях, аж порозпирало, глядить то на сватів, то на будучого тестя, то на двері, відхилені до другої кімнати.

Вже сватам добре язик розв'язався, стали оба щораз голосніше здоровкатися, вже два рази підходили на пальцях аж під двері заглянути до другої кімнати з цікавості, — аж нарешті показалася перше тонка, як тертиця, суха, висока, захмурена, все недобра мадярка, а за нею з повагою, з шелестом панна молода, якби ріднісенька сестра Івана Чічі, тої самої грубості, тої широкості, тільки голова ще більше схована в тулубі.

Посідали дами на софі. Грубич перший підсунувся, шаркнув ногою і в обі пухкі руки — лусь! — аж залящало. Іванчук за його прикладом, а Чічі сидить, як плетіння на кріслі, вивірився на мадярку і ока з неї не зводить... дивиться, дивиться на стару... очевидно, якимось важне діло має до неї, жде якогось тайного знаку.

Вкінці мадярка закашляла, а Чічі на цілу губу як не зареочеться! Заразив своїм іржанням ціле товариство...

душиться Грубич і б'є твердими слюсарськими руками себе по стегнах; душиться Іванчук, аж одною ногою кравецькою до потилиці підфітькує; регочеться Паштетер з Мінцею, ба навіть і сувора мадярка товмить в собі сміх, прикусує нижню губу зубами, а за Чічею пасе оком.

Чічі, осмілений, набрав відваги і на даний мадяркою знак виймив одно яблуко і — бух! — в панну молоду, виймив друге, третє — бух! бух!.. далі обарінки, далі медівники, а напослед з червоною товальною присадився сам і — в обійми.

Хотіла ж панна молода зімліти, ба навіть дістала була якісь сміхові спазми — але практичні панове сватове якось того заглаїли: як гукнули собі так від серця по-своmu, особливо слюсар трубовим голосом: «Віват панству молодим!» — так же стало інакше. До того й мадярка, практична жовнярка, зараз потерла Мінцю кулаком попід груди, і все перейшло без усяких лихих наслідків...

Кілька неділь потім відбулося гучне весілля. Сваха на нім, крім мадярки, не було ніяких, але зате панів різної бранжі наз'їздилося без ліку, а бавилися, гуляли, як хто хотів і скільки хотів. То раз була гулятика і музика! Над самим раном, як чепилися два комісарі із З. і два директори «банків французьких» до великого бубна, як стали в нього зі всеї сили кулаками валити, аж з обох боків продірявили...

V

Кільканадцять літ по тім славнім весіллі ходили слухи по нашій каліфорнійській оселі, що Чічі купив село в повіті С-ім, став дідичем, великим паном...

— Не вірте тому, — перечив бойко Боринський ямарям, коли в лісі не раз посідали при огні партолити яку бараболю, — тільки вширіль розрісся, як куфа, а який був дримайло у Миколая Когутика, такий є й тепер. Жінка, то ірод! усім завідує, балі дає, офіцерів з різних регіментів спрощує, а він тільки в пекарні горшками викалатує або в стайні при худобі спить.

— Ти, навіджений бойку, все знаєш! — кажуть йому, — теркотиш як у гарячці, «гореми-тереми», ні пришити, ні прилатати.

— Або й чому «гореми-тереми»? Я спарцував Галичину, Угри, Буковину, Бессарабію, Росію, всі кути знаю! І в Чічі я півроку був при конях. Надивився я на те чудо. Не раз їду з обоїма дідичами до Самбора та стілько по дорозі тої комедії, що ліпшої і в Парижі не вздриш!..

— Еге?..

— Аби я так оту недопечену бульбу видихав!.. Бувало їду, а вона йому тир-тир-тир! — спочатку стиха, далі щораз голосніше, а вкінці, як підгляне, що він спить, тріпне собою, як опарена, і звідси, і звідси — паць! паць! — і збрички — бебевх ним на дорогу, аж землячка свята трясеся... Я здержую коні, бо мало не попрориваються, так суляють (скачуть); хочу стати, аби пан дідич знов виліз, а вона: «Гони! бо й ти ще обірвеш!..» — «Гм, небогійко, недочекане твоє, аби ти мене так по самім хрящі п'ястукувала!» — думаю собі і коні пускаю на вітер... коліс не видати, чи котяться, а люденькове стають і хрестяться.

— А прецінь раз і ти дістав!

— Ба! кілька разів бичиною по голові на ринку в Самборі... та годі ставати з нею до поєдинку в такому місці: поліція, жандарі, жовніри на одваху... мене то вже навчило...

— Вчили тебе і не навчили: райтузи правиш та й правиш, а Чічі, видиш, пан, хоть на печі трицятку перележав.

— Мені ніхто не лишив такої ниви, за котру можна би село купити. Якби я таке дістав, то найперше заплатив би кожному за борщ і капусту, за дар божий, що задурно у людей з'їв, поставив би вам отут яку годну прикмету під лісом, — а він що зробив Миколі Когутикові, що в нього вигодувався? Кілька тисяч з кишені йому викрав і інших газдів на біду спровадив!

— Придуши, навіджений бойку, портку, бо згориш без сповіді...

— Нічого не шкодить! як згорять, а я заморочуся, то не буде міг Лейзор вас котрого в них прибрати...

Слухаючи про Івана Чічі такі вісті, не раз цікаві бігли до малярки, як він приїхав на празник, і віталися з своїм ровесником, побратимом, похресником. Та Чічі мало пригадував собі, не пізнавав своїх... Як же з котрим почав розмову, то інакше ні, тільки по-польськи, а все хвалиться, що одного разу його пані казала так, а він повів інакше, і на його стало! То було при нагоді, коли жінка хотіла віддати діти до шкіл у Перемишлі, а він мовив: — Ні, я не даю дзеці там, дзе гімназію на хлопську школу пшеніцуйон! * — і в тім однім жінка з своїм невідомим вітцем Паштетером вволили його волю.

Та Чічі, мабуть, уже більше не мав рації у своєї дружини. То була його перша й остання опозиція, котра йому удалася, як сліпій курці просо, тому-то він тим одним усе чванився.

* Ні, я не віддаю дітей туди, де гімназію в селянську школу перетворено (польськ.). — Ред.

— А чому ви, пане Чічо, так боїтеся тої руської школи, чи, як ви зовете, хлопської? — не раз питали його цікаві.

— Бо я хцу, цоби мої дзеці билі райцями в Відню!!! * — відповідав Чічі.

VI

На якийсь час перестав Чічі загощувати до галицької Каліфорнії². Стали люди приповідати, а між іншими і бойко Боринський, що зле з ним, пішов на губи: жінка з Паштетером продала село жидам, купили собі у Львові каменицю, а Чічу прогнали на чотири вітри. Ба десь, кажуть, і в того жида бачили його, і в сього, і тут десь крутив при корбі, і тут лазив до ями, а худий, нужденний, дихавичний, — та все те непевне і годі вірити.

Раз виходить вечором Микола Когутик надвір, — а було вже в пізню осінь, — дивиться, сидить якась ганьба під самим порогом, скулена і грудьми свище різними голосами.

— Хто тут? — питає Миколай.

— Я, Микольцуню! я, не бий мене, бо мене вже біда побила!

— Та що за «я»?

— Я, Іван Чічі, твій... — і сильно закашлявся, не докінчив. Виніс Миколай лампу, світить — господи! він сам, Іван Чічі!.. такий сухий, нужденний, тільки шкіра і кості, а уста закрашені спеченою кров'ю. Перелякався нещасного.

— Ходи до хати! — просив Когутик.

— Ні, до твоєї хати я не годен порога переступити, але пусти мене там... позволь, най скінчу в тій ліп'янці, де я родився!.. прости!.. я провинив!.. не пам'ятай!..

Просять Чічу конечно до хати Миколая, хочять на силу зтягнути, — не дається.

— Там родився!.. там скінчу, коли пустите...

Занесли Чічу до його колишньої хатини, посадили на запічок. Він поглянув, пороззирався по кутинах... Усе так, як перед кільканадцятьма літами: миска збита, з горшка череп'я в кутці, залижник з одною заржавілою ложкою, образ якогось святого закопчений і розвалені челюсті...

Миколай, заплативши за тоту ліп'янку жидам чотири сотки, як забив двері, так і дивитися на неї не хотів, бо все йому здавалося, що се не може бути, аби своя кров з крові, кість з кісті могла йому таку пакість зробити...

— Микола! — говорив Чічі при всій челяді, що окружила його і гляділа з милосердям. — Прости, брате! не

* Бо я хочу, щоб мої діти були радниками у Відні!!! (польськ.) — Ред.

гнівайся!.. Я сам!.. сам один, ніхто мене не знає!.. Мені недобре!.. Води дайте!..

Побігли по воду. Микола держав конаючого своїми руками, шептав йому, що приймає його до себе, тільки нехай успокоїться...

— Ні, Миколо, ні... Конець мій близький. Убереш мене на смерть... так, по-нашому... Господи!

То було остатнє слово Чічеве. Скінчив колишній дідич на руках свого свояка Миколая Когутика.

Задзвонили раз, другий, третій.

— Хто то вмер?

— Іван Чічі.

Треба й собі піти відвідати покійного, та вже ж він каліфорнійський горожанин, тутешній родич.

Пішов я. Вхожу на подвір'я Когутика, заблудив між тими газдівськими будинками, не виджу ні світла, ні людей... тихо, й собака не відізветься. Стою під плотом, стою, слухаю: хтось по болоті — хлюсьць! хлюсьць! — уже й коло мене.

— Чи тут умерлий? — питаю наздогад.

— Іван Чічі? — питає мене грубий бас.

— Так, Чічі покійний.

— Геть там далі над потоком. Ходіть за мною, я йду також.

Приходжу там: у сінчатах повно людей, серед хати на марах наряджений покійник, а коло нього сивий бойко Боринський стоїть, вдивляється в мерця, киває головою і приговорює:

— Іване! Іване! Де твої діти, де?.. Ти хвалився, що не даси їх до хлопської школи!.. Іване, Іване! Ти вже на правді, а ми на кривді, але... але... де твої діти?.. Ти хотів їх мати міністрами!

— Федю Боринський! дайте спокій! дайте!... Ходіть до хати, бо там Дмитруньо і Олеся не хочуть без вас іти спати, хочуть вам щось перечитати з книжки! — просила жінка Миколая Когутика.

— Дмитруньо! Олеся! йду, йду, газдиненько... о, діти то діти божі!..

Перехрестився Боринський бойко, глянув ще раз на покійного, на колишнього свого пана дідича, пішов з Николихою, а дяки заспівали: «Пам'ятайте, християни!..»

Я змовив отчеш так в сінях, не міг дістатися досередини.

Миколай Когутик красно убрав Чічу, красно поховав, і всі свої віддали йому остатню прислугу. Забули все і простили... Ах, господи святий! все-то свої своїми!..

Б[орислав]. 18 лютого 1891

БЕЗКОНЕЧНИЙ ШВІНДЕЛЬ

Тяжко двигав Борух мішок солі, що її виварив сам під боком шандарів і ревізорів, — з великим страхом і трепетом виварив. Прикро жидові перекрадатися манівцями, але ж годі інакше: ніч погідна, місяць наповні світить, як вдень, ще й його предовжезна пейсата тінь йому поглумлюється.

Борух справді відважний і хитрий. Він не боїться ревізорів, бо знає, де вони сеї ночі за ним патрулюють. Він не боїться опришків, бо знає, що вони не так по лісах і дебрях криються, а по великих містах веселяться, гуляють. Не боїться Борух зради мужицької ані напасті начальства громадського, бо то він для них черпав крадьком по ямах сировицю і виварював з неї сіль, щоби передовсім війт та радники мали чим посолити непідбиту капусту. Перша війтиха возьме з десять літрів, а за її прикладом і другі розхапають, що манну божу з неба. Та й чому не мають купувати, коли така дешева? Чому не користати з дурнички? Горнець півтори шістки! Три рази дешевша від жупної, а видатніша, солоніша!

Але чого він, той Борух, нараз так боязко оглядається на свою тінь, що згорблена показує йому то на деревах, то на корчах і пейси його, і мішок з сіллю та ще й фляшку в кишені? Ой, має він, крім ревізорів, ще інших тяжких а хитрих ворогів! Він якраз має тепер переходити попід вікна Микити Сиренького, що наробляє в орендаря Сруля; а Сруль на Боруха має храп не віднині. Як Микита побачить його в таку пізню пору на своїм перелазі, побігне сказати Срулеві: так пропала і сіль, і горівка, і весь пачкарський крам! Та мало ще того: будуть в роботі і пейси, і облізла струглювата голова та ще й до криміналу запхають. Сруль в торговельних справах безпошадний і немилосердний для тих, що йому лізуть в дорогу.

Йде Борух, підкрадається до Микитової ліп'янки, надслухає. Кури піють, а той чорний дячшин тоненьким голосом виводить над усіх, цілій громаді оповіщує справедливу північ. Борух знає того чорного когута, уже не раз хотів його за сіль виміняти; але дячиха не хоче, бо когутик піє на ціле село і завсігди в справедливу північ.

Голосить дячшин когут північ, помагають йому і другі когути; а Борух слухає, числить їх по голосі, аж забув о страху. Прийшов під перелаз Микити Сиренького і відразу присів на мішок; скулився утрое за плотом, задубів. Дивиться жид, а Микита викопав за хатою гріб, витягнув із загати щось ніби домовину з трупом, всадив до ями,

закопує. Тихонько коло діла заходиться, навіть не застогне, навіть не відсапне.

«Який страшний розбійник той Микита Сиренький, — думає Борух і сидить за плотом, трясеться, мов в лихорадці. — Що він таке загребав? Ні поліцаїв, ні шандарів нема! Кого він зарізав? Нікого іншого, лише подорожнього якогось, бо тільки в него подорожні переночовують, а більше у нікого. Видно, що й на селі душогуби еще не перевелися... А як то він мудрено тото закопує!.. Землю притоптав, смітем з-під стріхи притряс і на тото терне мече, без кінця мече; а все оглядаєся в тоту сторону к Борухові і сокири з рук не випускає».

Стрепенувся Борух, побачивши сокиру в руках Микити Сиренького; стало ним підмітувати на тім мішку з сіллю не на гаразд. Як тільки замітить душогуб Боруха за плотом, поти й носив дешеvu сіль пачкарську! Раз обухом в голову пальне, і по всьому.

Запхав Борух носом в пліт, дриголить на тім мішку, пари з себе жахається пустити; а ту якась мара лоскоче в гортанці, дихнути не дає свобідно, хочеться кашляти на смерть... Душиться Борух, душить; не видержав, закашляв спочатку носом, а далі ротом...

— Ого! — вимовив Микита Сиренький, наче його що під серцем кольнуло; прискочив з сокирою до плоту, глянув за пліт і визвірився здивований на жида:

— Ой, вай мір!.. гевалт! * — кричав Борух в одчаю і скрився за мішок.

— Тихо, запливистий юдо, не кричи! Як дітища мені побудиш в хаті, то покаяне з тобою зроблю, — остерігав Микита жида. — Що тобі таке сталося? Повідай, але потиху...

— Беріть сіль, беріть горівку, лише жите даруйте!

Борух став приходити до себе. Спочатку давав Микиті і сіль, і горівку контрабандову, а напослед ціле ніщо, коли переконався, що його життю не грозить ніяка небезпечність.

— Я собі так тільки жартував! — говорив Борух до Микити. — Я знаю, який ви добрий чоловік, і за тото дам вам літру солі задармо.

— Не хочу, — каже Микита. — Корови другої не маю, а в ліп'янці ще хочу сидіти. Загирися з твоєю сіллю і з таким зарібком.

— Я вас не намовляю, лише не говоріть о тім Срулеві! Не згадуйте нічого, прошу вас; ви знаєте, який він на мене...

— Я у ваші жидівські штуки не мішаюся! Але як ти писнеш одним словом о тім, що-сь ту бачив, то тям собі!

* Ой, боже мій!.. Рятуйте! (свр.) — Ред.

— Що я бачив, що?.. Я закашляв під плотом, а ви вибігли з хати... бігме, що я нічого не бачив!

Заклявся Борух, що не повість нікому о Микитовій тайні, а Микита приобіцяв не згадувати перед Срулем о пачкарській солі і горівці. І так оба розсталися.

Ще довго Микита зтирав сліди недавно заметаного гробовища, ще раз поглядав довкола хати; потому пішов аж над потік, бо здавалося йому, що якась ганьба під берегом сопіла. Але не замітив нічого, перехрестився, — видно, таки йому щось причулося.

Ні, йому не причулося: ледве Сиренький примкнув за собою сінні двері, а з-під берега вилізли оба нічні сторожі, вічні каліки, глухий Кирило і здрячий Спиридко, і стали оба зтирати руки з радості. Треба знати, що оба служителі громадські від кількох місяців не могли знайти такого місця, щоби вигідно проспатися вночі. Шандар напосівся на обох, не давав їм дихати на світі: раз застав обох на печі в Кирила, другий раз в загаті Спиридка і грозив їм, що вийт прожене їх зо служби. Вони по правді великого хісна не мали з тої служби; але все-таки ходило їм о гонор, то стали лучче пильнуватися. Тої ночі надіялися знов шандаря; отже, пішли собі аж під потік за хату Микити Сиренького, тут собі полягали і мимовільно сталися свідками стрічі Сиренького з Борухом.

Ішли тепер звагом та нараджувалися — Кирило й Спиридко. До кого йти перше: до вйта чи до Боруха? Пачкарська горівка і сіль зневолили їх іти слідом за Борухом. На сіннім порозі заскочили жида, влізли за ним до хати і випили по дві бляшанки якоїсь горечі; таки напотемки випили, аж позакашлювалися. Такої пекучої горівки ще в житті своїм не пили, оплатилася митруга. Закуски не було, за тото дістали оба сторожі нічні по літрі дешевої солі і прирекли мовчати, як в гробі. Хабар сховали під дзвіницею, а самі пішли до вйта похвалитися, як то вони громади пильнують. Замітили, однако ж, що шандар спить на тоці; уже не будили нікого, а полягали собі на соломі під стодолою і так хропіли разом з шандарем.

* * *

Зладився Микита Сиренький ще досвіта на роботу. Утікає в світ, хоче лишити свою челядку в бетехах сплячу. Уже все має на собі і хрестом святим огрядився на дорогу. Пустився д' порогові, слухає: надворі гамір, ніби колядників різдвяних, і в сінях також. До хати стали

входити гусаком благовістителі в поважнім настрою: начальник, асесори, «огльондач бидла»*, ревізори усопших, радники, присяжні, нічні сторожі; а на чолі того всього Сруль, орендар, з шандарем. Ніхто не сказав «добрий день». Всі із-загоряча взялися до діла: доймили з Микити торбу, перетрясли; знайшли в ній камінь до коси, кусень пильника, кусень бритви з коси і щітку протерту до білення хати. Розперезали Микиту: випали черепанька з коротким цибухом і кусень шматини, а в тій шматині було ще троха тютюну, завиненого папером з «пачки».

Сиренького жінка схопилася перша з постелі, розпочала в кочержнику свою звичайну ранішню роботу; стала співати сухим кашлем, аж зайшлася.

— Теплої води... хоть троха теплої води... бо згину,— стогнала невіста; але на тото попечителі не вважали.

Діти також стали коріцматися, вилазити з бетегів, гляділи, здивовані, на громадську старшину і на шандаря з багнетом і ланцюгами. Найстарша дівка Сиренького утекла з постелі за комин, соромилася світити наготовою, бо в рубатчині руб руба не держався.

Присяжний перший помітив тото і показав другим; а «огльондач бидла» штуркнув паличкою — так з ласкою — дівку за комином і сказав рівнодушно:

— Не встидайся, не встидайся!.. Злази сюди до нас, ти нам також потрібна.

Перетрясли хату, комору, загату, перешпали всі кути; не знайшли, крім вищезгаданого Микитового «матер-кляша», більше нічого. Ні, неправду кажу: «огльондач бидла» знайшов під запічком коробку, а в коробці грудку смоли, шило і троха свинської шетини.

— Признайся! — каже начальник до Микити. — Говори нам всім, що-сь закопав сеї ночі за хатою?

Микита Сиренький змішався. Він глянув на жінку, на діти переляканим взором. Постановив собі нічого не оповідати; але бренькіт ланцюгів шандарських наказував інакше. Він нахилився до Срулька і щось йому шепнув до уха. Срулько знов нахилився до начальника, став щось шептати. Настала важна хвиля; кождий розцікавився, кождий був переконаний, що діло мається з страшним очайдушником.

— Ні, тото неправда! — сказав віт посеред загальної тишини. — То може бути! Він бреше.

Сиренький на ті слова зложив з пальців хрест, поцілував і щиро залявся:

* Оглядач худоби (польськ.). — Ред.

— Щоби мене, — каже, — той покарав тяжко, коли вам правди не говорю; я в моім житю ще ніколи не збрехав.

— Зараз покажесья... Ту мусять пан фірер видіти, — толкував віт, — треба відкопати.

— Не робіть того, пане начальнику; не губіть мене, панове радні! Я уже не можу по божім словам, моїй присязі кажу, що тото, то тото; повірте моім словам, моїй присязі!

Став Сруль також троха обставати за Сиреньким, за своїм робітником; але більшість перемогла, ухвалила, щоби наочно переконатися. Всі удалися на місце злочину. Відметали терня, забралосся аж трьох з рискалями, копають землю щораз глибше... Добули паку, витягнули з ями, розбили верхні дошки... єсть правда Микити Сиренького, не збрехав! Єсть півтора кірчика бульби, що Сиренький закопав вночі, щоби діти не знали і не витягли по одній так, як тамтого року, що тільки пустий копєць лишився. Думали радники конечно щось більше знайти, та не удалосся. Висипали бульбу з паки коло гною та дали дітям нагоду до великої утіхи.

— Бульба! бульба! — скричали малі жеребці Сиренького. Стали хапати, кожде собі то за пазуху, то в подолок, що саранча голодна присіла до того дробу.

Микита Сиренький, знать, не міг з горя удержатися на ногах, бо присів на куп'яку гною. Не зважав на гурт світлої комісії, лише глядів, мов страдальний Йов¹, на свою жінку і молив її взором, щоби йому так не цабанила при дітях.

— Ти, бездушнику! — говорила йому з плачем розжалена невіста. — Де в тебе совість?.. І тото от при грудях з мене душу цмоком тягне... Не лучче було мене закопати, щоби я уже не мучилася, не гляділа на їх муку!..

Микита тихомирив жінку, що так зле не думав; попечителі слухали, часом притакували.

— Жінко, опам'ятайся! — благав він. — Що ти говориш?.. Не пори, не ріж мене без ножа!.. Я їм також отець і тобі чоловік... Я для вас закопав... Пригадай собі, кілько днів тої весни відробив Срулеві за корєць дробу, кілько ти відробила?

— Мамуню, мамуню, дивітьсья!.. Удавився, удавив! — кричали діти, показуючи на найменшого дволітнього громадянина, що вхопив сиру бульбу і нею задавився.

Невіста вхопила дитину на руки, витягнула насилу кусник бульби малому з рученяти, наставила йому суху грудь, щоби втихомирити. Дітвак, очевидно, знав, що там в тій груді не знайде для себе ніякої поживи, та напирався на землю до сирої бульби.

— Тихо, малий крикливий правиборче, тихо! — остерігав присяжний. — Не тикай бульби, бо тобі в голоднім черевці багнетом дірочку виверчу і ще в ланцюги закую. Шандар усміхнувся, запалив папіроску, винісся перший з начальником, а за ними посунули звагом радники, проклинаючи в душі неудалу комісію. Лишився тільки при Микиті орендар Сруль та дивився, як малі ховші Сиренького тасили бараболю до хати. Микита сидів все ще на гною, мов без життя; Сруля, орендаря, перед собою не бачив.

— Слушайте, Микито! — заговорив жид. — Чому ви не хотіли панам законтрактувати своєї нивки під верчене, чому! Я вам добре радив, а ви не хотіли. Нужда сего року така велика! Бідні мужики, навіть кметі, вирікаються своєї ріллі; спродали би за що-небудь, щоби тільки хто хотів купувати.

Микита мовчав. Він дивився, як послідню бульбу діти несли до хати; дивився на незаметане гробовище.

— Який ви отець своїм дітям?.. Бульбу закопали, челядь ваша з голоду гине, — говорив Сруль і положив свою руку на голову Сиренького.

Діти в тій хвилі скричали весело в хаті; трое вибігло на двір.

— Татуню, татуню! Васильцьо уже третю бульбу схрупав...

Микита потряс головою, скинув з неї Срулькову руку і сказав:

— Знаєш, Срульку, нехай буде уже так, як ти радиш: я законтрактую.

— Але кому? — питав жид. — Тепер ваш кусень уже замалий до контракування. Пани нафтярі знайшли собі дешевих контрактівників; аж просяться, щоби купувати. Вчора приїздив піп з Перегінська до нашого директора і розповідав, що в него громадських ґрунтів толоки гук до законтрактування.

— Та я тобі, Срульку, продам, а ти уже собі якось порадиш.

— Я також немудрий до такого гешефту. Я на тім не розуміюся добре; а грошей тільки не маю, щоби самому до верчення забиратися.

— А що ж би ти дав за мою нивку, під чотири кірці висіву?

— Чотири кірці висіву, то правда... На добрий рік, як справите, то зберете того, що посієте; але сего року з неї не маєте нічого. Я вам обіцяю за кожду вежу, що займе тільки місця, як ваше обійсте, п'ятдесят ренських

при підписаню контракту дам также п'ятдесятку і вісім процент доходу з кип'ячки.

Розпочався торг направду. Сиренький не міг поняти, як той процент виглядає, чи з руками, чи з погами, чи з полумацьком, чи з кватиркою. Сруль знов не умів витолкувати; і стало на тім, що замість вісім процент обіцяв жид Сиренькому при підписанні контракту круглу сотку, а від кождої вежі п'ятдесятку.

Дивна пригода з закопаною бульбою дала інший оборот життю Сиренького. Ще того самого дня, замість іти на роботу, поїхав Микита з Срульком до нотаря контрактувати свою нивку, свою батьківщину, що нею так дорожив і майже кілька літ опирався покусі, тій грошовій мамоні.

«Сотка кругла зараз, п'ятдесятка пізніше від кождої вежі на двацять п'ять літ; а потому все Сиренького Микити: і ґрунт, і всі машини, будинки, коли Сруль в місяць пізніше по минулім речинці всего не забере». — Так було написано в тім контракті нотаревім і так перечитали Сиренькому при свідках.

Микита згодився радо на ті услів'я, взяв за перо, — значило, підписався, і дістав за того круглу сотку.

З такою сумою грошей ще Микита ніколи не носився; треба було щось зробити. Не видав він грошей справді на горівку, бо до неї зроду не мав потягу, лише купив кілька кірців бульби, купив капусти для челядки, і коровиця, і поросятко відозвалося коло хати, — а все з тої сотки, постарався о огортку для дітей, о вибиванку для відданиці найстаршої; сотка розминулася не на дурницю. В хаті Сиренького воцарився рай земський; не так зле з контракуванням сталося, як Сиренький собі виображав.

«Щоби тільки стали вертіти, то буде знов по п'ятдесятці від кождої вежі, — думав Микита. — А як буде десять веж на мой нивці, то буду мати десять п'ятдесяток. То буде страх много грошей; навіть не знати, кілько було би то на ренські?.. То, мабуть, сума неперечислена!»

Минув рік: на нивці Сиренького не вертіли. Минув другий рік, так само. Ніхто не допитувався, а Срулько также не любив о тім згадувати. Видно, що й йому не пощастилося тим разом. Сиренькому байдуже: бог дав, якось запомігся тою соткою; видно, взяв її в щасливу годину: і вівсик, що посіяв, зародив, і бульба своя, і робота при хаті кождому ведеться.

— Щоби уже не вертіли, щоби можна Срулькові віддати сотку, то було би найліпше, — розважав часто Сиренький і став з орендарем направду заходити в торг, щоби відступив від контракту, як свої гроші дістане.

* * *

Помирився Борух з своїм клятим ворогом Срульком, на правду помирився; приобіцяв доставляти орендареві кожного тижня по сотнару дешевої солі і в спілці з ним спродавати.

Тішиться Сруль баришем несогіршим, а все думає над тим: чого Борух від нього хоче? Що зневолило його до такого помиріння? Які його задні мислі?

Борух все тихий, боязкий, носить ночами мішки з дешевою сіллю, перекрадається, як давніше, манівцями; лише через перелаз Микити Сиренького лізе тепер сміло і зо сторожів нічних сміється. Часом стане на нивці Сиренького, знайде в борозді калюжку і бере зверху на палицю тоті масні смуги, приглядається їм уважно. Він знає, що ті смуги значать; знає краще від Срулька. Двадцять літ черпає сировицю по закопах нафтяних, то має досвід великий.

Зрадився раз Борух з задніми гадками. Став купувати ніби жартом від Срулька право контрактне на нивку Сиренького, дає йому дві сотки і п'ять сотнарів дешевої солі.

— Дай тисячу і вісім процент чистого доходу, — каже Сруль по довгим торзі.

— Добре! — признає Борух.

— І до трьох місяців вертіти...

— Добре!..

Зробили новий контракт в нотаря.

Борух купив право контрактне від Срулька, дав йому тисячу ринських, вісім процент чистого доходу і до трьох місяців вертіти на нивці Сиренького.

Минуло три місяці. В останнім дні вислав Борух на нивку Сиренького кільканадцять робітників з довгими сверешками; каже їм вертіти. Вивертіли хлопи в однім, другім, в третім місці велику діру і сміються, хоча й не знають з чого... Вибіг Срулько, нагнав мужиків, а до Боруха з п'ястуками, лютий — страх!.. Обкладає товариша єгипетськими язвами, шлякує, аж йому піна з рота прискає.

Борух вислухав спокійно шлякування, заложив руки за пояс та повідає:

— Ша-а-а, капцан цигайнер Сруль, ша-а-а!..* Ти заробив на гою за сотку десять ще й мене хочеш надути? То не на селі в корчмі гою здурити... Я уже двацять п'ять літ і вдень і вночі мучуся, а він хоче від мене десять соток

* Ша-а-а, злидений дурисвіт Сруль, ша-а-а!..- (євр.) — Ред.

украсти контрактно. Пожди, як мені схочеться, тоді буду вертіти.

Погандричилися жиди поміж собою, розійшлися в гніві. Минуло три літа. На нивці Сиренького царював спокій: ніхто не ставив вежі, хоча й на інших грунтах стояли уже машини і всюди воняло кип'ячкою, всюди по потічках плила ропа, занечищувала воду і троїла в ній всяку животину. Не один з мужиків шкробався в потилицю та бідкав: пощо йому було контрактувати на двадцять п'ять літ? Не краще було продати весь грунт і купити собі за готові гроші посілість в іншій місці? А так запропастився навіки: поставлять одну вежу і через ту вежу з'їдять ціле поле, цілу сіножать, і іди до бога правуватися!

Микита вдоволений, що вівсик та бульбу з своєї нивки збирає; тільки одно його не тішить: уже Сруль не хоче брати сотки, щось крутить, навіть і о процентах ніяких слухати не хоче.

Сруль дійсно уже тепер не думав о Сиренькім. Йому ходив по голові Борух, що його так порядно надув, той злодій окаянний; обіцяв до трьох місяців вертіти і так ладно йому завертів!

* * *

Купив Борух право контрактне від Срулька, ходив далі, розшибався, але не з дешевою сіллю поміж мужиків, лише з хитрою головою поміж адвокатів. Він знав, що купив; він знав добре стійність нивки Микити Сиренького. Коли обдумав діло всесторонньо, коли розвідався по адвокатах, на яких услів'ях може найкраще продати своє право законтрактовання, пішов тепер до свого колишнього товариша, а нинішнього мільйонера Мошка Уншульда.

Мошко Уншульд варив колись сіль з Борухом, пізніше зацікавився становищем капітана «кучинерів» в галицьких каліфорніях; а нині був властителем кількох фабрик, дідичем кільканадцятьох сіл, орендаром пропанації в трьох повітах — особа для тисяч голодних ротів по бозі на землі перша. У старостві, в суді, у «видзяті» — жемчуг знаності; а при виборах всяких майстер, що ся зве. Він все умів перевести в хосен пана старости без багнетів і криків; солевари помагали йому, а найбільше Борух. Сей умів або краще сказати, винайшов спосіб, як можна красти картки при виборах на посла і зате йшов тепер сміло до свого одновірця-покровителя.

Борух зажадав від Уншульда Мошка за своє право контрактовання п'ять тисяч при підписі контракту, шість соток від кожної вежі і двадцять процент брутто, а кандайське верчення за нафтою має розпочатися в протягу одного місяця.

— Я уже тепер не верчу,— сказав Мошко Уншульд Борухові.— Мені уряд гірничий наказав займатися такими ділами. Удайся з тим до директора банку або й до самого князя; вони від тебе куплять.

— Мошку, не дури мене! — каже на те Борух повітій повазі.— Я знаю, хто ту головою в гешефті. Ти, як схочеш, всім голови поскручуеш; ти добрий капітан і поміж гоями і страшний... Пригадай собі нашу дружбу давню; я тобі також при виборах поміг... Купи, не ошукаєшся.

— Куплю... А що ти хотів би, коли би спілка князя хотіла від тебе пізніше купити ті двадцять процент?

— Я не спродаю!

— Але ж, дурний Борух! Що тобі шкодить подати ціну твого проценту?

— То нехай буде двадцять тисяч?

— Згода!..

Зробив Борух з Мошком Уншульдом контракт, а властиво Мошка з Борухом в імені спілки банкової. Дістав Борух при підписі контракту п'ять тисяч і запевнення на пізніше шість соток від кожної вежі і двадцять процент брутто, або за той процент двадцять тисяч готівкою. До такої ціни піднеслася нивка Микити Сиренького,— нивка на чотири кірці висіву.

* * *

Аж тепер зароїлося на нивці Микити: стали звозити котли, штаби заліза, машини, рури; кожного дня людей більше прибувало. Сиренький Микита стуманів, здурів, коли замітив, що так в короткім часі цілу його нивку скраями, з'їздили возами, позакладали різним залізом і тимчасовими садибами, кантинами для робітників.

Виставили одну вежу, дістав Микита п'ятдесятку; виставили другу вежу, дістав і другу п'ятдесятку; і на тім покінчилися доходи первісного властителя, бо більше уже не потреба було нових веж ставити. Бухнула кип'ячка з одного і з другого шибу, бухнули тисячі, мільйони! Радість велика поміж спільниками нафтярськими. Заплатили підприємці Борухові за його двадцять процент відразу двадцять тисяч готівкою і повіли йому:

— Будь здоров, Боруху! Шкода нам давати двадцять процент з наших обох шибів; волимо заплатити тобі, як ти собі сам в контракті застеріг. Буде з тебе й того гаразд. Заробив на одній тисячі двадцять п'ять тисяч; шуруй!

Микита Сиренький дістав ще за обі вежі вертничі дві п'ятдесятки, отже, разом з першою соткою дві сотки за свою батьківщину, і попрошався з нею навіки. Того року уже не було на чім вівсика посіяти ані бараболі посадити; мусив жити з тої готівки, купувати так само хліб, як другі. Вертачі дорожню зробили неслихану в цілій околиці; для таких Микитів Сиреньких сталося життя неможливим.

Проминув Микита ті дві п'ятдесятки, наймився на своїй батьківщині за робітника,— на батьківщині, що другим давала денно кип'ячки на тисячі. Помпував воду до машини і мав нагоду приглядатися, як пани князі приїжджали любоватись здобутими скарбами.

Помпував Микита Сиренький воду і вдень і вночі, а все споглядав на нивку, чи не поставлять ще одну вежу та вержуть за бога ради п'ятдесятку. Але уже не дїждався: знайшли його одного дня неживого при помпі; переселився праведний безгрішний, «їдіже ність болізни, ні печалі»².

— Єгда мир приобряшем, тогда в гроб вселимся,— співав один з тих, що несли Миколу Сиренького до трупарні; а другі глумилися: «Запізно... запізно...»

Лишив Микита Сиренький жінку й дітей, лишив свою челядку божу голодну, нагу, добрим милосердним людям на послугу. Ходять дітиська оброплені по своїй колишній батьківщині, та хто не хоче, поштуркує їх і прозиває «бидлом». Одна тільки найстарша відданиця Сиренькогозапопала шастя, бо дісталася до молодого інженера на службу. Але уже в нього довго не буде, уже призначена до Борухового зятя за мамку; чотири ринські дістане на місяць і пива, скільки хоче, щоби багато корму прибувало...

От вам безконечний швіндель, а в тім швіндлю ще один швіндель, а в тих двох швіндлях ще один швіндель... А чоловік думає над тим і питає себе: чому дикуни в Бразилії таких Микитів Сиреньких відразу позабивали? Чому не заправили їх до якої шихти, а їх донькам дорідним не веліли своїх дітей кормити? Мабуть, не достає їм галілейської культури з азійською вдачею!

О л е н а
П Ч І Л К А

ЗБЕНТЕЖЕНА ВЕЧЕРЯ

(Різдвяна пригода)

I

Був свят-вечір. В хаті у Хведора Павленка вже пове-
черяли. Господар сидів уже осторонь, а його жінка Оксеня
та Оксенина мати (баба Явдоха) поралися ще біля столу
то з тим, то з сим.

Оксеня накладала з великого горщика узвару в два ма-
ленькі горщечки. Синочок Омелько — невеличке хлоп'я —
стояв біля матері й дивився, що вона робила.

— Оце,— мовила Оксеня до чоловіка,— пошлю Омелька
з вечерею... Мабуть же, в волость можна подати? Кум же
ще сидить?

— Та сидить же...— одказав чоловік,— пошли! Саме воно
тепер і в пору вечерю нести... Там не дуже-то навечеряється,
у холодній!

— Хто в холодній? Свирид?! Чого? — спитала баба
Явдоха.

— Та хіба ви не знаєте,— здивувався Хведір,— що Сви-
рида забрали? Адже після того, як розбито грапську еко-
номію, нищпорили урядники й тут, та ото й на Свирида
навели, що й він там був, ну і взяли. По підозрінню тільки,
а все-таки взято!...

— Оце, матінко!..— тихо промовила Явдоха.

— Ще й саме проти свят! — додала Оксеня, зітхнувши.

— Ну, що ж ти будеш казати! Поки що — їх право!..
По тій мові Хведір спитав жінку:

— Що се ти таке робиш? Нащо ти сиплеш узвару аж
у два горщечки?

— Та це ж другий для хрещеної матері,— так одказала
Оксеня, а сама ще більше нахилилась, мовби їй чогось
ніяково стало.

— І хрещеній матері вечерю посылатимеш? Пані? —
перепитав Хведір.

— А що ж таке, що пані?! — вже голосніше покликну-
ла Оксеня.— Хіба як пані, то вже не людина? Адже ж вона
такі хрестила нашого Омелька? Таки ж держала його до
хреста? То як же вона не хрещена мати?!

— Та хрещена то хрещена,— одмовлявся чоловік,— не
в тім річ,— а для чого ти їй отсе посылатимеш? Не бачила
вона твоєї мужицької вечері?!

— Чи бачила, чи не бачила, то все одно, а звичаю треба
додержати!..

— Звичаю!..

— Авжеж! — правила своє Оксеня.— Он і мати кажуть,
що треба.

— Годиться, годиться, Хведоре,— озвалася й баба Яв-
доха,— адже не дурно, було, старі люди кажуть, що як уже
перестануть хрещеники носити вечерю, то швидко й кінець
світу настане!

— А нехай би вже він і наставав, той кінець світу! —
гукнув Хведір.— Вже, мовляв, було б хоч гірше, та інше!..
Та вже й так світ перестановляється потроху, вже зміна
заходить... Люди розумнішають... До іншого додумуються!..
От і з панами вже іншу раду дають!..

Оксеня вже аж розсердилася:

— Та що ти мені все «пані» та «пані»! Що ж? Хіба наша
пані нам яке зло заподіяла? Я од неї зла не бачила! Хоть я
й недовго в дворі була, а все ж я од їх і заміж пішла,— пані
тоді й поблагословила мене, й подарків надавала,— і тепер
вона зо мною добре поводитьсь: як де побачить, у дворі чи
біля церкви, то й добрим словом обізветься, і за Омелька
спитає: «Як там,— каже,— мій хрещеник?..» Ну, а оце на
великдень! , як проходжувалася з дітьми по селу, то й у хату
до нас зайшла, ще й писанку яку гарну Омелькові дала!..
Ну, як же?.. Коли по-людськи, то по-людськи! Коли звичай,
то звичай!..

— Та про мене! — одказав на те чоловік, встаючи од
столу.— Цілуйся ти з своїми панами, посилає їм і вечерю,
й снідання, як собі знаєш! Все ж одно ти зробиш так, як сама
схочеш, хоть тобі кажи, хоть не кажи! Шкода й мову псува-
ти!.. А на мою думку, якби твоїх панів потурити оце зовсім
із села,— дарма що проти свят,— то краще було б. Нехай би
там ними у полі хоч і вовки повечеряли!

— Ну й сказав! Вовки! — передражнила Оксеня.— То-
рочить, сам не знає що!..

— Знаю я добре! — закінчив розмову Хведір та й грим-
нув дверима, пішов наглядати скотину.

А вечеря для «хрещених» вже була встановлена у кошик:
проміж сінцем два горщечки з кутею і два з узваром. Зверху
все було прикрите хустиною.

Омелько ще перший раз на віку йшов із вечерею, то мати
йому й приказувала:

— Гляди ж, Омелечку, не поперекидай!

— І чого б таки я перекинув! Таке й вигадують!
Так гостренько одказав Омелько, бо він, бачите, був
одинчик, мовляв, мамин мазунчик, то й звик поводитись
так, не дуже-то покірненько: якщо не по його, то й одріже...

А мати все-таки приказує:

— Отам же гляди й собак стережися, найпаче в пан-
ському дворі.

— Ого! що мені собаки! — гукнуло хлоп'я. — Я візьму
добру ломаку! Я їх не став боятись!

— Ну, одягайся ж! — лагідненько говорила далі ма-
ти. — Чоботи взуй мої; хоч вони трохи й величенькі на тебе
будуть, та дарма: з устілочками, та на онучки — воно й нічого
собі буде!.. Та ось на тобі й краечку, підпережися гар-
ненько!

Мати одягала та обсмикувала хлопчика, ще й волосся
пригладила, як шапчину надівав, і в личко заглянула, ще раз
потішилася круглим видочком та карими очками свого один-
чика... А далі не втерпіла, ще й за ворота провела; чутно
було, як гукнула: «Гляди ж, Омелечку, гляди!..»

II

А у панів ще не вечеряли. Ще саме тільки стіл накривали
слуги: старий Лаврентій, високий, сухорлявий, з сивими
вусами, поважний такий і в білих рукавичках (був він ще
з тих «давніх панських слуг»), та дівчина Манька; ся була
низенька, кругленька і зовсім іншої вдачі — дуже жвава
й весела: аби що — зараз і сміється.

Отож вони порались біля столу, у столовій. Хата була
велика, і в ній був розтавлений довгий стіл, накривався він
аж на чотирнадцять осіб. Одно те, що своя сім'я була чима-
ленька: пан, пані, трое дітей та вчителька, гувернантка тая;
а ще ж була й бабушка Клавдія Платонівна. О, то була пані
строга! Ось нехай би хто, наприклад, з дітей назвав її «бабу-
сею», а не «бабушкою»! Тож і стіл для неї, найпаче під час
якої урочистої пригоди, треба було накривать як слід. Вона,
бачите, була з великих панів, прожила на своєму віку не одну
економію і, хоч тепер нічого свого не мала, жила при синові,
або, краще сказати, в оселі своєї невістки, — а все ж не
забувалася, що вона з великих панів, і хотіла, щоб всі теє
пам'ятали. Отож для неї Лаврентій поставив осібний високий
стілець в кінці столу.

А ще ж були, oprіч своїх, і гості. Перше всього ціла сім'я
панів сусідів; жили вони верстов за двадцять, мали свою
оселю, та тільки як зовсім поблизу них було розбито й спалено
грапську економію, то сі пані, Олександра Іванівна та Іван

Олександрович, виїхали... не зважилися святкувать у своєму
селі: моторошно якось було!.. Ну, а як вони добре зналися
з сими панями, про яких ми говоримо (бо Олександра Іванів-
на колись разом і вчилася з молодою панею господинею),
так ото й приїхали сюди на святки (звісно, були вони й запро-
шені). Ну, і дітей із собою забрали, звичайно, не зоставляти ж
дітей, мовляв, «на поталу хижій черні»!..

Ще ж то не всі гості. Заїхали якраз опівдня ще двоє панів:
козак-офіцер і слідователь: так на одних санках і приїхали.
Були вони, бачите, вже після розруху у тій таки грапській
економії, — чинили там свою розправу, — а оце верталися
в город; до наших панів заїхали вони тільки на годинку,
обігрітись; одначе напились кохвії, поки се та те, поки всякі
там розмови та умови, то побачили, що до вечора вони дома
не будуть. Ну, і zostалися теж на вечерю!

Отож вам і громадка гостей. А вже звісно, як є не тільки
своя сім'я, а ще гості, то таки треба, щоб усе було якось
краще!..

Тим-то молода пані господиня вийшла із світлиці в сто-
лову наглянути, як там усе.

Пані була таки ще іменно молода і гарна; була вона біла,
ніжна і струнка, як тополя.

Увійшла та й каже Лаврентієві:

— Прошу ж вас, Лаврентій, щоб усе було як слід.

— Все буде як слід, — спокійно одказав Лаврентій, під-
кладаючи під ножі срібні підставочки.

Аж тут пані покликнула:

— Боже мій, що се тут за чад такий?! Фу!..

А чад вийшов ось з чого: тільки що внесено було сосонку
на те, щоб убирати її по панському звичаю на різдво; тільки ж
та сосонка ще не була вбрана, бо то одкладалося на самі
святки, а тепер на тому деревці не було ще ні пундиків, ні
цяцьок, стояло воно ще тільки в дерев'яному перехресті,
одсунуте в куток тієї великої столової. Одначе діти — свої
й чужі — намоглися, щоб гувернантка дозволила їм по-
чепити тільки саму звізду на вершечку деревця та приліпити
й запалити хоть дві свічечки на пробу!

Отож ті свічечки й начадили. Діти того не чули, стри-
бали, раділи, одначе пані сказала свічечки погасить, а потім,
одвівши дітей, одчинить у столовій квартиру.

Пані вернулася у світлицю. Все товариство було там.
Біля столу у великому кріслі сиділа бабушка, поставивши
ноги на шиту подушку, і розкладала карти. Гості то сиділи,
то стояли — і говорили, говорили, та все тільки про те-
перішній час, все тільки про розрухи: в якій економії вже
неблагополучно, де сього треба стерегтись. Говорили, навіть

спорилися, бо не могли зважити, що слід було робити: одні казали, що слід було раніше попустити, а другі, що навпаки, треба і можна було б ще й тепер більше прикрутити. (Звісно, пани говорили по-панськи, це вже я так переказую по-простому.) В одному була згода межі всіма, що, мовляв, селяни настроєні скрізь дуже погано!..

Тут саме загавкали собаки і повз вікна щось затупотіло. Всі зглянулися одно на одного і помовкли.

Молода господиня вийшла в столову довідатися.

Тим часом Омелько з своєю вечерею стояв у кухні, отож на нього й собаки брехали. Челядь міркувала, що робити з ним і з його вечерею. Лаврентій мовчки змряв хлопця очима, ключниця (вона саме смажила штучні вергуни, а при тому бувала дуже сердита) сказала, що, либонь, Оксеня зовсім здуріла, Манька ж прямо качалася од сміху.

Коли пані увійшла в столову, Лаврентій саме вносив оселедчики.

— Лаврентій! — мовила пані. — Хто там прийшов? На кого то гавкали собаки?

— То там... на кухню... хлопчик із села, — одказав Лаврентій і вийшов із хати.

Аж тут ускочила Манька. Вона ледве вдержувалася, щоб не сміятись; тільки усмішка аж світилася в неї на виду.

— Чого ти смієшся? Що там таке? — спитала пані.

— Та там прийшов Оксенін хлопчик... із вечерею... (Маньці дуже трудно було говорити, бо сміх її душив.) У мужиків такий звичай, що хрещеники носять вечерю на свят-вечір.

— А! — промовила пані. — Так се він мені вечерю приніс? Ну, що ж, нехай зайде, приведи його сюди!

Манька стрілою погналася в кухню. Убігла, аж ледве дихати може, та й гукнула:

— Слухайте!.. Казали пані, щоб Омелько ніс вечерю туди, щоб ішов у горниці.

А тут їй усі:

— Що ти, навіжена, торочиш?.. Брешеш?

— Хрест на мені, що не брешу! — божилася Манька. —

Иди, Омельку! Чуєш, пані кличуть!.. Тільки стій, я тобі чоботи трохи обітру...

Пані стояла в столовій і ждала. Тим часом і гості зазирали в столову; перша увійшла гостя, тая поміщиця, а за нею й козак-офіцер та слідователь. Тут довідались про справу: хто прийшов і чого.

Манька увела Омелька. Побачивши стільки світла, стільки панів, він якось-то збентежився і стояв з кошиком у рога, не знаючи, що почать.

— А! — мовила до нього пані господиня. — Здоров, хлопче!.. Так се ти мені вечерю приніс? Ну, спасибі тобі!.. Як пак тебе звать? Я забула... таке в тебе трудне ймення!..

Омелько сказав щось дуже тихо.

— Як? — перепитувала пані, нахилиючись.

— Як тебе звать? Іван чи Петро? — голосно перепитували пані.

— Омелько! — голосно проказав і собі хлопчик.

— Омелько! — перекривив офіцер. — Оце так ім'я! Ха-ха-ха!

— Що ж це за ім'я? — питала поміщиця гостя у господині.

— Не знаю гаразд!.. — одказала вона. — Здається, Ємельян, чи що...

— Господи! Як вони перекручують імена! — дивувалася гостя-поміщиця.

— О! Ви не можете собі здумать, як перекручують! — покликнув слідователь. — Омелько, Оверко, Івга, Вівдя... А які прізвища в їх бувають! Господи милостивий, які прізвища!..

— Ну, гаразд, Омельку, — озвалася хрещена мати. — Давай же мені твою вечерю, от сюди постав! — вона показала на столик, що стояв збоку.

Омелько потроху осміявся.

— Оце вам, — сказав він, виймаючи два горщечки, а се ще хрещеному батькові понесу.

— А! — мовила гостя-поміщиця. — А хто ж твій хрещений батько?

— Свирид Шкуратенко.

— Свирид! Ха-ха-ха! Шкуратенко! Ха-ха-ха!.. — заливався знов офіцер.

«Чого він регоче? — думав сам собі Омелько. А які в нього зуби здорові, зовсім як у шого Гнідога».

— Ну та рідня ж у тебе, Соню, — мовила до господині гостя-поміщиця. — Свирид Шкуратенко! Ха-ха-ха!..

— Ну, годі вже того!.. — одказала їй господиня, скривившись. — Тепер, хлопчику, можец уже йти додому Тільки постій трошки... я тобі щось дам. — Пані поглядила в кишені, одначе грошей при ній не було. А шукать чого-небудь солодкого не хотіла, бо то було б довго... — Я зараз! — сказала вона й пішла до світлиці.

Пані, оставшись, говорили щось таке між собою, а Омелько дивився на них: офіцер був низенький, товстенький, а слідователь теж невисокий, тільки дуже сухорлявий — тоненькі ніжки його в узеньких сивеньких штаних здавалися Омелькові чогось-то смішними. «Яке воно

миршаве,— думав Омелько.— А що то воно таке на голові у тієї гладкої пані? Якась кучма, мовби ціле ягня...»

Вернулася й пані господиня, а з нею увійшов і пан, чоловік її.

— Ось!..— говорив він нишком жінці, показуючи розкритий гаманець, де були дрібні гроші.— Ось карбованець... другий... а ось п'ятак...

«Карбованець — багато, а п'ятак — мало...» — міркувала пані.

— Та дай йому п'ятака,— порадив їй чоловік,— буде з його! Ще й п'ятак який гарний, новий, блищить, як червонець!

Пані ткнула Омелькові в руку п'ятака, додавши:

— Се тобі на бублики!

— Поцілуй же, дурнику, хрещену маму в руку! — навчав офіцер.

— Ах, не треба, не треба! — гукнула пані.

Однак Омелько й сам на те не зважився б. Та рука здавалась йому мовби й не рукою: біла-біла, як із крейди, а на ній золото сяє, на одному ж пальцеві так мовби іскри мигтять. Що воно таке?

— Ну, йди ж, хлопче, а то тобі пізно буде,— казала пані-гостя,— може ж, твій батько Свирид далеко живе.

— Ні, вони не далеко,— одказав Омелько,— вони тепер у волості сидять.

— Як сидять? — перепитав слідователь.

— Так у холодній.

— У холодній? За віщо?!

— Сказали на їх, що вони були у Петрівці, як люди розбивали грапську економію, так за те й заперто.

— А, голубчику! Так ось хто твій хрещений батько! Хороше! — приступився з тим словом козак-офіцер, кладучи руку на Омелькову чуприну, аж хлопчик подався набік.

— Оце так рідня,— вдалася знов до пані господині гостя-поміщиця.

— Ну, братику,— провадив своє пан офіцер,— неси ж ти вечерю своєму хрещеному батькові, та скажи йому, що як буде він заглядать у панські економії, то я його так похрещу нагайкою, що буде він повік знать!..

Омелько подивився просто на офіцера і спокійно сказав:

— Е, ви мого хрещеного батька не подужаєте: вони здорові! Оце на ярмарку десятник хотів їх бить, так вони як дали йому по пиці, то він і перекинувся! А потім ще й дрючком наклали, а дрючок у їх до-обрий, із свидини. Прощайте! — По сій мові Омелько вийшов.

Пані стояли поторопівши... Далі спам'яталися й заговорили:

— Подивіться, яке зухвальство! Ах, каналія! — гукав офіцер.— Отаке щеня і такі речі провадить! Та й не спустати з них шкуру?! га?

— Страхіття! — тихо мовив господар.

Вертаючись до світлиці, пан поміщик, гість, сказав нишком своїй жінці:

— Ну, однак по розмові того поросяти видно, що й тут не дуже-то безпечно.

— Ах, усюди однаково! — зітхнувши, одмовила пані гостя.

— Хто там приходив? — спитала невістку бабушка в світлиці (вона все розкладала свої карти).

— То там хлопчик малий приходив з села...— одказала господиня.

— Нащо ж його пустили в покої?

— Чи можна ж було все розказати бабущі?! Молода пані якось-то затерла розмову і дуже була рада, як увійшов Даврентій та сказав, що до столу подано.

Молода пані заметушилася, просячи всіх до вечері.

Поміщик-гість узяв від руку бабушку, і всі подались у столову.

Скоро всі, посідавши за стіл, забули про Омелька, зайнявшись їдою.

А чого тільки не було на тому столі: і пиріжки, й пиріжечки з усякою начинкою, з усякою всячиною, були форшмаки та інші присмаки, риба фаршована й риба маринована, «галантири», а при їх всякі гарніри, та все то, мовляв, «з юшечкою та з петрушечкою!» Вже так, що не сором було господарям перед гостями! А майонез був так добре зготований, що навіть бабушка похвалила, а вже вона зналася на тих речах, проївши дві економії...

Були ж на столі, звичайно, не тільки наїдки, а й напитки: настойки, наливки, ну й вино.

Пан офіцер, з того приводу, що риба плаває, черкнув чарочок із п'ять; потім ще випив солодкої абрикосівки за здоров'я молоді пані господині і міцненького малиняку за здоров'я старої господині — бабушки, а потім ще підійняв чарку винця за здоров'я пані гості, тієї поміщиці.

— Бажаю вам,— промовляв він, посміхуючись,— щасливої та безпечної години!

— Дякую! — одказала гостя-поміщиця.— Бажаю й вам того самого, найпаче, щоб вас минула Свиридова свидина! Ха-ха-ха!..

Отакечки йшла вечеря.

Тим часом Омелько був уже в волості, у свого хрещеного батька. Холодна тая не дуже-то була на замку, доступитися до неї було легко,— сторож таки й увів хлопця з вечерею, та й сам сів побалакати. Холодна ж була при самій волості, зараз біля зборні.

Як увійшов Омелько в ту хату, то побачив, що хрещений батько сидить на широкому полу і їсть борщ із горщика. Біля нього сиділа і жінка його; то ж вона, либонь, і їсти принесла йому.

Хрещений батько здався Омелькові якимсь розкудоченим та мовби потемнілим; він сьорбає ложкою якоесь понуро.

Однак, побачивши Омелька, батько Свирид зрадів, зараз немов повеселішав:

— А, здоров, синку, здоров! — гукнув він. — Се ти з вечерею? От так спасибі!.. Дякую кумі, що таки не забула за мене... Ну, сідай, одпочинь! Де б пак тебе посадить? Мостися вже й ти тут, на цих нарах, більше ж ніде... Ну, що? Вподобав отсю «світлицю»?

Омелько оглянув хату. У ній було одно невеличке вікно, стіни були доволі високі, тільки дуже брудні: павутиння скрізь аж чорніло. Тьмяно, порожньо...

— Ні, погано тут! — одмовив Омелько.

Свирид і сторож засміялися:

— А ти, хлопче, думав, що гарно? Хіба ж би люди саджали сюди нашого брата, якби тут було гарно? Ні, братику, не саджали б!..

Тітка Свиридиха не сміялася, вона сиділа сумна, підпершись рукою.

— Лепського ти узвару приніс,— почав знов Свирид до Омелька,— та й кутя ловка, спасибі, синку!.. А де ж у вас груші на узвар росли? Хіба на тій вербі, що в воротях?

— Е, ні, не на вербі! — засміялося хлоп'я.— А на тій щепі, що батько ще давно прищепили. Було груш багато, та ми поїли, а трохи мати зсушила на узвар.

— Лепсько, лепсько! — промовляв Свирид.— Ну, а тепер, хлопче, бери свої горщечки та й іди, бо воно вже пізенько.

— Та ось разом підемо! — сказала Свиридиха, встаючи, й стала прощатись.

— Боршно ще в тебе є, хоч на святки? — спитав її Свирид.

— Ще є трохи... — одказала жінка.

— Ну, іди здорова... Прощай і ти, синку. Так подякуй же гарненько матері... Святкуйте там здорові... Дай боже й нового року діждати при добрім здоров'ї.

— А ви тут і на святки сидітимете? — спитав Омелько.

— Либонь, що так, синку! — усміхнувся Свирид.— А обтім, незвісно... всяково може быть. Може, мовляв, як миш голову не одкусить, то ще й на святках побачимось!.. Прощайте! Ідіте з богом...

Батько Свирид мовби й нічого, жартував собі, а тільки Омелькові дуже жалко його зробилося, як вони, виходячи, зоставляли його самого в тій поганій, порожній хаті...

Свиридиха перше йшла разом з Омельком, а потім повернула на свій куток.

Омелько проходив сам поуз панське дворище. «Бач, як світяться в вікнах! — подумав він.— Либонь, сидять собі. Що вони там роблять? Чи не подивитись, як вони вечеряють? Ще ж тоді саме варилося... Тільки якби не з двору зайти, бо там собаки,— та й слуги повибігають,— а якби зайти од садка?»

Омелько й зайшов од садка. Заглянув у одно вікно: у великій хаті було так ясно, та нікого не було. А он там, далі... Омелько підійшов під інше вікно: сидять за столом, так багато їх!.. Се, либонь, та сама хата, де він був. Тільки не дуже-то добре видно, високо... от якби вилізти...

Омелько поставив кошика на землю, а сам видряпався на дерево, близенько од вікна, хоч се й трудно йому було, бо ще й п'ятак заважав, що пані дала: Омелько все держав його у жмені, бо нікуди було сховати.

— О!.. тепер добре видно і навіть усе чутно, як трохи одхилить кватирку.

Старий слуга носив на полумиску щось біле, підходячи до панів і паненят. Говорили щось про кутю.

— Я не люблю сеї куті,— мовила пані господиня,— я люблю просту, пшеничну; тільки в нас її ніхто не їсть, то я й не казала її варить. А шкода!

— Стривай! — озвалась до неї пані гостя.— У тебе ж є твоя кутя, що тобі твій хрещеник приніс! То ж якраз така, проста.

— Ах, правда,— усміхнулася господиня.— Лаврентій, подайте мені ту кутю, он що там на столику стоїть,— так з горщиком.

Лаврентій поставив перед панею горщечок на тарілці.

— Боже мій! Невже ви будете се їсти? — жахаючись, попитала бабушка невістку.

— А чому ж ні?

Бабушка тільки плечима здвигнула.

Молода ж пані потрошечки їла кутю й говорила:

— Сама звичайна кутя! Та інакшою вона й не може бути; зовсім така, як і у нас було варять.

Тут уже вмшався й чоловік, пан господар:

— Ну, як у нас варилося, так ти знала, що все ж таки чисто, а тут — бог знає що!

— І тут нічого не може бути нечистого, — правила пані; однак їсти перестала, тільки розгрібала кутю ложкою...

Тут діти й собі стали намагатися, щоб мати й їм дала «своєї» куті.

— Боже мій! — покликнула бабушка. — Та не давайте ж хоч дітям сієї пакості!

— Якої пакості? Чому їм не дати самої звичайної каші? — сперечалась молода пані.

— Ні-ні, прошу тебе, сього не роби! — гукнув знов і пан. — Що за охота травити дітей?

— Травити? — усмінулась пані.

— Звісно, травити. Там, може, повно яких бацил! Може, яка-небудь сама настояща зараза!

— Вибачайте ласкаво, — вмшався і офіцер, що сидів поруч із молодою панею, — можна поцікавитись?.. — Він посунув до себе горщик із кутею, заглянув у його, понюхав, потім разом осторонився. — Ох, ні! — покликнув, скривившись. — Не можна!.. чимсь таким душить!

— Мужиччиною? — спитала жартливо пані гостя.

— Ха-ха-ха! — реготав офіцер. — Іменно, іменно, мужиччиною!..

Не вспів він те сказати, як сталося щось дивне: щось мелькнуло перед очима, свиснуло, брязнуло, вибило чарку з рук в офіцера.

— Ах!! — скрикнули пані.

«Стріляють!!» — подумали й пани, і всі мимоволі пригнулися до стола.

А тут знов — грук! брязь! Полетіла шибка з вікна.

Тут уже всі кинулися з-за стола врозтіч!

— Стріляють!.. б'ють!! Рятуйте!! — репетувала гостя, пані поміщиця, біжачи до слуг.

Інші кинулись у другий бік, у світлицю.

Бабушка випросталася з свого крісла після всіх, зачепила, вилізаючи, край скатерті й звалила додолу скілька тарілок та чарок — так все й брязнуло!

Почувши той брязкіт у столовій, ті, котрі були в світлиці, подумали, що розбійники вже б'ють у покоях, і кинулись куди очі.

Слуги ж кинулись у покої.

— Та що ж се таке було?.. Ніде нікого нема! — гукнув хтось.

Потроху ті, що були ближче, почали зазирати в столову. Пан господар оглянув вікно; в вікні теліпалася незащепнена кватирка з розбитою шибкою.

Пан дивився в вікно.

— Нікогісінько нема! — промовив він, дивуючись.

Всі зібралися знов у столову.

— Що се було?? Як се було? — питали один одного.

— Панове! — гукнув одразу слідователь. — Дивіться! Ось на столі, біля розбитої склянки, лежить п'ятак!..

— П'ятак?..

— Еге. Ось, бачите ж.

— Дивись! — мовив пан господар до жінки. — Се ж, здається, той п'ятак, що я дав для того... хлопця, такий самий, новий!..

— Такий... — одказала пані й озирнулася на кватирку... Значить, кватирку тоді, після чаду од сосонки, не защепнули!..

— Може бути, що се той самий п'ятак... — тихо проказала пані.

— А! — вдався до неї пан офіцер. — Так се ваш прекрасний хрещеник таку штуку утяв?! Спасибі за таку приятність! — Брязнув острогами й одвернувся.

Всі заговорили разом: та що, та як, що саме було і як воно все могло статись.

Інші стояли, інші присаджувалися до стола. Ладу не було. Ніхто теж не вважав, що у пань було зовсім розкудовчене, позбиване набік оте штучно вивершене волосся; не вважали, що у панів убрання було в крейді чи в глині, немовби вони лазили десь по кутках. Ніхто не завважив і того, що бабушки зовсім не було в гурті. Манька пак привела її з кухні попід руки й положила в постіль. (Тенер ключниця розтирала бабушці ноги мурашковим спиртом, а вона нюхала якусь аптечну гостру сіль, бо все неначе умлівала.)

Однак Лаврентій, бачивши, що всі інші пани сьак-так зібралися знов до купи, при столі, підійшов до пані господині й спитав:

— Чи подавати компот, що мав бути замість узвару?

Пані тільки рукою махнула: мовляв, який уже там компот!..

Розгніваний ішов Омелько додому.

«Подлі вони, лихі,— думало хлоп'я,— осміяли, назнушались! Регочуться! А чого? Ми з їх не регочемось! Адже як пані прийшла до нас, то мати не знали, куди й посадить, і вітали, й приймали, давали дітям і оріхів, і меду, що дід принесли... А вони в себе тільки сміються та лаються. А ми ж не сміємося? Може, й нам було смішно тоді на великдень, що в панночки на голові зовсім мовби соняшник був начеплений, а в панича штанці по коліна, чобітки по кісточки, а литки голі, так і світить ними! Та ми ж не сміялися? А вони регочуть! І куті нашої не хотіли їсти, кажуть — вонає. Самі вони вонючі!»

Прийшовши додому та ввійшовши в хату, Омелько поставив кошика і почав шпарко роздягатись.

Баба Явдоха вже була на печі, Хведір теж лежав на полу, тільки Оксеня шпорталася ще по хаті, либонь, дожидала Омелька.

Вона зараз же постерегла, що він якийсь понурий, одначе привітненько озвалась до нього:

— А, се ти, Омельку?

А він, замість одповіді, одразу почав дорікати.

— Нашо ви мене послали до панів? Я більше ніколи до їх не піду! Нехай вони виказяться! — так говорив хлопчик, а в голосі аж сльози тремтіли, от-от заплаче.

— Що ж там таке було? — несміло спитала мати.

— Вони тільки сміялися з мене і з усього нашого! Пані покликкала в горниці, я оддав вечерю, а вони обступили та все регочуть, що не скажеш. А ще один нахвалявся бити мого хрещеного батька. Потім я бачив у вікно, як вони вечеряли, а нашої куті не дали й дітям, і на хрещену матір напалися, що покуштувала, сказали, що ваша кутя вонюча, що в їй щось погане є!..

— Оце, боже мій! — вкинула Оксеня.

— Ну, я ж казав!.. — озвався й Хведір з полу.

— Господи милостивий! — проказала й баба з печі.

— Еге! господи милостивий! А ви ж правили, що таки ж треба панам посилать вечерю, думали, що там Омелька за гостя прийматимуть! — докоряв Хведір тещі.

Його перебив Омелько:

— Не хочу я їх приймання! Пані була дала мені п'ятака, а я взяв потім та й пошпурив їм того п'ятака крізь вікно, у квартиру! Нехай вони задавляться ним, коли вони знущають з нас! Я не піду до неї більше, я тільки до хрещеного

батька носитиму вечерю! Він, бідний, сидить там... а вони кажуть, що його треба ще нагайкою бити!

Хлопчик почав плакати.

— Годі, синку! Годі, моя дитино! — умовляла його мати, хоть у самої були сльози в очах. — Ну, що ж робить!! Бог з ними... А ти не плач і не кляни: гріх...

— Я їх ще й битиму, як виросту! — правив своє хлопчик.

— Годі, моя дитино, не кажи такого!.. Поки ти виростеш, то, може, буде вже іначе. Хіба ж таки довіку не буде правди на світі? Та вона ж таки колись настане!

Хлоп'я потроху заспокоїлось: материна рука голубила його, а материні слова вливали в його дитячу душу надію, що таки настане колись правда на світі!..

Наталія
КОБРИНСЬКА

ПЕРША ВЧИТЕЛЬКА

— Тетяно! Тетяно! Бійся бога, забери діти та йди де трохи з ними. Дитина не давала мені спати цілу ніч; тепер хотіла я продріматися, та діти так пустують, що не мож ока за-жмурити.

У дверях появилася п'ятдесятилітня жінка невеличкого росту, у синій спідниці, білій сорочці, червоній хустці з довгими тороками і густими рядами ціток на шиї, від яких відбивало гарно її смагле лице з палаючими очима.

— Тихо, діти! Мама хотять спати,— сказала вона до дітей — до дівчинки та трьох хлопчиків, що найшли були собі дивну забавку і робили немало гуркоту й стуку.

Посередині кімнати лежали два крісла, одно на другім, прикриті стягнутою зі стола скатертю. Ромко, найстарший з хлопчиків, приніс із кухні велику підкову, вліз під скатерть і ковтав нею щомога в поруччя крісла, а два менші, Костуньо і Славко, кричали на весь голос: «Шу! шу! шу!» Мала Ольга стукотіла дрібненько паличкою по ніжці крісла, гейби питель тріскотів у млині. Се дійсно мав бути млин,— отакий, як стояв недалеко за городом, куди діти ходили часто зі своєю нянькою Тетяною.

Тетяна служила вже десять літ і няньчила всі діти, за що вони любили її дуже і горнулися щиро до неї.

Батько дітей, парох села, провадив поза парохіяльними обов'язками ще велике сільське газдівство, воно забирало майже увесь час йому і його жінці, тож доглядом дітей займалася переважно сама Тетяна.

Вона мила їх, чесала, вбирала, учила отченашу і забавляла. Коли підросли трохи, родичі умовились із сільським учителем, щоби їх учив; тоді Тетяна приневолювала їх до науки, наганяла до книжки, хоч та наука не була цікава ні для дітей, ні для неї.

Найгірше було з малим Славком, що ледве відріс від землі. Учитель часто гнівався на нього, а Тетяну тяжко боліло серце за дитиною.

— Ану-ко бери книжку та вчися,— каже не раз до хлопчини. Славко борше слухав Тетяни, ніж учителя; возьме буквар та й зачинає читати. Тетяна слухає та лиш брови стягає. Щось таке не до ладу виходить, що й вона того не розуміє, не то щоб така мала дитина могла зрозуміти.

«От лиш мучать діти, як би то не мож без тої книжки жити на світі»,— розбирала у своїй невченій голові.

— Ходіть, ходіть до городу! — сказала тепер до дітей.— У млин недобре гратися.

— Чому недобре, Тетяно? — питала Ольга.

— Не можу тут розповідати. Мама хотять спати; ходіть до городу, то розповім.

Взяла Славка за руку, а старші самі побігли за нею, бо любили дуже, як Тетяна розповідала їм що коли.

Город був великий; ділився на дві половини. З одного боку був густий сад, з другого — грядки з городовиною. Серед грядок вилися обсажені агрестом і порічками кручені стежки. Стежки забігали аж у зелений вербовий лужок, а за ним плила ріка і шумів маленький млинок. Повище грядок розкидався цвітник, повний ярких цвітів, а на самій середині росли чотири акації, що майже ловились гіллям і творили великий природний холодник. До акацій тулилися дернові канапки і маленькі дерев'яні лавочки.

Тетяна сіла на дернянку і взяла Славка на коліна; старші діти хотіли також коло неї сідати на дернянки, але вона не дозволила, бо мати дітей заодно гнівалася за те і казала, що то шкодить дітям, як вона їх садить на вогкі дернянки.

«Що то може шкодити? — думала не раз Тетяна.— Аленай і так буде; коли ні, то ні».

Хлопчики посідали на лавочки, а Ольга принесла з-під другої акації стільчик і сіла у ногах Тетяни.

— Ну, що я вам мала казати? — запитала Тетяна, коли вже посідали всі.

— Про млин! про млин! — нагадували діти.

— Ага, про млин! Так, так! У млин недобре бавитися, бо у млині все «той» — преч би ся казало! — мусить бути.

— А то що за оден? — запитав Славко.

Старші діти переглянулися між собою. Вони вже знали від Тетяни, хто то є «той»; та лиш не згадували, бо Тетяна все казала, що то недобре його згадувати.

Але Славко не міг здогадатися та все-таки допитувався, хто то є «той».

— Ну, той — нечистий, не при нас кажучи,— відповіла врешті Тетяна.

— А ви звідки знаєте, що він сидить у млині? — питав Ромко.

— Знаю, бо люде кажуть так.

— Та й і в нашому млині він є? — допитувався знов Славко.

— Якби не було, то млин не був би колись тут станув молоти.

— Та що з того, що станув?

— Вже щось мало бути; млин дармо не стає та й у казках приказується, що млин стає тоді, як він загатить його.

— Розповідайте, розповідайте казку про млин! — підхопили діти разом. — Ви обіцяли нам, що будете щось ладного розповідати, то розкажіть казку про млин.

Тетяна поправила хустку на голові і повела оком по дітях, як би ще раз хотіла упевнитись, що вони всі при ній.

— В одному селі, — зачала по хвилі, — був чоловік та жінка. Мали вони одну дівчину. Але жінка вмерла, а чоловік оженився з другою, та й знов мали дівчину. Ростуть ті дівки. Лиш мачуха жалує свою, а чужою робить та й, як кажуть, усі діри затикає. Треба їй було раз збіже молоти. Мачуха злагодила збіже та й виправила пасербицю на ніч у млин. Був то такий млин, що в нім ніколи мельник не ночував. Прийде хто, він наладить та й піде, а ти сиди собі та пантруй свого млива.

Вона, бідна, боялася йти туди; стала коло плота та й плаче. Але йде стара баба та питаєся: «Чого ти плачеш, дівко?» А вона каже так і так: «Мама посилають мене на ніч до млина, а я так боюся, що аж трясуся». — «Не бійся! — каже баба. — Іди лиш та урви собі цвіту з часнику, тої, оману й одоляну; а як то будеш мати при собі, то в і н тобі нічого не зробить».

Вона так зробила: нарвала цвіту з часнику, тої, оману і одоляну та й пішла з тим до млина. Прийшла до млина, мельник узяв, наладив та й пішов собі. Меле вона, меле; аж в одинадцятій годині приходить якийсь панич у чорнім убраню, в кашкеті та й кличе її в танець. «Добре! — каже. — Я пішла би з тобою танцювати, але не маю ладної спідниці». Він десь звихторився та й за мінуту приніс спідницю. «Та як із тобою у танець піду, коли не маю ладного фартушка?» — каже вона. Він полетів, приніс фартушок. «Та як мені у танець йти, коли не маю ладної хустки?» Він полетів, приніс і хустку. «Добре! Піду з тобою в танець, як принесеш черевики», — каже вона знов до нього. Він полетів, приніс черевики та й бере її в танець. «Ні, — каже вона, — піду аж тогді, коли принесеш сім шнурків коралів; але будеш носити по одній коралі». Вона гадала, що задержить його тим, аж поки когут не запіє; але він як зачав літати, то за хвилю стало сім шнурків коралів. Тоді вже не знала, що робити, але нагадала за зіле, та як йому лиш показала, він скричав: «Ай, ай, ай!» —

та й втік. Приходить вона рано з мливом додому, та така вбрана, як пава. Мачуха аж у долоні сплеснула. «А ти, дівко, — каже, — звідки те все взяла?» Вона розповіла по правді, як було: як вона молола, як він до неї прийшов та й все, що вона хотіла, приніс. Мачуха гадає собі: «Чекай! Не дурна я, тепер я вже пішлю свою».

Якось прийшлося, наладила збіже та й вирядила свою доньку до млина. В одинадцятій годині прилітає він та й кличе у танець. Вона втішилась та й відразу каже: «Добре! Піду з тобою танцювати, як принесеш мені спідницю, фартушок, хустку, черевики, коралі». Досить, що все сказала нараз.

Він полетів, приніс їй те все; вона вбралась, а він як не вхопить її, як не зачне танцювати, аж лоскіт пішов селом. Так довго танцював, аж на кусні порозривав дівку, а потому взяв та й лотоки нею загатив.

Приходять люде рано, а млин стоїть. Дивляться, а лотоки позатикані дівкою!

— А чому та старша не сказала їй взяти з собою зіле, що їй баба порадила була? — запитала Ольга.

— Того казка не каже, — відповіла Тетяна.

— Та й у нас є тоя, — завважив Костуньо.

На ті слова схопився Ромко, побіг глибше в город і приніс дійсно велику китицю тої.

— Дай мені! Дай мені! — закричали другі діти. — Там є коники.

Діти стали розвивати не розцвілий ще цвіт тої і приглядались двом рівним прутикам із заокругленими головками.

— Се щось так як би два голубчики! — сказав Славко і притулив до губ синій цвіт.

— Тфе, не бери того до ротика, тим можеш отруїтися! — зганила Тетяна, взяла з рук Славка небезпечний цвіт і кинула на землю.

— Се як би голубчики або черевики! — сказав знов Костуньо, піднявши кинений цвіт.

— Се справді люде називають декуди черевичками, — потакнула Тетяна.

— Може, і оман є в нашім городі? — запитала цікаво Ольга. — В нашім городі є так багато всякого зілля.

— Чому ні! Он там у куті з тим великим листем, що так високо росте, що має великий жовтий цвіт.

— Так то оман? — дивувались діти. — Тоді було того так багато, а тепер нема вже якое.

— Вже десь має втікати до другого городу.

— Як-то втікати?

— Оман і одолян мають уже так до себе, що як не за-
любить собі в однім городі, то втікає до другого.

— А який то одолян? Ми не виділи його ще.

— А ось під плотом Гаврилового Івана був якийсь такий
великий корч, як добрий сніпок, коли де не втік.

— Ану ходім, чи є; може, ще не втік.

Тетяні якось не спішно було вставати; але коли діти
наперли на неї, вона встала і пішла з ними здовж го-
родом.

Обійшли сад і зачали йти високою травою попід самий
пліт сусіда Івана. Діти гейби плили у зелені і розкладали
малими ручками траву, що сягала їм до пояса.

Іванова хата стояла прибрана, як на найбільше свято.
Свіжопобілена і обкидана синім глеєм, здалека пишлася,
а на обійстю було чисто і позамітано, як на току.

— Сьогодні весіле в Іванового Михайла, — сказала Те-
тяна. — Першій жінці ще ноги не застигли, а він бере вже
другу, — докинула знов по часі, хитаючи головою.

— Ага, правда! Він передучера приходив до нас із кала-
чами, просити на весіле.

— Але чому не грає музика?

— Мусили піти по молоду.

Тетяна здогадувалася добре. За часок почувлися здалека
музика і співи.

Діти повилазили на пліт і повитягали головки. Здалека
видно було громаду людей і запряжений віз. На возі стояла
скриня, лежали подушки і весь посаг молоді; на тім усім
сиділа сама молода, а при ній зеленіло смерекове деревце,
прибране пір'ям, васильком та гвоздиками.

Над'їхали. З хати вийшов Іван, Іваниха та й кілька
жінок, а узрівши віз, зачали плескати в долоні.

Музика грала, а парубки співали:

Отвори, неню, ліску, веземо ти невістку;
Отвори, мамко, ворота, веземо ти невістку без рота².

Діти повилазили ще вище на пліт та придивлялись, як
молода зсїдає з воза, як іде до хати, як здіймають та заносять
за нею подушки.

Одні гості позаходили до хати, другі позасідали за столи
надворі.

Іван і Іваниха бігали від одного стола до другого. Іван
наливав горівки; Іваниха припрошувала до страви.

— Ото Іван і Іваниха тішаться!

— Ой, тішаться, тішать, доки не стануть сваритися,
підхопила сумно Тетяна.

— А молода де? Чому її нема на дворі?

— Десь небога сидить у хаті.

— Чому ви кажете «небога», Тетяно? Чого жалуєте її?

— Чого жалую її? Кождий її жалує. Заїли одну таку
молоденьку, а тепер беруть уже другу.

— Хто її заїв, Тетяно?

— А хто, як не Іваниха! Нема вже на світі нічого гіршого,
як люта свекруха.

Славко не міг довго на плоті удержатись, посунувся
і впав на землю.

Тетяна кинулась до нього і стала на всі боки оглядять,
чи не побився, але знаку ніде не було ніякого, та лиш страшно
плакав із переляку.

— Тихо, тихо! підемо до Трьох лісків.

— До Трьох лісків! До Трьох лісків! — скричали діти
разом, а Славко з утіхи аж забув плакати.

— А де одолян? — нагадав Ромко.

— Вже у Трьох лісках будемо одоляну шукати.

Діти скоренько позлізали з плота і хотіли таки зараз
до Трьох лісків іти; але Тетяна задержала їх. В такім легкім
убранні не можна було так далеко йти, бо звідтам могли
аж вечором вернути, а вечором холод бере.

Пішли тому всі до хати, щоби взяти щось теплішого.
Діти лишились у сінях, а Тетяна тихенько отворила двері
і пішла до покою. По хвилі вийшла з ключами в руках, отво-
рила стінну шафу, взяла кусень хліба, такий самий булки,
трохи масла, свіженький будзик та й вложила все те до коши-
ка дітям на підвечірок. Потім віднесла ключі і винесла верхне
одіння для дітей.

— Я буду сама нести свій плащик, — сказала Ольга.

— А я свій! — кричав Костуньо.

Ромко взяв від Тетяни кошик із хлібом, і все вже було
готове, коли спостерегли, що в кошику нема скляночки.
Без скляночки не йшли діти ніколи до Трьох лісків, бо не мали
би чим напитися води з лісної кернички. Ромко дав Костуневі
кошик, аби той подержав, а сам побіг до кухні і виніс склянку.

До Трьох лісків треба було йти добрий кусень селом, а що
Тетяна знала майже кожного в селі, то, бувало, не перейде
дороги, аби з ким не поговорити.

— А ви не на весілю? — казала вона тепер до одного
чоловіка, що стояв спертий на воротах.

— Там для мене нема місця.

— Та ви свої?

— Були, та не є; замучили небіжечку сестру та тепер
беруть уже другу.

— Се я якраз говорила до дітей. Іван та Іваниха будуть
непрощені за вашу небіжечку сестру.

— Гадаєте, що синок, може, ліпший? Та він її так вбивав, що вона, небіжечка, не раз втікала до мене вночі та лишала за собою кроваву стежку.

— А бог би його побив! Се йому нагадаєся колись.
— Бувайте здорові!

Минули кілька хат. При дорозі стояла жінка і тримала на мотузку овечку.

— Пасете овечку? — питала Тетяна.

— Та пасу людям, не собі.

— Та се, бачу, ваша овечка?

— Та що з того, що моя, коли мушу її продати.

— Коли-бо тепер вівці не дуже платяться.

— Та де, жінко добра, платяться! Та що буду робити?

Треба податок заплатити, а звідки його взяти?

— То вже беруть податок?

— Коли ж його не беруть, шкіри людської не здирають?

Коло хати, де жінка пасла овечку, скручувалось доріжкою вгору. Доріжка вела коло самого цвинтаря, що стояв на горбку, обкопаний високим валом, оброслим зеленою травою. Через зелені вишеньки та покриті яблінки на гробах визирали низенькі дерев'яні хрестики різної величини і віку.

Коли доходили до цвинтаря, здалека чути було жалібний спів, а високі червоні хоругви хитались понад головами громади людей.

На самім переді йшов панотець у церковних ризах, а за ним везли на возі збиту з дощок трумну.

— Аво, тато! — сказав Славко, показуючи пальцем на панотця. Але ніхто на те не зважав. Діти сумно дивилися на трумну, покриту кусником домашнього полотна.

З одного боку йшов чоловік помершої, а за трумною поступали три дівчини з розплетеним волоссям та голосно голосили:

— Мамо, голубочко, порадочко наша! На кого ви нас лишаєте? Хто нас рано збудить? Хто скаже, що маємо робити? Хто порадить? Хто до їди закличе? Чи ви на нас загнувалися, що забралися в остатню дорогу та ховаєтеся під землею, де сонечко не дійде, вітер не довіє, де ніякого не вчуєте голосу?

На людей находив тяжкий сум від того діточого плачу. Чоловіки йшли з понуреними головами, а жінки обтирали сльози.

— Ото сирітки плачуть, ніби зазулі кують! — говорила тихо Тетяна.

Ольга притулилася до неї і захлипала, хлопчикам також збиралося на плач.

— Ходіть! Ходіть! — сказала по хвилі Тетяна, забираючи діти з собою, і повела стежкою вгору.

Вузькі суголовки тягнулись поперек широких нив. Вітер потягав легко, а збіжжя колисалось уже повним колоссям. Діти майже зовсім ховалися у високім збіжжі та рвали межею сині блавати, червоний мак і багровий кукіль. Наперед них ішла борзо дрібним, жвавим ходом молода молодиця.

— А ви куди справилися в неділю, у поле? — питала Тетяна.

— Хлопці роблять нам шкоду у полі, а мій чоловік каже: «Йди там та подивися; як уздрять, що хтось доглядає, то будуть уже хоч трохи страху мати».

— То ваш чоловік не йде сам у поле хлопців пуджати, але вас виправляє?

— Не міг сам іти, бо він при церкві у братстві, а всі старші брати десь порозходилися, бачу, на весіле пішли, а сьогодні Петриху ховали, то вже він мусив послужити.

— Ох, Петриха пішла, як би її не було на світі; аби хоч старшу доньку була відвінувала!

— Старша як старша; старша дасть собі вже раду, але тих менших буде ще якась чесати, а з-за кожного волоска кровцю пускати.

Молодиці квапно було, бо й маленька дитина дома лишилась; тож вона скоро розійшлася з Тетяною.

— Що вона се казала, Тетяно? Про якусь чесане та про кров? — питали діти.

— То є така сирітська пісня.

— А ви її знаєте, Тетяно? Ану-ко, заспівайте!

— Не можу співати: мене щось душить у горлі.

— Но, то лиш розповіжте!

Тетяна не відказувала звичайно дітям, то й тепер розповідала про сирітку³: як пішла по полі блукати та матінки шукати; як здибав її господь бог і казав, щоби взяла три пруди лозові і вдарила три рази по гробі матері. А коли вона взяла три пруди лозові і ударила по гробі, аж чує, а мати до неї відзивається та й питає: «Хто то стукає по моїм гробі?» — «То я, — каже сирітка, — возьміть мене до себе!» Але мати стала казати, щоби вона назад ішла додому, аби їй мачуха голову змила та сорочку вшила.

Сирітка не хотіла додому вертати — боялася мачухи, що заки їй сорочку вшила, то кляла: «Аби-сь не зносила!» А коли її чесала, то за кождим волоском виступала кровця. Аж прилетіли три ангели і взяли сирітку живцем до неба. Мачуху вхопили три чорти до пекла та посадили на тисові столи; дали пити гарячої смоли, потому піднесли вгору високо і кинули у пекло глибоко.

— А чому ангели не прийшли та не сказали мачусі, щоби була для сирітки добра? — питала Ольга.

— Бо кожний чоловік повинен і без того добрим бути та другому не робити кривди.

— А Іван із Іванихою і ті люде, що в тої жінки, що ви з нею говорили, овечку беруть, чи також підуть до пекла?

— То не моя річ судити їх, — сказала Тетяна і звернула бесіду на що інше.

Доходили до Трьох лісків. Вони тягнулися вздовж горбка і були поділені на три часті; від того і Три ліски називалися.

Попід лісок простерлася широкотрависта сіножать, повна цвітів. Свіжість трави манила здалека, а медовий запах цвітів наповняв повітря. Високоногий бузько чалапав спокійно по багнистих плесах сіножати, з повагою приставав і споглядав на компанію, що зближалася. Вгорі кружив хижо-крилий половик, піднімався високо, бив крилами, закручував щораз менші круги і пропадав в облаках.

Діти кинулись одно перед другим рвати чудові цвіти: рожеві гвоздички, лілієві дзвіночки і золото-жовтий блискучий яскер.

Ромко рвав маленькі голубі цвіточки, що несміло визирали з трави і будто би тягнули у щораз більшу траву.

— Ромку, не йди там, бо там мокро! — казала Тетяна.

— А ви як знаєте, що там мокро?

— Бо де жаб'є очко росте, там мусить бути мокро.

— То се жаб'є очко? Та воно справді визирає з трави, як би жаба з води дивилася, — дивувалися діти.

Славкові знов сподобалось низьке, мов смечка, зілля; але і се зганила йому Тетяна:

— Тфе, не рви! То падиволос; як будеш рвати, то буде тобі волосе випадати.

— А се що за цвіти? — запитав Костуньо, подаючи їй в'язанку синьо-жовтих цвітів.

— О, се дуже ладні цвіти; се брат і сестра, вони любилися так дуже, що бог перемінив їх у одну цвітку.

— А се що таке? Ніби вовк, ніби яка звірина! Тетяно, дивіться! — кричав Костуньо, зриваючи одну цвітку з довгої китиці, обсіпаної густим цвітом, що справді вигляділа, як би пащека якої змії, ніби голова якого розжертого звіра.

— Се ленок. Сим дівки миються, аби ладні були; але котра тим обмиеся, то сім літ не буде мати шастя.

— І се ленок, Тетяно? — питала знов Ольга, подаючи Тетяні подібну до ленку, лиш не жовту, але багрову пахучу цвітку.

— Ні, се називають сльози зазулі.

— А де ж ті сльози?

— А от ті чорні капанки по листках!

Діти стали приглядатися цвітці, що дійсно була покапана чорними капками, ніби дрібненькими сльозами.

— Ку-ку! ку-ку! — відозвалось якраз за ними, гейби навмисне кукання зазулі.

— Зазуля, зазуля кує! — скричали діти.

— Так пізно, а вона ще кує! — здивувалася Тетяна.

— Або чому не мала би кувати? Та тепер уже літо!

— Вона кує лиш до Івана⁴, а потому вже хіба лиш часом десь у темних лісах обізвесея.

— А чому ж вона не кує вже тоді?

— Так уже дав їй бог.

— А вам хто казав, що вона не кує?

— Люде; та й у одній пісні співаєся:

Ой кувала зазуленька своїм голосочком,
Аж поки ся не вдавила житнім колосочком⁵.

Ольга мало що чула з допитів братчиків; вона спустила головку і пильно призиралася багровій цвітці.

«Чому се сльози зазулі? Чому вона плакала? Чому сльози падали на сю цвітку?» — крутилось їй по головці.

— Тетяно, скажіть, чому се сльози зазулі називаєся? — питала, перебиваючи пісню.

— То так мати плакала за донькою.

— А може, за матір'ю? Ви казали на Петришиних доньок, що так плачуть, гейби зазулі кували.

— Про зазулі розповідають усяко. Одні розповідають, що мати віддавала доньку та й наказувала, щоби сім літ не вертала до неї. Другі кажуть, що якась дівчина сиділа при вікні та й кувала; мати казала, щоби не кувала, а вона не слухала та й все своє «ку-ку» та й «ку-ку». Мати розсердилася та й заклала: «Аби-сь кувала до кінця віку!» Дівчина лиш крильми збила у вікно та й вилетіла сивою зазулею.

— А пісня є така, Тетяно?

— Такої пісні я не знаю.

— Але за доньку, що мама не казала вертати, є пісня; правда, Тетяно? Ви знаєте ту пісню: «Мене мати віддавала та й наказувала», — правда, що так? Ану, співаймо всі разом.

— Най буде: співаймо!

Мене мати віддавала та й наказувала:
«Щоби-сь, доню, хоч сім років в мене не бувала!»
Коли ж бо я, молоденька, і рік не втерпіла
І сивою зазулькою у рік прилетіла.
Прилетіла на подвір'є та й взяла кувати,
Аж ся взяли калинові луги розвивати.

Вийшла мати із хаточки, зачала плакати:
«Як ти сива зазулечка, лети в ліс кувати;
Як ти моя дитиночка, прошу тя до хати!»⁶

Пастухи, що недалеко пасли, полишали худібку і стали підходити до веселих співаків. Старші діти раді були тому і хотіли ще інших пісень співати; але малий Славко забав їсти. Посідали під горбок. Тетяна витягнула з кошика їду, взяла собі кусник будзу, решту пороздавала пастухам.

— Іди-но та принеси води напитися! — сказала потім до одного з пастухів і подала йому склянку.

Хлопець побіг охочо до керниці, що гейби зеркало блищала серед зеленої трави і лялася тонкою струєю по дрібних камінчиках. Діти побігли за хлопчиком а, напившись по черзі води, почали знов просити Тетяну, щоби співала з ними.

— А якої хочете?

— Про орла! — сказав Ромко.

— Ні, ні, не про орла, про паву! — напирала Ольга.

— Або про Саву! — піддав Костуньо.

— Про Саву, про Саву!

Всі знали пісню про Саву. І знов залунало полем, ще голосніше, ніж перше, бо й пастухи знали пісню про Саву, співали:

Сидить Сава кінець стола, дрібне листе пише,
А Савиха молоденька дитину колише.

Сидить Сава кінець стола, листе розгортає,
А Савиха молоденька дитині співає.

Сидить Сава кінець стола в пана на обіді.
Ні він чував, ні він гадав в своїй тяжкій біді.

«Піди, слуго вірнесенький, уточи ми пива,
Най ся нап'ю за здоров'є та до свого сина.

Іди, слуго вірнесенький, уточи горівки,
Най ся нап'ю за здоров'є до своєї жінки».

Його слуга вірнесенький у темній пивниці,
Вісім тисяч козаченьків у його світлиці.

«Та день добрий, пане Саво! Як же ти ся маєш?
Іздалека гості маєш, чим же їх вітаєш?»

«Вітав би-м вас медом-вином!» — «Не будемо пити;
Ми ся хочем, пане Саво, із тобою бити!»

Ісхопився та й пан Сава до ясного меча,
Злетіла му головонька та з правого плеча.

«А де ж тепер, пане Саво, тебе ісховати?»
Лишилася на бідоньку Савонькова мати.

«А де ж твої, пане Саво, та коні вороні?»
«Під містечком Берестечком ходят у бороні».

«А де ж твої, пане Саво, та ковані вози?»
«Під містечком Берестечком заточені в лози».

«А де ж твої, пане Саво, сукні та атласи?»
«Ой забрали слуги мої жінкам на запаси»⁷.

— Що то за одні ті козаки, Тетяно? — запитав малий Славко, коли вже скінчили пісню.

— То такі страшні люде! — втрутився непрошений один із пастухів.

— Козаки — страшні люде! — засміялася Тетяна. — Що ти говориш, дурний? Козаки страшні люде? Козаки — то жвавві хлопці-молодці. Ти чув хіба щось коли про татарів?

— Татаре, татаре! — майже скричали діти разом. — То татаре страшні люде, Тетяно! Говоріть що про татарів; ви так багато знаєте говорити про татарів.

— Татаре — то дійсно страшні люде, — почала Тетяна. — Бувало, татарів люде боялись як огню. Коли нападали на села, то люде ховалися по лісах, по зворах та на деревах

робили собі постіль. Ніхто не знав, що його чекає завтра, чи не нападуть татаре та не сплюндрують села. Бувало, люде сокотяться і пильнують, як можуть; вислають сторожу з деревляними клепалами; то скоро лиш клепала заклепають, люде забирають, що можуть, ховають або лише з житем

утікають у ліси. А давно не було у нашім селі так, як тепер; давно тут, де сей лісок, були великі темні ліси, а там, де ті млаки, були такі високі трощі, що люде могли у них ховатися.

З одної хати всі у трощу поховалися, лиш дитина у колісці лишилася. Татарин увійшов до хати, забирає, що може; аж дивиться, а дитина лежить у колісці та й смієся. Він нагнався зо списою, але не мав серця убити дитину зверху, підложив спису під коліску і убив її зісподу. Татаре забирали не лиш людський добиток, але і самих людей, найбільше дівчат та

молодиць. Розказують, що раз усі люде, як було село, поховалися у ліс, — говорила дальше Тетяна. — Татаре йдуть у село — пустіське. Вони взялись на способи, позапрягали коні до возів, під'їхали під ліс та й стали кричати: «Іванку, Максиме! — чи як там. — Виходи, вже минула лиха рука».

Одна жінка вибігла з лісу, бо гадала, що татаре вже пішли, а вони її зловили і взяли з собою. Прийшлося у рік, а може, й не в рік, чоловік тої жінки косить сіно. Дивиться, а татарин іде і везе його жінку. Він собі гадає: «Татарин один, а нас двоє».

Кинувся на нього та й каже жінці, аби йому помагала. А вона каже: «Поможи, боже, хто кого переможе». Але був з ним та-кож пес; той кинувся на татарина, та й вони два змогли його.

Чоловік взяв із собою жінку, але вже не мав серця до неї.

— А ви пам'ятаєте, Тетяно, татарів?

— Ні, не пам'ятаю. Панщину трохи ще пам'ятаю, хоч мала ще тоді була; але про татарів лиш чула, що люде розповідують.

— А яка то панщина, що ви її пам'ятаєте?

— Панщина то таке, що люде робили панам задармо, а пани ще над ними збиткувалися, замикали у темні льохи та й били, що аж кров лилась.

— А чому люди йшли їм робити?

— Бо мусили; бо таке право було, що всі люде мали робити на пана, що був в їх селі.

— А звідки взявся один пан на стільки людей в селі? — втрутився знов до розмови один з пастухів.

Тетяна усміхнулася:

— І на се є приповідка; чи правда, не знаю.

— Ану-ко, яка? Кажіть, кажіть!

— Старі люде розповідають, що панам не дав бог прізвиська. Вони зійшлися раз на великий банкет та й все один до другого: «Пане добродзею» та «пане добродзею». Підслухувався до них чорт та й питає: «Що ви все до себе говорите лиш «пане добродзею» та «пане добродзею»? Як не маєте прізвиська, то я вам дам!» — «Добре!» — кажуть пани. Тоді він узяв велику плахту, розпростер її та й зібрав панів укупу. Потому як не візьме, як не свисне ними вгору, — аж порозліталися на всі сторони, по всему світу розсипалися; а котрий на що впав, то від того дістав прізвисьце; впав на потік — назвався Потоцький; на березу — Березовський; на комору — Коморовський; на вербу — Вербицький; як уже якому припало.

— А наш мав на корито упасти, бо зветься Коритовський, — завважив один із пастухів, а всі діти засміялися сердечно.

— Та тому-то все люде і люде, а лиш один пан у селі! — чудувалися інші пастухи.

— Чи Коритовському робили люде також панщину?

— Сему молодому вже не робили, але старому робили, чому ні!

— Ви казали раз, що ви росли у дворі, то маєте старого пана пам'ятати.

— Трошки пам'ятаю, хоч я була ще маленька. Раз, знаю, люде молотили у stodолі, а страву, що взяли з собою з дому, принесли до пекарні, аби не замерзла, бо була страшна лють тоді. Дівок у пекарні збрала охота подивитися до горшків. Пам'ятаю, як сьогодні, що в однім горшку був борщ із грубими буряками, у другім якась капуста була і трохи бульб, кусень чорного хліба та й студена кулеша. Дівки взяли потрохи кушати тої страви, але не могли їсти, бо була зовсім не солена. Як робітники увійшли на обід, дівки стали питати їх, як вони можуть їсти таку несолену страву. «Яку маємо, таку їмо», — кажуть вони. Але страва їм не лізла в горло, то вони давай приставати до моєї мами, що була при челядній кухні, аби їм дала трохи солі. Але мама не хотіла. «Не дам, — каже, — аби не знати що. Аби мене за вас різками били?» — «А може би, сю малу до пана післати?» — каже один, по-

казуючи на мене. «Ану, йди та скажи панові, щоби нам дав солі до страви», — зачали вони мене підмовляти. «Йди та йди, він тобі нічого не скаже», — додавали дівки. Що дитина знає! Кажуть їти, а я йду. Входжу до покою; пан сидить при столику та й курить люльку. Я стала коло дверей та й кажу: «Робітники просять, щоби пан дали трохи солі до страви». Пан як не скричить, як не тупне ногою: «Хто тебе післав тут! Хто підмовляє? Дам я їм солі! Як хочуть солі, хай собі принесуть із дому».

— А ваш тато також у дворі був чи лиш мама?

— Ні, тата там не було, лиш мама та нас дві, я та й старша сестра.

— А тато де був?

— Ніхто не знає, де подівся. Пан маму взяв до двора, а його нагнав за те, що не хотів робити панщини; та й він десь пішов світами.

Тетяна задумалася, уперла очі у корч скоруха, а діти надармо чекали, щоби вона їм іще оповіла що більше.

— А мамі добре було у дворі? — розпитували дальше.

Тетяна засміялася гірко.

— Чи добре? Колись мало бути добре; але потому дуже зле було, і моїй мамі очі не висихали з сліз.

— А вона ще й тепер там є? — запитав Славко.

— Де, де, де! Коли-то вже моєї мами на світі нема! Вже давно тіло з костей опало.

— А ви чому не лишилися у дворі?

— Лишилася була, та недовго; як мама умерла, а сестра віддалась, я була ще якийсь час у дворі, потому мене нагнали.

— А за що вас нагнали?

Лице Тетяни скорчив якийсь глибокий прикрий біль, але вона нічого не відповіла.

— Може, ви не хотіли панщини робити так, як ваш тато?

— Кажу, що тоді вже не було панщини.

— Але ви її запам'ятали?

— Лиш стільки, що вам казала. Та й те ще пам'ятаю, що все чула, як говорили, що люде не мають уже панові робити, що давно задармо робили, а він і їсти не давав, а тепер мусить за роботу платити і їсти давати, як згодиться на харч.

— Може, вам не хотів пан платити? — запитав знов Ромко з упертою цікавістю дитини.

— Ей, що вам про те розповідати! — відповіла нехотно Тетяна. — Вже пізно; ходіть додому, бо пізніше буде холодно.

Діти повставали. Тетяня зачала їх вбирати у тепле одіння.

Пастухи схопились і собі, щоби гнати худібку до села.

Діти по такій довгій прогулці смачно заснули, та лиш у сні роїлись їм по головках ліси, цвіти, сіножаті, сиві зазулі, чорти, козаки, татари та людська недоля.

ДУША

Психологічний ескіз

— Отсе наш молодий, недавно наданий сотруди́к о. Урбанович,— през итувала Савина пані Євгені́ молодого, найбільше — двадцяти шести літ чоловіка в духовнім вбранні.

Він був невеликого росту й утлої будови тіла. Хороший не був, та було в його особі щось дуже принадне, особливо звертали увагу його великі, чорні, розумні очі.

— Пані добродійка прибули, здається, на літній сезон. До нас в ту пору стягається багато людей, щоби відітхнути свіжим повітрям нашого напівсільського місточка.

— Властиво, хотіла я відвідати своїх, однак не перечу, що вибралася для того в літню пору, щоб перебути міську спеку.

— Вліті по містах справді тяжко видержати.

— А ще у Відні — правдиве пекло.

— Пані добродійка проживають у Відні?

— Так, у Відні.

— Віденська курява далась і мені добре втямку.

— Так ви, отче, знаєте Відень?

— Я віденський семінарист.

— То ви, певно, останній в того розв'язаного інституту?

— Останній з дому Секержинських*, — сказав молодий сотруди́к веселим тоном.

— З принципіального боку, — говорила дальше пані Євгенія, — се розв'язане ніби неважне, та в дійсності се варварський замах наших ворогів на вищу освіту руського духовенства, якої воно мусило набиратися в таких центрах, як Відень.

— Зовсім справедливо. Наші вороги підхопили, що питомці, виховані у Відні, все-таки, поза мертву теологічну

* Титул одної повісті Крашевського («Ostatni z domu Siekierzyńskich») — цей титул увійшов в поговірку у польської, а за нею і української інтелігенції в Галичині.

науку, захоплювали ширшу освіту, знайомилися з поступовим змаганем науки, з її ідеалами.

— Тепер справді вже не можна буде надіятись ніякої вищої освіти по священниках, вихованих в приватних закладах провінціональних міст.

— Се на те й придумано, щоби виходили аскети, люди без пожитку для власної вітчизни, — говорив Урбанович.

В часі тої розмови Євгенія положила на стіл книжку, котру держала в руках, коли Савина впровадила молодого панотця.

О. Урбанович цікаво споглядав на заголовок книжки, котрого здалека не міг відчитати.

— Пані добродійка позволять переглянути? — сказав по хвилі, користуючи з першої довшої паузи в бесіді, і протягнув руку по книжку.

— Дуже прошу, я сама належу до тих, що, як бачать книжку, не можуть здержати себе, щоби не переглянути її.

О. Урбанович прудко перевертав картки книжки, причім його очі жадно блищали.

— Ось річ, котру я бажав ще давніше прочитати, та коли виїхав з Відня, ніяк було з чимсь подібним подибатись.

— Се книжка не цілком свіжа й можна її дістати не лиш у кожній книгарні, але й по антикварнях.

— В кождім разі треба грошей, — засміявся молодий чоловік.

— Се ж недороге.

— Як для кого. Я вже, як кандидат до духовного стану, не посідав ніколи мамони, так противної священничому покликанию, а тим менше тепер, коли став священником.

— Ви, без сумніву, жонаті?

— Розуміється. Целібат буде вже, здається, доконечним наслідком новішої школи.

— Тож, видко, ви не мали практичності теперішніх молодих людей, що, вступаючи в зв'язок родинного житя, стараються передовсім допомогти свою касу посагом жінки.

— Противно. Гадаю, що я дав тим доказ великої практичності, бо не шукав грошей, женився без маєтку й так не дознав бодай розчарування, котре так часто трапляється, коли чоловік жениться задля маєтку.

Обое весело засміялись.

— Коли вам се зробить приемність, то можу позичити вам сю книжку.

— Зробіте мені, добродійко, більше як приемність, а правдиву ласку, бо оскільки міркую по тутешніх обставинах, тут не тяжко й зовсім забути читати.

— Бодай, доки я буду, не забудете, бо я привезла з собою ще дещо цікавіше.

Євгенія вичислила кілька новіших книжок. О. Урбанович не знав ані одної з них.

— Принесу вам показати.

Заки О. Урбанович зміг здобутися на чемну формулку, щоб не трудилась, вона встала й пішла до свого покою.

— Незвичайно симпатична жінка, — сказав Урбанович до пані Савини, що, запрезентувавши його Євгенії, лишила їх була самих, а тепер власне вернула до покою. — Однак видко, що жите не все їй усміхаєся. Якийсь сум пробиваєся в кождім її погляді і руху, хоч ніби весело говорить і сміється, — додав з натиском.

— Жите людське не ллється медом, — відповіла, покивуючи головою, Савина. — Але той смуток, що дійсно, як кажете, пробивається з кожного її погляду і руху, лишився у неї по страті сина, одинокої дитини.

Розмова їх перервалася, бо Євгенія власне вернула з книжками й положила їх перед Урбановичем.

О. Урбанович переглянув книжки й завважав жартуючи, що се не конче відповідна лектура для священників і жінок. Донедавна священники були одинокими провідниками жінок, а тепер жінки потягають їх на бездорожжя!

— Видно, що нові течії часу сильніші, коли жінки потягають за собою сю дійсно колись сильну фалангу, — відповіла тим самим тоном Євгенія.

Урбанович вибрав кілька книжок і попрощався.

Відтоді він часто забігав, і ті його відвідини належали до найприємніших хвиль Євгенії в домі свояків. Вони порушували принципіальні й непринципіальні питання, а переважно говорили багато про зміст разом прочитаних книжок. Урбанович приходив часом з молоденькою і хорошою жінкою, що так і хапала за серце ангельським поглядом голубих очей. Однак тоді розмова не клеїлась, бо треба було змінювати теми і вибирати такі, щоб і вона могла брати уділ у розмові. Відчував те, мабуть, також і Урбанович, бо найчастіше приходив сам.

Одного разу Євгенія зміркувала, що він мав ніби якесь важніше діло до неї, і не помилилася.

Коли лишилися самі, що траплялося часто, він з тайним виразом лиця витягнув з бічної кишені звиток паперу.

— А се що таке цікавеньке приносите мені? — спитала Євгенія.

— Не знаю, чи се буде для вас цікаве. Для мене цікаве буде те, що ви на се скажете?

— Що се?

— Проби мого пера.

— А! — здивувалась Євгенія і протягнула руку. — Се дійсно цікаве, лишите мені до прочитання?

— Ні, я сам прочитаю, а ви будете ласкаві сказати, чи то що варто.

Він зачав читати.

Були то короткі ескізи, а в них живо описано прибуття молодого сотрудника на нову посаду в малім місточку і характеристичні епізоди початків нового життя.

Євгенія була порушена. В писанні молодого автора видно було безперечний талант. Та коли автор виразно зажадав, щоб виказала йому похибки, вона завважала, що, може, замало вглиблюється в думки й чуття виведених в оповіданні людей.

— Се, власне, мій принцип, — відповів молодий писатель. — Коли хочу писати правду, то можу писати лиш те, що виджу і чую. Тих писателів, що ніби стараються ввійти в душу інших, я вважаю просто брехливими. Чоловік може знати лиш те, що діється в його душі, а не те, що діється в чужій.

— Але ж це, власне, й є головна заслуга таланту. Талант, сказала б я, не що інше, як великий дар проникати в чужі душі.

— Значить, відмовляєте мені таланту?

— Противно, признаю вам його з цілим пересвідченням. Обсервація у вас дуже вірна, лише не розвито психічної сторони чоловіка, а се, як кажу, вважаю головною прикметою таланту. Поминувши те, ваші ескізи такі хороші, що прийдеться хіба признатися до погляду, що деякі таланти можуть обійтися і без психологічної аналізи.

* * *

Відтоді розмови Євгенії з молодим сотрудником зробилися ще щиріші й гарячіші.

— Знову маю вам щось нового прочитати, — сказав одного дня Урбанович, усівши на веранді, де головно резидувала Євгенія.

Він прочитав їй один коротенький ескіз «Душа». Молодого сотрудника будять, щоб ішов до хорого. Він іде і сповідає стареньку жінку, котра робить при нім усний тестамент, відказуючи дітям своє невеличке майно, по чім скоро вмирає. Сотрудник іде на похорон, і тут ведеться бесіда між ним і одним парафіянином. Селянин питає егомостя: чи то правда, що людська душа йде за своїм похороном? Молодий сотрудник рад би заперечити тому віруванню теоретичними доказами, однак уважає, що се

може зле вплинути на практичний бік його «фаху»: ану ж селянин зміркує, що «коли душа чоловіка не бачить, яка парада для неї робиться, то й похорону не треба».

Євгенії се дуже сподобалося. Се був, безперечно, найліпший з усіх його ескізів. Та проте вона не могла вдержатися від закиду, що сцена при сконанні жінки оброблена сухо, офіційно, як функція священника, і підхоплена як би з глумливого боку; щоб вже й як не вважати на психологію, то се противиться поважній а навіть трагічній темі.

— І знов кажете мені описувати душу другого чоловіка, котрої я не можу бачити, бо ніхто її не бачить, — говорив о. Урбанович.

— Не бачити, а відчувати.

— Чужої душі не відчуваєш, — уперто обстоював при своїм молодий автор. І знов обоє вдалися в гарячу суперечку.

Євгенія доказувала, що коли вже автор не входить в стан душі умираючої людини, то повинен був бодай описати вражіння на присутніх, бо ж така хвиля мусить глибоко вражати всіх її близьких вже з самих природних причин, коли смерть забирає з-поміж них собі жертву.

* * *

— Вже два дні не було у нас о. Урбановича, — завважила раз при сніданні Євгенія.

Савині се також видалося дивним, і зараз-таки післала слугу до Урбановичів поспитати, що се таке у них діється і чому о. Урбанович так довго не був у них? Служниця вернула з недоброю новиною. О. Урбанович лежить у постелі; вночі посилали по лікаря.

— До лиха! Що йому сталося? — воркотів господар дому. — Ще недавно був здоровий, як риба.

— Ну, риб'ячим здоров'ям не конче міг він похвалитися, бо ніколи не мав його багато, — замітила Савина, котра завсігди любила протувати уваги свого мужа, до чого сей здавна привик і приймав се за доказ ласки своєї жінки.

— Може би, мені піти до него? — завважив знов по хвилі.

— Певно, піди розвідайся, а потому я піду, як упораюся в хаті.

— Підемо обі, — підхопила Євгенія. — Мені справді немов чогось не стає, коли його не виджу; так якось скоро встигла до него привикнути.

За годину вернув муж, висланий на відвідини, й успокоїв жінок.

Жолудкова недиспозиція, біль голови, лікар не казав вставати з ліжка, та загалом нема нічого небезпечного.

Заспокоєні пані вибралась аж по полудні відвідати хорого. Слабість дійсно не показувалася грізною, хоч Урбановичева казала, що вночі було дуже зле. Хорий був майже веселий. З звичайним своїм гумором оповідав про нічні корчі і скаржився на легкий біль в усі.

Євгенія навідувалася майже щогодини, розпитувала про здоров'я хорого. Раз було ліпше, раз гірше, та слабкість не змагалася.

Дуже часто приходила сама, чим хорий дуже тішився. Нудно було йому лежати. Лікар казав, що має сильний жолудковий катар, а що в місточку панувала дизентерія, то деякі знайомі боялися і не приходили відвідувати його.

Дві неділі після того, як заслаб о. Урбанович, Євгенія дістала свіжий транспорт книжок з Відня. То були найновіші твори, і вона рада була поділитися тим добром з о. Урбановичем. Несподівані перешкоди дня дозволили їй аж ввечером вибратися до нього.

Було вже коло сьомої години, але, як звичайно в найдовших літніх днях, надворі було ще ясно. Взявши книжку, котрої зміст видався їй дуже інтересним, і любуючись чудовим літнім повітрям, зближалася поволі до Урбановичів.

При денному ще майже світлі неміло вразив її жовтаний блиск, немов від світла лампи, що пробивалось крізь фіранку щільно прислоненого вікна. Прийшла до хати. Всюди тихо. Увійшла до кухні. Кухня порожня, двері широко отворені.

На середині покою, в котрім лежав хорий, стояла Урбановичева. Вона здавалась зовсім спокійною та лиш ніби дуже здивованою приходом Євгенії. Дальше стояла служниця і тримала щось в руках, заслонюючи собою хорого.

— Якось я не впору до вас приходжу, — заговорила Євгенія.

Урбановичева нічого їй не відповіла.

В тій хвилі служниця відвернулася, і Євгенія остовпіла.

Хорий ніби лежав, ніби сидів; усі його члени були сильно напружені, так що бачилось, немовби силкувався вилізти з постелі. Лице було бліде і зовсім скривлене, а одно око діялося, наверх висаджене, дивилося з перестрахом на те, що Люта, невмолима смерть?

Життя, яке принесла з собою Євгенія, не могло погодитися зі страшним своїм ворогом — смертю.

— Ні, він ще не вмер! Рятунку! Людей!

Як стояла, так вибігла на вулицю. Вулиця як на те була пуста, лиш на скруті майнуло щось, як би тіні трьох мужчин. Євгенія вибігла, що мала сил. Були се справді три знайомі пани.

— Ради бога! Задержіться! О. Урбанович умирає, але ще при життю; біжіть по лікарів, може, буде ще можна урятувати!

Два пани, не розпитуючи більше, побігли стрілою в два противні боки. Третій лишився з Євгенією, хотів щось говорити з нею, розпитувати, але їй було не до того. Завважила, що якраз стоїть перед хатою пані Грамської, доброї знайомої Урбановичів, що жила разом зі своєю старенькою матір'ю.

«Треба їй сказати, щоби пішла до Урбановичевої, а потім побігти додому. Швагер знає родину Урбановичів, найби повідомив кого з родини», — пролетіло через голову Євгенії. Попрощалася з панком і пішла до Грамської.

— Що вам таке сталося? — майже скрикнула Грамська, побачивши Євгенію.

— Ідіть! Ідіть туди! Не лишайте її саму! — говорила Євгенія, витягнувши руку в сторону улиці, де жили Урбановичі, а рука її дрожала, як лист трепети.

Старенька мати зірвалася з крісла.

— Що? де сталося? — питала перелякана.

Се трохи опам'ятало Євгенію. Взяла Грамську й потягнула до сіней.

— Ідіть до Урбановичів, він, здається, конає, вона сама, лише служниця при ній, а я йду додому, щоби повідомити когось з їх родини.

Коли була вже на вулиці, промайнув легкий фаєтон. Вона пізнала в ньому лікаря і здогадалася, що він поїхав до Урбановича. Потім, отже, для хорого там уже буде; при Урбановичевій буде Грамська, треба було лише скоріше іти додому, щоб повідомити родину.

Та коли Євгенія хотіла прискорити ходу, ноги її як би приростали до землі. Що се? Чому ноги відмовляють їй послуги і то саме тепер, коли треба рятувати життя чоловіка, мужа жінці, а передовсім талант для рідного краю, котрий, без сумніву, в нього був, а котрий смерть враз з його життям убиває. О, нещасливий народ, який страшенно фатуме висить над тобою і забирає всі твої ліпші сили!

Євгенії здавалось, та вість, яку несла, надто переполошить її свояків, тож увійшла вперед до кухні.

— А пані чого такі бліді? — запитала зачудована служниця.

— Нічого, тихо! О. Урбанович дуже слабкий, умирає. Боюся, що панові та й пані буде дуже прикро; треба якось поволі заходити.

Однак Савина учула голос Євгенії, вийшла до кухні, а за нею її муж. Євгенія мусила бути дуже змінена, бо обоє Грамські були більше перелякані її видом, ніж принесеною звісткою.

— Ходи до покою, відпочинь трохи! Може, нап'єшся води? — побивались обоє.

— Ні, не треба! Мною не журіться, ліпше дайте знати кому з родини Урбановичів, бо її положення серед чужих людей справді страшне.

— Коли-бо я не знаю, кого б вона властиво хотіла повідомити, а хоть знаю декого з них особисто, то не знаю добре, де хто з них живе, — говорив муж Савини.

Євгенія побачила, що помилилася у своїх надіях, і рішила, щоб усі троє чимскоріше йшли до Урбановичів.

Там уже застали повну хату людей. Двох лікарів, цирулика, Грамську, кількох мужчин, пань, сусідів-міщан, також дяка й паламаря.

Лікарі з цируликом порались коло хорого, даючи щораз нові прикази: то льоду, то оцту було їм потрібно, хусток, простирал, склянок і талерів на п'явки, свіжої води та лід до міхурів і т. ін. Хорий лежав з заверненими очима й хропів. Усі ходили потихо і говорили шепотом. Урбановичева сиділа в другім покою з двома панями, засунувшись в кут, загорнена в грубий шаль, як би серед зими. Вона ціла тряслася, а пані старалися заспокоювати її.

Врешті один із лікарів відступив від хорого, кинувся на фотель в другому покою і опер голову ліктем на стіл.

— А що, нема надії? Що йому, властиво, є? — питали присутні, обступаючи лікаря.

— Найменшої! Мав поліпа в усі, довший час не чистив, тепер ударило на мозок, — параліч.

— А-може би, ще який рятунок? — напірав дехто на другого лікаря.

— Рятунку на таку слабість нема, — відповів сей, здригаючи плечима.

По якімсь часі лікарі переглянулися та й стали лагодитися до відходу. За ними посунули й інші присутні. Коло хорого порались лише цирулик і паламар.

Час було вже і Савині відходити.

— Ну, ходімо додому, — сказала до Євгенії. — Тут ніхто вже нічого не pomoже, а до родини зателеграфує Попович, ми вже з ним про се говорили.

— Ви йдіть, а я тут лишуся, — відповіла Євгенія з твердою постановою.

— Але ж то не на твої нерви проба, Євгеніє, — старалася пересвідчити її Савина.

— Ні, ні! Я не лишу тих людей! Я прийшла тут в найкритичнішу хвилю: я знаю, що такі хвилини значать, і ся нагода очевидячки наказує мені сплатити людям те, що я їм винна.

Знову кілька осіб відійшло. При хорім лишився лиш один паламар, а коло Урбановичевої сиділи все ще ті дві пані. Попович зблизився до Урбановичевої з папером і олівцем в руках. Вона подала голосно адреси деяких кривних, а між тими й матері мужа. Почувши те, Євгенія ціла здригнулася і хотіла вийти до сіней. Велике зеркало, що висіло напроти, відбило постіль і цілу стать хорого. Лице його вирівнялося, лише страшна блідість не уступала: повіки були широко отворені, а порожні остовпілі очі дивились не бачачи, байдужі на все, що діялось круг нього. Розжуджені мухи зачули свою добичу і обсідали бліде лице хорого, а самотою тепер роботою паламаря було прогонювати їх. І те все мала побачити його мати.

Євгенії застукало в висках, стиснуло в грудях, і вона нервово заплакала. Але швидко втерла сльози. Не плакати прийшла вона сюди, а нести поміч! Поміч? Яку поміч? Тут уже людська поміч нічого не вдіє! Хіба би яка надприродна сила, а такої, відай, нема,— думала вона.

* * *

Довкола настала глуха тишина. Темна ніч обтулювала цілу хату і прилипала до вікон непрозорою заслоною.

Присутні сиділи мовчки, не рухаючися, змучені зворушеннями й пізньою порою. Одна лише Грамська поралася ходила, прятала щось, замикала, взявши ключі від Урбановичевої.

На горищі щось гуркнуло, гейби хто посунув ногою, і втихло.

— Хтось ходить по поді,— завважила одна з пань.
— Се так завсігди було,— промовила Урбановичева.— Ходило, ходило, прийшло і забирає мого чоловіка.

Потім одна з пань стала розповідати, що як її мама вмирала, то також так ходило щось і гуркало по хаті.

— При смерті батька мого мужа щось також плакало під вікном,— договорила друга.

Розмова на сю тему потяглася дальше, а пані випереджували одна одну в оповіданні страшних прогностицій.

По якімсь часі на поді було чути знов як би якийсь легкий хід, а потому ніби щось упало з бантини.

Урбановичева скорчилася і звинулася в клубок.
— Се мусить кіт ловити мишей,— сказала Євгенія.

— Але у мене нема kota,— відповіла майже гнівно Урбановичева.

Євгенія замовкла. Загадкові гуркоти вона пояснювала собі коли не котом, то іншим якимсь нічним звірком, а проте в такій поважній хвилі вони набирали якогось іншого значіння і сильно потрясли її нерви.

— Може, добре хто вліз на під, користуючи з загального замішання,— завважила по хвилі Грамська.

Се видалося і Євгенії найправдоподібнішим, і вона порадила переконатись і піти на під. Грамська взяла свічку й пішла наперед, за нею поступала Євгенія. Вже були на перших ступенях сходів, коли Грамська задержалася.

— Ідіть заклічте Поповича, бо як се справді який злодюга, то що ми самі з ним зробимо?

Євгенія сповнила розказ. Попович не опирався, та якось нерадо встав і пішов за панями.

— Беріть і паламаря,— командувала дальше Грамська.

На поді не було нікого; і лише як би на підтвердження здогадів Євгенії, що се закрався звірок, стояла розкинена купка кукурудзів й іншого зерна, призначеного для курей.

— А що? — запитала Урбановичева разом з двома панями, коли ті четверо зійшли з поду.

— Нічого,— відповів коротко Попович.

Урбановичева загорнулася ще тісніше в шаль; з очей її товаришок блиснув тріумф. Сей проблеск тріумфу спостеріг і Попович і додав з чутною нетерплячкою в голосі:

— Коли тихо в хаті, то нехай хоч ворона сяде на дах, а здається, що то хтось ходить.

— Ворона або не ворона не кожному чоловікові покажеться,— завважив паламар, стаючи по стороні прихильної до містицизму групи.

Врешті пані, що сиділи при Урбановичевій, почали вибиратися додому. Одна не могла довше лишити самих дітей, друга мала гострого чоловіка й боялася вимівок, що десь так довго пропадає. Лишилися, проте, лиш Євгенія, Грамська, Попович і паламар.

— Що се так чути? — завважив знов по часі паламар, а по його нахилений голові видко було, що був під вражінням загадочних, таємничих стуків на поді.

По хаті справді розходився якийсь дивний запах, котрий завважили також Євгенія і Попович. Грамська пішла до кухні й поправила в печі. Їй здавалося, що то мусить бути якась недопалена головня.

Тишина, яка наступила по відході обох пань, ще дужче дразнила нерви присутніх. Поповичеві упала з рук сигарничка,

й Євгенія стрепенулася, як би сталося щось незвичайне. В куті шоборталася миш, і всі з напруженням прислухувалися тому шобортанню. В другім куті цвіркотів сверчок, а на поді знову щось посунулось.

Жінку вмираючого огорнув розпучливий неспокій. Вона шохвилини зривалася, йшла до покою хорого, та не підходила до постелі й, як би переможена страхом, вертала назад на своє місце.

Конаючий все однаково сопів голосно.

Се, видко, найбільше розривало їй душу, бо вибігла нагло до кухні і кинулася зі спазматичним плачем на постіль, міцно затискаючи вуха руками. Грамська потішала її звичайними, банальними в таких разях, фразами, але то ще більше дразнило її.

Євгенія з Поповичем порозумілися очима і стали говорити про зовсім байдужні речі, лиш оскільки можна голосно. Се їм удалося. Нещаслива жінка почала дрімати, западаючи хвилинами в міцний сон, змучена через час слабості мужа безсонницею.

Коли бесіда уривалася, вона раптом будилася. Тоді Євгенія зачинала ходити по хаті, рада вже сама для себе заглушити тяжке сапання конаючого.

Ах, те сапання, те сапання. Воно пригадувало їй щось таке страшне з її життя, що згладилося лиш завдяки чарам, що навчив її настільки володіти своєю душею, аби думати про все інше, а не про те, що найбільше заривало її чуття.

«Ні, ні! — повторяла про себе з вивченою упертістю. — То було не так, то було зовсім інакше!»

Паламар часто взивав її і Поповича до хорого без важних причин; видно, що прикро йому було без товариства здорових людей при напів уже неживім чоловіці.

Тоді Євгенія старалася спокійно придивлятися хоро-му. Та смерть, та страшна смерть, про котру вона не могла думати, зовсім не така страшна, яка лишилася в її уяві по страті найдорожчої істоти. Та проте се порівняння так роздирило її душу, що вона знову з цілою силою своєї волі мусила відвертати думки, впевнюючи себе, що те, що лежало на дні її душі, було зовсім щось інше, а не те, що вона тепер бачила перед собою.

Та боротьба змучила її, доводила до одного виразного сильного бажання, щоби все те скінчилося якнайскоріше. Се бажання читала вона також на лицах інших, не виймаючи і Урбановичевої. Молода жінка то вставала, то лягала на постіль. Всі її думки опирались о брата, котрий найскорше з повідомленої родини міг прибути. Шохвилини бігла до

вікна, хоть надворі було ще зовсім темно, і допитувалася, котра година.

— Не маєте дрібних? — шепнула Грамська до вуха Євгенії. — Випадало би дати паламареві хоча порцію горівки. Я післала б дівку до найближчого шинку, а тут ні крейцара дрібного при собі не маю. Сидіти цілу ніч при хорім, то так здається...

Євгенія сягнула вже до кишені, але в тій хвилі прийшло на гадку Грамській, що ліпше наставити самовар, а склянка гербати придасться і Поповичу, котрий також змучився. За часок закипів самовар. Грамська знайшла десь трохи хліба і масла.

Гадка була, без сумніву, щаслива, бо дійсно гербата якось оживила обох мужчин. Для товариства чи, може з фізичної потреби Грамська налила й собі склянку гербати.

— Ви не будете пити з нами? — запитала Євгенію Євгенія здригнулася. Противно їй дивно їй було не те, що вони їли, але те, що люди взагалі їдять.

Хорій щораз більше ослабав. Конвульсії, здавалось, слабшали; він дихав свобідніше й в'одив очима, як би шукав когось.

— Тут нема ніякого святого образка, тому вони так розглядаються і не можуть вмерти. Принесіть який святий образок або хрест, — казав паламар до Євгенії.

Самостійна думка в Євгенії так уже слабо функціону вала, що вона зовсім піддалася волі паламаря. Вийшла до другого покою і розглянулася по стінах, чи нема якого святого образка. Побачила матір божу і хотіла здіяти, але руки так сильно дрожали, що Грамська мусила її виручити.

Тяжкий віддих конаючого утихав; заповідано близький кінець. Євгенія чула, що нерви її болючо напружені і що вони ще більше розстроятся, заким наступить удар трагічного акорду.

* * *

Дніло. Урбановичева вийшла до сіней, бо здавалось їй, що брат над'їхав. За нею пішла Грамська, котра все журилася, що нема нікого з родини.

— Що вдіємо, коли кінець наступить скорше, заким хто приїде?

Євгенія сиділа безсило зі спущеними на коліна руками. Попович уперто дивився в посинілі шиби вікна, від

котрих блідо і прикро відбивалося жовте світло закопченої лампи.

Через отворені знадвору двері доходив рівний голос Грамської і нервовий, неспокійний, перериваний плачем, Урбановичевої. На подвір'ї пів когут довгим пискливим криком, а десь далеко брехали пси...

На дорозі появилася висока постать паламаря. Попович відвернувся від вікна. Євгенія кинула довгий погляд питання.

— Уже по всьому, — сказав паламар майже шепотом.

Євгенія схопилася на рівні ноги, однак Попович вперевид її і кинувся до кімнати умершого.

Тяжке конання змінилося в образ тихого, спокійного сну. Однак було в нім щось таке могуче й велике, що проході станиці коло порога й не сміли поступити далі.

По часі Попович поступив кілька кроків наперед і перехрестився. Євгенії як би щось піднесло руки, і вона мимохіть по свому обряду перехрестилася три рази.

— Що тепер будемо робити? — заговорила за нею Грамська. — Брат ще не приїхав.

Євгенія сильно обурилася в душі. Ся буденна жура була зовсім суперечна з тим, що в цілій величч і грозі стояло тепер перед нею. Вона вперла очі в кусень стелі, від котрої місцями відлітало вапно; однак могла виразно зазначити фігуру легкої прозорої хмарки, що підносилася вгору над умершим, немовби ломилася і пропадала поволі. Треба було ще хвили, одної хвили, щоби те, що вона бачила, спокійно знялося вгору й відлетіло.

Голосний плач Урбановичевої відбився о її уха і гейби зі сну пробудив її.

Попович і Грамська стали радитися, що робити з Урбановичевою. Не можна було лишити бідну жінку при перших обслугах помершого. Євгенія німо прислухувалася їх, бо думка її все ще була зайнята чим іншим. Врешті Грамська рішила, щоби Євгенія завела Урбановичеву до неї і лишила під опікою матері.

Нелегко то було виконати. Нещаслива жінка сильно опиралася, і треба було довгого часу, заки вдалось її намовити до того.

Врешті Євгенія завела її. Старенька мати Грамської, побачивши Урбановичеву, здогадалася, що вже по всьому, обняла її і поцілувала в чоло з очевидним поважанням для її смутку. Євгенія сіла, тяжко утомлена. Тут не мала вона що більше робити, попрощалася й пішла додому.

Хороший ранок грав чудово прозорим промінням блискучого сонця, що виповзло на край овида, прикритого до

половини червоною хмаркою, розливало по небі яркі смуги, золотило доми і променистою пурпурою обливало вершки гір, що вінком окружали місточко. Місто оживало по нічному відпочинку, отворились вікна і двері, на вулиці показувались люди. Повітря було лагідне, хоть заносило холодом і вогкістю роси.

Свіжість ранку очутила її і отрясала вражіння сеї страшної ночі. Що се було? Що вона бачила? Чи се правда, що вона шукала нічних страхів, здоймала святі образи, хрестилася? Чи се правда, що то все діялося задля нього, Урбановича, котрого нема вже між живими?

В тому, що пережила сеї ночі, мала важкий доказ, що смерть чоловіка є щось таке високотрагічне, що не можна її так легко брати, як брав її колись Урбанович у своїй «Душі».

Але ж кому вона се розкаже? Адже ж власне той найновіший її доказ сповнився на тім, з ким вона якраз про те сперечалася.

Чи се також не трагізм?

Йй напливали на пам'ять ще інші подробиці сумного факту. Нагадала, як хрестився блідий Попович. Які чуття проймали його в ту пору? Чи ті його чуття були подібні до тих, яких дізнавала вона? При першій нагоді вона постановила розпитати його про се.

Нагода скоро надійшла.

— Чи я хрестився? — питав здивовано Попович. — Я зовсім собі того не пригадую.

Євгенія не могла зміркувати, чи він говорив щиро, чи тільки вдавав вільнодумця.

ЧОРТИЩЕ

Казка народна

Тихо та й темно на світі божому. Ніч лягла на землю та й вкрилась великою чорною плахтою, з-під котрої виставали якісь страшні, темні мари. Одні пнуться високо, неба досягають, другі зігнулися удвоє або причакли до землі, як би на кого засідали, інші знов ніби зібралися на тайну нараду та й хильцем розбігались.

За днини вони виглядали інакше. То були хати, стодоли, стоси, оборози, сади, верби, тополі та й придорожні хрести невеличкого подільського сільця. Але тепер всі вони перемінлились, стали якимись грізними постатями, що аж в душі від їх виду завмирає та й дроз переходить тілом.

В одному кінці бухало, ніби розтертим у вогні порохом, і здавалося, що розлючена змія кидає ніздрями стовпи ясних іскор, хропить, сопе та й клацає зубами.

Нараз отворилися двері низенької, припалої до землі ковальської кузні, і бухнуло ще жеврішим огнем, як би в паші розжертого звіря.

Великий ковальський міх роздував розжарене вугілля, кидав довкола червоним полум'ям і обливав стоячого з клеветцем коваля, що з розгоном підносив та й спускав його на вбите в дубовий ковбок ковало. Вокруг стояли колеса, плуги, драбини, борони, а поміж тим штики, коси, сокири непевно миготіли блиском роз'яреного вогню.

На деяких з тих знарядів сиділи люди, газди й парубки з села. Всіх очі були вліплені в окопчену, як смола, стіну, і сміялися до розпуку.

Із-за червоного полум'я показувалася довга, витягнена стать, великі, голі, зубаті крила стриміли догори, кудлата голова кінчилася гострою, гейби у цапа, борідкою.

— Ади! Ади! — мішалися різні голоси. — Які вилазять йому роги, які криві очі й хвіст як смішно закручений! А бодай того коваля, де він йому так придивився! Крила зовсім як у лилика. А нігті як? Ха-ха-ха! Та й кінські копита, бігме, кінські копита має, — договорювали сміючись люди.

— А може би, ему ще більше крильця закрутити, чубок поправити, — приговорював сам коваль, кинув клеветць, узяв заострений зубок борони та й став ним дерти по стіні. З-під зубка виходили здорові білі риси.

Уже газди повідходили, а коваль все ще стояв при стіні та й рив зубком. То чуприну ще більше розчухрує, то брови піднесе, то щось коло губ закроїть, через що чорт іще більше вишкірить зуби.

Та коли покropив огонь водою та й, змучений, протягнувся на постелі, аби відпочити, промовив чорт до нього:

— Що я тобі виїнен, що ти мене такого поганого змалював? Тепер скоро хто прийде до кузні, то лише з мене кепкує, а ти ще добагаєш: то крила викручуєш, то зуби вишкірюєш. Де ти справді мене такого видів, що такого смішно-го та поганого людям показуєш, та й за що так збиткуєшся?

Коваль сам не знав, де він його такого видів: він якимсь таким зродився в його душі, та й такого змалював.

А приходила йому найбільше та охота тоді, коли напився горівки, котру сам чорт йому піддавав.

Ковальство — тяжка робота, бити клеветцем цілий день — то не жарт, тож коваль все собі тримає плящинку горівки, потягне вряди-годи, трохи покріпиться та й знов до роботи береться.

Хоч він з горівки ніколи не випускався, все-таки траплялося, що в горлі висхне, заки сам до корчми зможе піти або кого післати, а часом і жид не хоче дати, заким гроші на стіл не покладе.

«Ох! Коби-то мені, як лиш очі отворю, пляшка горівки на столі!» — думає не раз коваль про себе та й зітхне глибоко.

Аж одного ранку дивиться він, а перед ним стоїть на столі пляшка горівки. Він так утішився, що таки відразу, не роздумуючи, вихилив цілу пляшку нараз. Другої днини так само, третьої знов пляшка з горівкою на столі.

«Відки та горівка може братись?» — подумає не раз коваль та й чогось здогнеться, відсуне пляшку та й береться до ковадла.

Але що ударить клеветцем, то зиркне на пляшку; а вона стоїть, як стояла: через біле скло видко горівку чисту, як сльоза, а таку пахнучу, що коваль лише ніс підносить та й нюхає, аби якнайбільше втягнути в себе милого запаху. Аж не втерпить, ухопить за пляшку, та лиш сухе дно лишиться. І чує, як чортівський напиток ходить по жилах, кров розгрівається, б'є в висках, якась страшна стать виринає перед його уявою, спочатку десь далеко, ніби із-за густої хмари, а потому все ближче, ясніше, аж так близько, так ясно, що він кине клеветць, ухопить який-будь острий кусень заліза та й почне пороти по стіні; а з-під заліза чимраз виразніше відзначувалися форми й закрої страшного чудовища, котре люди чортом називали.

Слава про його штуку розносилася геть по селу. Чи мав хто яку потребу, чи не мав, ішов до кузні, аби на чорта подивитися. Забіжить яка цікава молодиця, та як уздрить таке чудовище, то лиш очі відверне. «Коби, не дай боже, не задивитися!». Прилізе стара баба, та аж стрясеться, та й зачне хреститися, аби до неї приступу не мав; а що дівчата, то цілими гурмами бігають до ковалевої кузні та з чорта вже так сміються, що влізеться:

— Який страшний та поганий, які смішні у него очі, які криві брови! А руки, як у старого злодія! А пазурі як простер! Та й кінськими копитами притупує, гейби танцював. От! Се раз парубок, нема що казати! Не жаль подивитися та й у танець піти!

Чорт тільки чекає, аби сам з одним ковалем лишився, та й далі знов до нього:

* В деяких селах Галичини ще й досі є таке повір'я, що коли вагітна жінка «задивиться» на якесь чудовище, то дитина в неї вродиться подібна до нього.

— Поганий ти чоловік! Малюєш ти мене поганого, а ти не кращий від мене! Я тобі добре роблю, даю тобі, що тобі наймиліше, а ти так зі мною поступаєш, так відплачуєшся! А до церкви ходиш, слухаєш слів святих евангелістів, що кажуть хліб за каміння віддавати, а ти за моє добро смішиш мене та й поганиш перед людьми! А що вони тобі доброго роблять, тоті люде? Працюєш, тягнеш міхом, товчеш клевцем, що аж духу в тобі не стає, та ледве з голоду між ними не згинеш. Чи ти їх не знаєш? Не знаєш, яка то погань, яка мерзість? Ти моєю горівкою розгріваєш серце, розгониш журливі думки, а за те мене сміхом пускаєш? Знаєш, як люблю залицятись до молодичь, а ти мене їм такого показав, що вони очі від мене відвертають. Аби-м тепер і найкращим хлопцем прикинувся, то ніяка дівка не схоче мене, коли знає, що я кінські копита маю! А ти знаєш, як то мене болить, як дразнить, коли яка стара баба зачне колоти хрестом; а чим вона краща, чим ліпша від мене?

«Може, се і правда», — гадає коваль, та все-таки не може повздержатися, аби не доповнити чортівську статтю. Щось горіло в його голові, кипіло в серці й рвалося в його натурі. Чим більше він прикладався до своєї роботи, тим більше якась туга притягала його до неї і потужним жаром будила чимраз більше уподобання, що грало усіма звуками його душі, ставалось ударом серця, кружало в його жилах.

Не раз стоїть так довго та й дивиться на свій твір, аж він набере життя, зачне кивати головою, розмахувати руками й лаятися:

— І знов ти мене дразнив, знов підчеркував, аби мене поганішим та й страшнішим зробити! Спам'ятайся, чоловіче! Ні користі тобі з того, ні добра, лиш якась зловна втіха, а мені кривда.

Часом ковалеві жаль зробиться чорта. Може, він справді не такий лихий, страшний та чорний, як він його змалював? Але тоді ще більше охота його розбирає, робить його ще поганішим: то ріжки докрутить, то борідку заострить, розчепить нігті.

— Поправляй, поправляй, братчику! Бо що б ти для своєї слави та пихи не зробив? Що тебе обходить моя кривда, аби ти лиш був вдоволений. Дивися, аби-сь того не жаловав!

Страхом переймає коваля: візьме мітлу, усадить у сажу, аби стерти чорта зо стіни, але як подивиться у очі чудовища, приглянеться усім рисам, до котрих так прикладався, кине далеко мітлу від себе, як злу покуску, що грозила знищити образ його духа.

Ремесло ковальське упадає, люди ходять до кузні, але вже не для ковальської роботи, а лиш тому, аби чортові придивитись.

А ходять дивитися не лиш зі свого села, але і з сусідніх сіл. Іде хто на ярмарок або на торг у місто, то не помине кузні; або таки навмисне вибереться подивитися на чорта.

Десь донеслося про ковалевого чорта до двора, до самого пана. Дивиться коваль, а перед його кузнею стає чвірка з каретою, вилазить пан та й іде просто у двері.

— Що ти, ковалю, за такого чорта змалював, що усі люди ідуть дивитися, та й тільки і бесіди, що про ковалевого чорта? — каже пан.

— А ось він тут є, — показує коваль на стіну.

Дивиться пан на чорта, а чорт стоїть, як його коваль змалював, та й вишкірив зуби, ніби всміхається. А пан що подивиться, то аж за боки береться.

— Се справді, ковалю, — каже він, — у тобі чорт сидить, то якби-сь не мусив тут у тій кузні клепати свою біду, то не було би на світі рівного тобі чоловіка.

Коваль як то учув, то справді надувся так, як його ковальський міх.

Того вже було чортові забагато, гнівало його, що коваль надувся, та й що панисько з нього сміявся.

«Іще і той буде з мене сміятися! — лютився він. — Чим він від мене кращий, той панисько? Хто людською працею жие, чужими руками обробляєся, десятини здирає? Від чиїх буків мужицька шкіра тріскає та й кров тече потоками? Не через тебе, панку, у підземних дірах люде гниють, дівкам обтинають коси, молоді чоловіки карабіни носять, а їх жінки до двора забирають? З мене він буде сміятися та й хвалити коваля, а що би він сказав, якби йому коваль яку кривду вчинив? Чи не метав би ся гірше чорта? Узримо!»

Коли вночі коваль здрімався, сидячи перед образом чорта з зубком у руках, чорт відірвався від стіни, засвітав вітром та й закрутився високо у воздуху. Великі його крила простерлися, як чорна хмара, і, як хмара, спадав він поволі на панський двір.

Пан був великий багатир, мав великі маєтки, червоні чвертками мірив, у мисках спліснілі мідяки пересушував, а банки у звоях полотен тримав. А що багатих уборів, золота, срібла та іншого багатства там було!

Чим нижче чорт над двір спускався, тим глибший сон на всіх нападав; не лиш пан, пані та й усі слуги позасипляли, як би їм хто каменем голову приклав, але навіть пси та й сторожа, що як день, так ніч пильнувала двора, запала у глибокий сон.

Чорт припав до даху своїм прозорим тілом і проник ним аж до споду двора. Здоймив з плеча ковалевий від вугля мішок, що взяв був з собою з кузні, та й, що було, зачав в той мішок набивати: де були які гроші, срібне начиння, золоті перстені, кульшки, шовкові сукні та й усяке інше дороге фантя, — одним словом, все, що було, пхав у мішок, котрий щораз більше розтягався та й грубів.

Коли вже вибрав дочиста, взяв мішок на плече, пішов назад до коваля та й закопав під стіною, де був намальований.

З полудня чує коваль якийсь гамір коло своєї хати. Пес лає, люди голосно говорять і як би рискалями копали землю. Коваль виходить з хати та й очам не вірить: з-під кузні витягають його від вугля мішок, повний грошей та й деякого іншого добра!

Беруть коваля, кують та й ведуть до темниці. Бідний коваль не знає, ні за що, ні чому

Питає людей:

— За що кують, волі позбавляють?

— Та ти еще питаєш, — говорять люди. — Та не твій то мішок, не пізнаєш, не під твоєю то кузнею его знайшли. Не ти хотів усе панське майно зграбувати, не ти наставився на панський маєток та й панське добро трібовав собі присвоїти?

Сидить коваль у темниці, світу божого не бачить, холодно та й вогко, жаби та інше гаддя повзає по тілі. Ні на чім лягти, ні вкритися, лиш один околіт кинули під голову.

«Господи милосердний! За що то на мене попало? — плаче сиротище коваль. — Чим я так прогрівився, аби надо мною так збиткувалися та й аби я таку кару терпів? Ні гірший, ні ліпший я був чоловік від других, от хіба тільки що пив тоту чортівську горівку, що вона розсаджувала мені мозок та палила серце, та й тільки мого гріха!»

Не знає коваль, коли ніч, ні коли божа днинка: темно та й темно, гейби у гріб живого поховали.

— А видиш, на що ти мене дразнив! Тепер маєш за своє! — зашуміло над ним у темниці.

— Іще й тут не даєш мені спокою, іще й тут мучиш мене, чортівська сило! Кажеш, що я тебе дразнив, — а хто ж тому більше винен, як не ти сам?! Хто мені крові ще більше до мозку доливав, хто піддавав чортівську горівку? Не ти? А тепер кажеш, що я тебе дразнив! Якби не чортівська твоя горівка, я би був стояв з клевцем та й кував! То твоя горівка відривала мене від коваля, та-коли вона мене розірвала, тогді я брався тебе малювати.

— Не дурний я тобі відбирати горівку: не пив би-сь моєї чортівської горівки, я не мав би був над тобою ніякої сили та й не міг би над тобою пімститися; а тепер маєш за своє, повісять тебе на шибениці та й мені душу віддадуть.

— Бери, муч, катуй, ріж на кусні, — най вишу на шибениці, най ворон тіло моє рве, але най лиш душа моя у пеклі не пропадає, — проситься коваль.

Велика розпука відобрала йому силу, майже не тямився, що з ним діється, не знав, чи він жиє, чи ні.

Довго так лежав, склонивши голову на околіт.

Аж нараз щось ніби слабій промінчик проник густу темряву темниці; занесло свіжістю зелені і пільних цвітів. Десь здалека доходили якісь чудні звуки, ніби спів птахів, радісний тихий сміх, дзвеніння граючого по каміннях потоку, а відгомонам тих чарівних звуків гралі ліси, гори, долини, луги, діброви, води й облаки, і все те зливалось в одну потужну мелодію: «Слав во вишніх богу й на землі мир, во человіціх благоволення!»

Ясність така ударила, що коваль аж за очі взявся. Що се! День білий, сонечко ясне увійшло до його темниці?! А то ангел божий, білий, як сніг, яснів перед ним, блищав промінням срібної звізди, дрожав блиском ранньої роси.

— Бог мене прислав до тебе, коваля, — каже ангел, — встань і йди за мною!

— О боже, чим я у тебе те заслужив, що ти до мене своїх послів посилаєш?! — питає зачудований коваль.

— Ти був завше добрий чоловік, та лиш тебе та чортівська горівка губила, але за те, що ти чорта гнівив і дразнив, смішив перед людьми, бог розказав вивести тебе з тої темниці.

Ангел доторкнувся кайданів, а кайдани з бреньком упали; доторкнувся залізних дверей, а замки тихо порозсувалися.

— Іди додому, сиди тихо та й не гніви бога тою чортівською горівкою, — сказав йще ангел і відлетів до неба, а за ним потягнулася струя блискучих звізд та лишилася довга біла дорога.

Другої днини рознеслося селом, що будуть коваля вішати, що пан поставив велику шибеницю та й спровадив ката.

І справді так було.

Вивели коваля з темниці та й повісили.

Вертаються люди назад домів, аж чують, щось клепає у кузні. Ідуть усередину, а коваль стоїть при ковадлі та й мучить кусень заліза.

— Та тебе що лиш повісили, а ти тут куєш?! — чудувалися люди.

— Та як повісили мене, коли я тут! — каже коваль. Люди повертали назад під шибеницю, а на шибениці не коваль, а околіт, що му дали були до темниці під голову.

Побіч околоту висіла ще кінська кість та й кінські копита: «На знак божої моці та й чортівської сили». У кузні коваля нічого не змінилося. Так само сопів міх, гримав клевець, так само стояли плуги, борони, колеса, лише чорта на стіні не було.

Коваль чортівської горівки й до рота не брав та й жив, як світ приказує: «Бога не гніви, чорта не дразни». Але чи ковалеві добре з тим було — казка не каже.

БРАТИ

Казка

Завітала зима, стара біла бабуся, щоби стружену, змучену пекучим сонцем і висилену літом землю заколисати до відпочинку, підкласти під голову м'яку подушку і охоронити перед своїм лютим сином-морозом білим пуховим покривалом.

Вона і людей перед ним хоронила. Несла спокій в теплу хатину, одягала в тепле одіння, вогнем розгрівала скостенілі руки.

За кожний раз віталася з ними, як з добрими знайомими, і все заставала по-давньому.

Дехто пішов під землю, інший що лиш світ повітав, одні радувались, другі плакали й журилися своєю звичайною людською журбою. Вона все те добре знала і на все милосердним дивилась оком, як дивляться старці на діти, вічність на переминаючи туземність.

* * *

Минула в рахунку часу страшна тринадцятка! Бабуся-зима, що була відійшла, знов повернула. Повернула і застала: поля, що колись вкривала білим пухом, застелені були трупами і раненими, а страшний зойк і крик видобувався з тисячі грудей. Люди гурмами переходили з місця на місце, як би закликав їх хтось якимсь страшним прокльоном, мов гонені якоюсь невидимою силою. Ішли без волі, без надії на лучче, ішли, бо мусили іти. Ішли, хоч не знали, чого і по що властиво, ідуть? Все, що було змістом і суттю їх життя, лишили за собою, як річ минувшості, як щось такого, що уже пере-

стало до них належати і лиш болючим лишилося спомином... Ішли проти смерті і наставляли їй свою грудь. Ішли, не питаючись: нашо? чому? кому що з того прийде?

Бабуся-зима знала людей. Вона знала їх зависті, злості, амбіції, знала, як часом тяжко гнобили себе, не раз бувало, що і кров потекла, але то вже давно було і з часом все те якось меншало, лагідніло. Тож бабуся немало дивувалась, коли застала таку страшну на світі лють. Хоч і потішалась, що то не буде довго тривати, бо при теперішніх винаходах, технічних знарядях, удосконаленнях цілий світ хіба пустинею став би, якби таке убивання і різня мала довше тривати.

* * *

Бабуся-зима тратила свою силу і мусила відходити. Відійшла і знову вернула. А спішно їй було обути збіжену землю білими пеленами і вигоїти з завданих їй ранах. Але ті рани ще не закленилися. Все ще дерлись і бризкали свіжою кров'ю. Здалека вже чула гук гармат і свист самострілів. Гуманність збанкрутувала. Зійшла з поверхні землі, лишилась лиш одна брутальна сила і її залізні права.

* * *

Стуманілий жовнір не володів вже своїм умом. З замерлим серцем продирався через гущу колючих дротів, затроених димів і граду куль. Збожеволілі коні волочили своїх неживих панів. Смерть покотом звалювала маси людей. На кождім поступі життя змагалось з смертю. Всюди смертельне хрюпання, крик, рев роздирали небеса.

* * *

Пекельний вогонь від кількох днів не ставав ані на хвилину. Люди кидались на себе, як дикі звірі. Із-за лісу вибіг молодий стрілець з піднесенням вгору багнетом. Біг перед себе як опутаний, летів без пам'яті, нічо не видів, не чув. Сліпий на все, що його окружало, глухий на смертельні зойки товаришів, на їх крики і благання о рятунок. Одно лиш знав, що мусить пробити грудь і виточити кров молодцеві, що так само біг проти нього. Зрівнялись — станули — і змірились очима...

— Брате! — вирвалось з грудей молодцеві в чужім мундирі.

— Брате! — крикнув стрілець. Витягнені багнети випали їм з рук, і оба широко обіймались.

Вмить вибігло двох других, з двох ворожих таборів, і обох на місці трупом поклали...

Впали, як зламане огниво. Змертвіло тіло, поблідли лиця, засклились очі, але на чолі їх все ще як би снувалась думка, а отворені очі як би питали: «Чому так сталося? Яка тому причина? Що пхнуло брата на брата? Хто їх на себе на-слав? Хто їх розділив і нашо студене залізо роздерло їм серця?»

А холодна зимова ніч вкрила трупів білими рантухами. Місяць неясно визирав із-за хмар і зеленим лицем відбивався в широко отворених, дивно переймаючих очах братів, що буд-то би бачили не те, на що їх очі за життя дивились, не те, що їх окружало, а щось іншого, дальшого, ледве що начерненого будучністю...

Тяжка рука минувшості затяжила була на їх житті, на їх душах — на душі цілого їх народу. Минувшість, яка казала їм забути про те, що було, не бути собою, не мати надії на щасливішу долю. Неволья наложила тяжкі на них кайдани, окружила тяжкими ланцюгами й відтяла від цілого світу. За кожде живіше порушення, за кожний стон тісніше затискано кайдани неволі. Замкненим у тісних межах не вільно було виглянути на ширшу арену світу, то і той світ забув про замираючі в оковах мільйони, що надармо видирались на волю.

* * *

Коли бабуся-зима знов заглянула на бідну землю, страшна язва з диким реготом, гуком і свистом пересувалась з місця на місце, лишаючи за собою повно гробів і зриту гарматами пустиню. Вітер шумів у спустошілім лісі, свистав вікнами порожніх хат. Земля порушалась, вставали цілі армії без рук, без ніг, без голови, інші — лиш безобразна маса. Облочені, в лахмітті, замість зброї з тяжкими на плечах хрестами.

Ідуть незчисленними рядами, йдуть через континенти, моря, зависають у повітрі.

На полі, під лісом, де впали браття, тягнулись вже зорані голуби, як перелітали з полями, той бачив два сині чиках, гойдались на деревині і нараз без сліду пропадали. Знову появлялись і знов десь зникали.

* * *

Уже втретє прийшлося бабусі вертати, і все те саме за-ставала. Жаль стискав їй серце, і сльози-перли лягались зі старечих очей.

— Не унивай! — шепнула їй на вухо відходяча осінь. — Щось нового починається, щось великого висить у повітрі...

І дійсно. Серед гуку гармат, що доходив з північного-востока, вмішувався якийсь інший, відмінний від воєнної метушні гамір.

Яксь могутня гроза гуділа щораз ближче і ближче.

Піднісся червоний прапор — б'є червона луна пожеж і займає щораз ширші круги.

Хвиля людей підноситься за хвилею. Чути зойки, крики, скрегіт зброї, але люди не йдуть уже, як збита в купу череда, вони мають певну ціль, означені стремління. Їм вже не видирають життя, а самі його добровільно дають...

Грім!..

Небо затряслося, — земля задрожала! Зірвались вікові кайдани, зломилась людська мука, дзвонились народна душа.

* * *

Заграли рожеві зорі, високо піднеслось проміння сонця воскресіння; три звізди блиснули на яснім блакиті. Підніс голову могутній лев, появився з мушкетом запорожець, виринув на синім полі золотий плуг, а над ним оливну галузку несли два голуби з широко розпростертими крилами на небесному просторі.

Одно лиш крило молодшого брата опало вниз зомліле...

Наталка
ПОЛТАВКА

ЗУСТРІЧ

Етюд

Присвячую моїй доньці

— Ох, не пізнає він мене, не пізнає!.. Я так постарілась!.. — з одчаєм мовила пані Терещенко, тремтячими руками причепурюючи перед дзеркалом свої посивілі коси. — Не пізнає він мене... нізащо не пізнає!..

Надія пригорнулася до матері:

— Не турбуйсь, мамочко!.. Коли він тебе вірно кохав, він тебе пізнає... Коли ж не пізнає... мамочко... не варт об сім і журитись!.. Не варт він того, мамочко!.. Забудь його!..

Але пані Терещенко усе турбувалась.

І як то вона зважилась йому написати?.. Чи знає вона, що з ним перебулось за ці п'ятнадцять років їх розлуки?.. Яка переміна з ним сталась?.. І як він, вкінці, поглядить на се?.. Наприклад, вони випадком з'їхались в однім городі...

— Стали в однім готелю, — скоро перебила Надія, — ти прочитала у книзі його прізвище, і я примусила тебе йому написати... Так і скажеш!..

— Але чи пійме він тому віри, моя дитино?.. Чи пійме він віри, що ми ненароком з'їхались?.. Що ненавмисне воно так випало?.. Ох, боже мій!..

Пані Терещенко нервово стала ходити по кімнаті, стискаючи руки.

— То пусте, мамочко!.. Ти сама себе тільки дурно мучиш такими думками!.. — заспокоювала її донька. — Ось сядь краще тут та побалакаєм як слід. — Надія притягла матір на канapку і сама сіла біля неї. — Я хочу, мамочко, поговорити з тобою по душі... розказати тобі усе, що перебулось у мойому серці за ці два роки, як батько вмер... Тоді ти зрозумієш, чого я хочу... чого я бажаю... і... до чого я веду...

Проминула яка хвилина... Надія мовчала, немов збираючись з духом. Потім почала нервовим, тремтячим голосом:

— Чи згадаєш, мамочко, коли ми одержали звістку, що батько вмер — як я тоді плакала?.. Ти думала, що то я за батьком?.. Що то мені його жаль?.. Ні, мамочко... я батька свого мало пам'ятаю... та й знаю... який він був до тебе...

та й... до... мене... Я не за ним... плакала... я плакала... за тобою... мамочко...

Мати здивовано глянула на доньку.

— Так, мамочко, з а т о б о ю, — повторила бентежачись Надія. — Я боялась... я думала... я була певна... що ти... з н и м... зустрінешся... і я... тебе... втеряю...

Пані Терещенко мимоволі осміхнулася.

— Ні, мамочко, ні, так воно й повинно бути! — гаряче запротестувала дівчина. — Ти не зазнала щастя з молодощів, треба, щоб зазнала хоч тепер!..

— Невже ти гадаєш, доню, що я тебе заміняла б... на кого б там не було? — здригнувши голосом тихо спиталась мати.

— Я знаю, що ні, мамочко, — припадаючи до матері, відказала донька. — Знаю, що ти вже один раз віддала мені своє щастя — віддаси його й вдруге... І... усе-таки я боялась... боялась безкраю... Мені усе здавалось, що от-от він звідкілясь з'явиться і відбере тебе від мене... І, господи, як я його ненавиділа!..

Надія піднялась, випила склянку води і знов сіла біля матері.

— Було воно так, мамочко, — знов почала вона після хвилевої паузи, — було так аж до того часу, коли ми познайомились... Ну, та ти знаєш, з к и м?..

— Знаю, дитино моя, — з тихим, потаємним смутком відповіла мати, глянувши на спалахнувшє миле личко дівчини. — Я з с і є і п о р и щ о ч а с у дожидалась...

— Знаю, мамочко, знаю!.. Ти тепер почуваш, що я т о д і почувала... Ти думаєш, що втеряєш мене?.. От через те... Але... слухай, мамочко!.. Найперше дозвоь тобі сказати, що я ніколи, ніколи не розлюблю тебе... Навпаки, я навіть ще більше, коли то тільки можливо, любитиму тебе... Ти з нами ніколи не розлучишся... Ти завжди будеш з нами... Але... мамочко!.. мамусю моя!.. голубко!.. Я знаю... знаю... ти будеш почувати себе т о д і... самотною... безщасною...

Надія притулила платочок до лица... Мати з безкрайною любов'ю тихо проводила рукою по її схиленій голівці, ледве здержуючи нервовє тремтіння своїх уст...

Але Надія вже поправилась, кивнула, підбадьорюючи сама собі, головою і казала далі:

— І от'я наважилась з'єднати вас... зладнати твоє власне щастя... Інакше я й сама не буду щаслива. Се егоїзм з мого боку... заради себе я так роблю. І ти, мамочко, хоч заради мене повинна мене слухати... Ти знаєш, мамочко, я тобі при-знаюсь... Отсю вашу зустріч... я сама... зладнала... Крик ляку вирвався з грудей матері.

— Не турбуйсь, мамочко, він того не знає.. Я тобі потім усе розкажу...

— Надіє, дитино моя, що ти наробила?.. Але ж уже два роки, як я вільна — він і не згадав за мене?.. — у смертельній турботі вимовила мати.

— То нічого, мамочко, він, може, і не чув того... Я йму йому віри, мамочко... З того усього, що ти мені говорила, я гадаю — він повинен бути ідеальною людиною, і... він тебе... кохає... щиро й вірно кохає... Та й як тебе не кохати, мамочко?.. — додала вона, цілуючи у бліде лице матір. — А покажи його фотографію, мамочко! Подивімся ще на його образ!.. Що він нам скаже?..

Пані Терещенко тремтячими руками дістала дорогий образ, і обидві питаючим стурбованим поглядом схилились до нього.

Але тонке, вродливе обличчя молодого парубка, з пишним чубом і мрійним, затуманеним поглядом, нічого не казало...

— Який він тут молодий! — замислившись, вимовила Надія.

— Він молодший від мене, — глухим голосом відповіла мати.

У коридорі почувалась якась хода. І мати, і донька разом побілили, стали прислухатись і миттю схопились.

— То в і н! — скрикнули обидві в один голос.

Надія стала мов сама не своя:

— Мамочко... я піду... пусти!.. я прийду потім... покличеш мене... пусти! — вона вирвалася від матері, що хотіла її задержати, і кинулась з кімнати.

Пані Терещенко зосталась сама. Вона стояла уся бліда, уся тремтяча, посеред кімнати, спираючись рукою на крісело. Високе, під стіною, дзеркало насупротив виявляло їй її постать — постать немолодої вже жінки, її зів'яле, немолоде обличчя, посивілі коси... Вона бачила свій відбиток у всій його мізерності і бажала у сей час хоч ціною свого життя заплатити за одну хвилинку повороту своєї молодості і краси.

У двері постукались.

— Увійдіть! — ненатурально високим голосом крикнула пані Терещенко, перемагаючи нервову захриплість у горлі.

Гість увійшов і тихо приступив до неї.

— А голос як і був — не змінивсь! — вимовив він, м'яко зазираючи їй в очі.

І в нього голос як і був — не змінивсь, але він самий-то зовсім змінивсь...

Пані Терещенко гляділа на незнайомого їй зовсім чоловічка, у модному сірому костюмі, такого кругленького, товстенького, чепурненького, вичищеного, вилизаного, мов тільки

ки що змитий дощем, добре налитий огірок... На його червонім ситім обличчі блищали золоті окуляри, посеред голови видніла чимала лисина. Їй згадалась мальовнича недбала постать у вишитій українській сорочці з червоною стяжкою біля ковніра т о г о, кого вона знала колись, — і вона не пізнавала його.

— Сідайте — прошу! — вимовила вона якимсь відразу упавшим голосом, показуючи гостеві на крісело. Уся її турбота десь без сліду зникла. Вона почувала себе тільки ніяково і неприємно перед сям зовсім чужим їй чоловіком і соромно, пекуче-соромно перед своєю донькою за своє розчарування...

«Хоч би вона його не бачила!» — стояло їй у голові.

— Ну, як же ви тут?.. Усе як і було?..

Загадавши їй се питання, гість примостився вигідно у глибоке крісло і став оглядати її критичним поглядом. Пані Терещенко добре прочитала у тому погляді: «Та й як же ти, голубко, постарілась... і пізнати не можна!..»

Але її від того вже не боліло, і вона сама не без злорадності думкою йому відповідала: «Та й тебе, мій голубе, пізнати не можна!.. нічого подібного!..»

Тим часом гість, як і слід салонному кавалерові, солодко говорив:

— Мало змінились!.. Роки не мають для вас ваги... — і звичайним рухом ласуна положив свою пухку руку на бліду руку сидячої біля нього жінки — єдина вільність, що вона колись йому дозволяла...

Але вона з огидою вирвала свою руку, і в її мислях промайнуло слово: «Ніколи!..»

— Строгі як і колись! — з самовдоволенням вимовив він, зовсім по-своєму пояснюючи собі її рух. — Обережні?.. Боїтесь спокуси?

— Чи ви давно тут? — скоро перебила вона його, стривожена делікатною темою.

— Та вже з тиждень, мабуть... Діла задержали... Пустяки, сказати б... Одначе не скучаю... Усю ніч ріжетеся у вінта... волочусь за панночками... Тут є такі красуні!..

Він упер в неї очі, смакуючи вражіння, яке робили його слова на її серці... Але вона сиділа зовсім байдужна, навіть нудячись, і тільки думкою питалась себе: «Чи то в і н?.. Нє помилилась часом вона?..»

— А ви, я чув, розійшлись з своїм чоловіком?.. — спитавсь він через який час.

— Розійшлась...

— І добре зробили! — похвалив він. — Але чому ви мені за се хоч словечко не черкнули? — з м'якою, ніжною ласкою додав він, близесенько схилиючись до неї...

Вона відсунулась.

— Ми подали з вами слово не переписуватись, — стримано вимовила вона. Її усе гірш і гірш охоплювало почування якоїсь ніяковості і огидливості — просто фізичної огидливості від тієї інтимності, що була між ними помимо її волі.. Вона бажала, щоб хто перебив, увійшов... нехай хоч дочка!.. аби не зоставатись з ним оттак сам на сам... Огида перемагала в неї сором...

— Ваша правда, — тихим голосом, немов задавленим важкими споминками, підтвердив він, схиливши голову. — Ви жінка свого довгу... свого обов'язку... і вас у сему не переможеш!.. Але де ж тепер ваш чоловік пробуває?..

Пані Терещенко не мала змоги відразу йому відповісти — її немовби стисло в горлі.

Гість спитався знову.

— Вмер, — глухо вимовила вона, і жаром залило її обличчя, від чого вона відразу помолодшала аж до непізнання...
— Що-о таке-е? — скрикнув гість, аж підскачавши на крислі, і на його виду відбився страшенний жах. — Ви кажете, він вмер?..

— Вмер, — ледве чуть сказала пані Терещенко, у сю хвилию бажуючи краще самій вмерти.

Гість з острахом, небезпечно, відсунувся, і уся його постаць прийняла якийсь дожидаючий, обороняючий вигляд. Здавалось, він от-от дожидає нападу на свою особу і приготувався до оборони.

Пані Терещенко усе те бачила і розуміла, і в її душі кипіла образа... Вона ледве держалась, щоб не крикнути отському самовдоволеному дурневі в очі, що він дурнісінько боїться за свою дорогоцінну волю, що вона ніякого наміру на неї не має... Навпаки, вона сама його не хоче... Він їй без краю противний... Вона навіть дивується тепер, як могла колись його кохати і т. і., але вона повернулась тільки до дверей і покликала доньку.

Надія, мов завірюха, улетіла — видимо, дожидаючи з нетерплячкою сеї хвили — і зупинилась, мов пририта, посеред кімнати: перед нею галантно розкланювався товстенький сорокалітній чепуренький чоловічок, по моді убраний, з золотими окулярами на носі і широкою лисиною на голові... Нічого подібного до того романтичного хлопця, котрого образ раз вона тільки що бачила у матері... Яка страшна відміна!..

«Сердешна мамочка!.. така переміна, — подумала вона, глянувши тільки у смутне обличчя матері. — Що вона повинна тепер відчувати?.. Се зовсім щось інше!.. І близько біля того не було!..»

Пані Терещенко познайомила їх.

— Пам'ятаю, пам'ятаю, mademoiselle!.. — забелькотів солодким голоском гість, пожираючи хижим поглядом старого ловеласа молоду дівчину. — Пам'ятаю!.. Колись на руках держав... крихіткою були... Але як виростили!.. розцвіли!.. Хто думав?.. Сама краса!..

Він крутився біля Надії, пожирав її своїм поганим поглядом, сипав своїми важкими компліментами і забував її матір, що тут була і що він колись кохав...

А вона сиділа мовчки, понижена, ображена і як жінка, і як мати, з огидою і гнівом у душі.

Гість же щодалі більш розходився.

— Краса!.. сама краса!.. Чисто в матір!.. Тільки ще краще!.. Куди краще!.. Копія вийшла краща від оригіналу!.. Краса!.. краса!.. Небесна, божественна краса...

Надія мовчала, стиснувши уста, ледве задержуючи приступаючі сльози, боячись глянути на матір.

— Чи ви дозволите мені бути вашим кавалером, mademoiselle? — говорив далі гість. — Певно, ви будете у клубі?.. Матап вас певнісінько повезе... І для неї там буде розривка: карти, буфет, старі дами... У її роки нічого більш і не треба... От ви — то інша річ... молоденькій дівчині найперш — потанцювати!..

Надія усе мовчала.

— Так ви дозволите бути вашим кавалером? — знов почав гість після короткої паузи. — На перший танець? По давньому знайомству?.. Крихіткою були... на руках держав... Ах, краса!.. яка краса!.. Хто думав!..

Надія повернулась до матері.

— Мамо, чому ти його не виженеш? — немов спокійно вимовила вона.

Але тут не видержала — разом схопилась вся бліда, з огнем в очах, і не своїм голосом не тямлючись крикнула:

— Гетьте звідсіля!!

Гість проворненько вибрався за двері...

Надія кинулась матері на груди і у голос заридала:

— Ой, мамочко, мамочко!..

Андрій
ЧАЙКОВСЬКИЙ

НІ РАЗУ НЕ ВДАРИВ

Образок із судової зали

Президент суду подзвонив і велів возному прикликати обжалуваного Грицька Чепігу. Грицько Чепіга, мужик середніх літ, у подертій свитині, з позагинаними в кишеню полами і-в заболочених чоботах. Увійшовши в залу, він поставив палицю і полуденок у хустині в кут біля дверей, витер ніс, поправив розчіхане волосся на голові і, держачи перед собою в правій руці виполовілу велику кучму, став поволі приступати до стола. На таким суді він ще ніколи не був. Раз позивався з Мариською Синицею за ганьбу, але то було в малім суді: там сидить лиш один сендзя*, що заодно носом форкає, а тут суд великий... За столом сидять чотири сендзі в довгих халатах, наче рабини, та й у шапочках, наче в берлитках, далі якийсь панич за паперами, потому якийсь пан в окулярах, із червоним ковніром. Грицька напав страх... Нікого тут знайомого...

Ага! Там сидить вобронца**. Він щось балакає з тим червоним паном. Певно, на нього змовляються. Отто правда на світі! Взяв вісім срібних, та коби хоч словечко сказав, обізався... Недарма він казав, що Грицька мусять засудити, а коби хоч не дали великої карі... За те він і вісім срібних узяв. За що ж кара, коли він нічого не винен, бо не вдарив ні разу?

Грицькові зробилося жаль: усі його кривдять... за віщо його тягають по протоколах?.. Нині втратив днину, та й не знати, чи заплатять... бо від Варварки нічого не візьме... то жебруща баба... А найгірший жаль до вобронца... взяв гроші і навіть губи не отворить...

Ті думки перебив йому президент і прикликав його ближче. Грицько приступив і аж тепер завважив на столі розп'яття, перехрестився і поцілував хрест. Йому стало відрадніше на серці... «Ще є якась правда на світі,— вобронца бреше, що мене засудять».

* Суддя (польськ.). — Ред.

** Захисник, адвокат (польськ.). — Ред.

— Як називаєшся?
— Та Грицько.
— А ще як?
— Більш ніяк.
Президентові нетерпеливисься.
— Кожний чоловік має ім'я і назвисько.
— Я не маю ніякого назвиська... що мене має хто називати!

Один член суду кинув питання:
— А як пишешся?
— Чепіга пишуся.
— От видиш! Кілько тобі років?
— Або я знаю... Може, буде сорок без двох, а може, й то ні...

— Ну, ми тут маємо твою метрику.
Стали питати за місце народження. Грицько обставав при тім, що народився в «нашій селі», та по довгих питаннях сказав, що всі люди знають, як їх село називається... Молодий панич прочитав акт обжалування. Грицько розумів лише, що то про нього бесіда, бо згадується і його батька, і маму, і Варварку — ту шельму, що через неї терпить, — а більш нічого. Читали по-панськи, тому він решти не розумів. Під час читання дав волю думкам. Нагадав собі, що треба було ще раз понакривати ліпше стіжки, а то все замокне, заки з ним зроблять ту «комендію» і пустять додому.

— Чи ти розумів, що тут читали?
— Ая...
— Почуваєш себе винуватим?
— А-во! Я нічого не винен!
— Та ж Варварка лежала два місяці в шпиталі.
— Та най лежить і три. Що ж така жебрачка має більше робити, як не лежати, аби йно їсти дали. Або вона журиється за господарство, чи що? От дармоїд...
— Але вона була хвора — так казали доктори, ти її побив...

— Або доктори виділи? Я присягну сто раз, не раз, що її ні разу не вдарив... А бігме!
— Вона каже, що ти крутив її руки патиком...
— Та най каже! Най не краде! Я її лише пострашив, аби сорочку віддала, але я її не бив...
— Чи так було, як тут написано?
— Або я знаю? От понабрівали на мене, що хотіли!
— Хто понабрівував?
— Та вже не хто, а той, що писав!
Усі засміялись.

— Ну, оповідай, як то було?

— Та як було... Моя жінка, — шануючи день святий, і сонце, і високий найясніший кримінал, — понавішувала на плоті шмате, то було ще за літа... погода була не така плюта, як би от нині... — Пчіх! — Він витер ніс і обтер пальці до заболоченої халяви. — Мене не було дома, ходив до двору, бо ялівка зірвалася... Маю, богу дякувати, свою худобу — дві корові, аби здорові були, і ялівку-трилітку. Над нею то моя баба розпадаєся, як над дитиною, звичайне, своє ховане.

— Не плети мені дурниць за ялівку, лише кажи, як ти Варварку побив?

— А бог би її побив і святий Антоній Берладинський! Я її ні разу не вдарив!

— Та як то було з тою сорочкою?

— Ото-то-то, добре пан кажуть! Та я мушу говорити з кінця: я був у дворі з ялівкою...

— Чи ти цілий вік просидів у дворі? Кажи, як ти вернув?

— Як я вернув, то сорочки вже не було. Жінка наробила крику! Я пустив ялівку і побіг за нею.

— За ким, за сорочкою чи за жінкою?

— Та чо' я би біг за жінкою, а-во, за Варваркою! Жінка каже, що вона щойно вийшла з обійстя і потягла з плоту сорочку.

— А жінка виділа?

— Я там знаю, чи виділа!

— Ну і що ж?

— Та що! Я здогонив бабу. Віддай, кажу, сорочку, а вона присягаєся, що ні та й ні! Ходи, кажу, сюди. Взяв її за руку та й затягнув на обійсте. Що, гадаю, буду публіцитися з такою на вулиці. Шукаю, шукаю, обшукую — як у воду вкинув — нема...

— Бо вона, певно, не брала, коли ти не знайшов...

— Ага, не брала, — а хто ж узяв? Вона лише сховала, що лихий знайде! Вона чарівниця, все село знає: з чортами кумаєся.

— Не плети дурниць!

— Ціле село то пошлюбує. Я затягнув її до комори та й прошу, та й молю: віддай, кажу, нічого тобі не буде. Ні та й ні — як затялася, то як той пень!

— Ну, і що ж далі?

— Та більше нічого не знаю...

— То я тобі доповім. Ти взяв два патики, заклав між них бабину руку, одну й другу, зв'язав шнурком і скручував так, що баба аж зімліла з болю...

— Або то хто видів? Чи має вона хоч одного свідка? От пострашив її трохи, та й годі.

— То вона зі страху хіба вилежала два місяці в шпиталі?

— Ото раз, а що ж такій нездарі робити більше на світі, як не лежати! Вона була б там цілий свій вік пролежала; якби були пани не вигнали неробу!

— Мудруй не мудруй, а таки ти її так справив, що аж відлежала! Пани доктори казали, що вона була з того хвора більше як тридцять днів, — ось почувеш зараз!

Чепіга не казав більше нічого. Він м'яв свою стару кучму в руці...

— Не маєш нічого більше на свою оборону сказати?

— Певно, що маю вобронца, вісім срібла дав, ая! Я ще в праві не був ніколи!

— Отже, скажи: почуваш себе винуватим?

— Ні, бігме, боже, сто раз присягну, а не раз, що її ні разу не вдарив!

Чепіга складає пальці навхрест і йде до хреста.

— Чекай! Іди й сідай собі там на лавці, почувеш, що свідки говоритимуть!

Чепіга плюнув крізь зуби. Обернувся і йде до лавки. По дорозі до адвоката півголосом:

— Чому пан за мене не обізвуться? — А в душі подумав:

«Аби тобі мої вісім срібла боком вилізли! Як я маю сам за себе робити «тлумачене», то на дідька мені тебе було!»

Він сідає на лавці і розглядається по залі. Вдивився в царський портрет.

«Ов! — думає. — Що се? Хіба ж не найясніший пан! Ото раз! Зроду не бачив! Дай 'му боже пановане, аби я лише з тої біди вибрався...»

Його думки перервало що інше. До зали ввійшла стара Варварка пошкодована. Була се бабуся більше шістдесяті літ. Стара, з поморщеним лицем, начеб хто шкіру ниткою по-

стягав. З-під брудної шмати, що нею завинула голову, вилізали космики сивого волосся. Свитина на ній обідрана, старезна. Вона підпирається костуром і трясеться цілим тілом. До зали входить з острахом. У неї дрижать губи, які старається вдержати вкупі. Ніс кривий, звисає геть над горішню губу.

— Приступи ближче!

Варварка підходить до стола. Одною рукою опирається на костур, другою держиться стола, аби не впасти.

— Тебе зовуть Варварою Пастернаковою?

— Так, ая!

— Що, не можеш стояти?

— Насилу стою, та не вистою!

— Возний! Подати бабі стілець!
Варвара сідає поволі, опираючись позад себе до стільця рукою.

— Кілько тобі літ?
— Буде ось на різдво п'ятдесят літ!
— Ов! Так мало? Ти визираєш в них як на шістдесят...
— Злидні побили; злидні, біда присіла... Було і в мене не те! Був чоловік; хата, землі трохи, були діти — всьо минулося. Дітей поховала, чоловік розпиячився з туги, все прогайнував, та його наостанку дерево в лісі вбило... Всьо пішло марно, не годна була ні хати врятувати, ні ґрунту... Я опипилася під плотом. Спочатку, поки була сила, я працювала, а відтак сила, що чоловік не вибив, лишилася на людських загонах, а я пішла з торбою... І собаки беззубої ніхто не хоче держати. Тепер і хліба, що випрошу, не годна вкусити...

Стара махнула дрижачою рукою і витерла сльози з очей.

— З чого живеш?
— З прошеного...
— І з того, що вкраде! — відзивається Грицько з лавки.
— Мовчати! — гримнув президент. — А то зараз кажу замкнути!

— Бог мене за те не скарає, щоб я чуже рушила! На мені нема чужої волосинки!

— Ти не слухай, що він буркоче, а слухай, що я тебе питатиму! Ти знаєш отсього чоловіка, що там сидить?

Бабуся оглядається.

— Знаю, від дитини його знаю, та най йому бог того не тямить, як він мене скарав!

— Він тобі який родич?

— Та де, то багач, а я жебракка!

— Не маєш до нього якої злості — так, щоби ти аж не правду могла сказати?

— Най йому бог простить, як я йому простила! Я буду казати щирю правду, так, як на сповіді! Не довго мені вже гарздувати! Треба буде богу вирахуватися з кожного кроку!

— Ну, то будеш присягати! Стань перед хрестом і піднеси три пальці вгору та говори за мною!

Грицько схпаується з лавки і біжить до стола.

— Я прошу цісарського та панського паліграфу не дати їй присягати!

— Чому?

— Бо вона чарівниця, вона відьма! З чортами знаєся, в бога не вірує. Вона молоко коровам людським відбирає...

— Мовчи, дурню!

Грицько, вертаючи до лавки, б'є себе руками об поли.

— Ото раз! Ото правда! Гей, гей!

Президент — до Варвари, що не може дати собі ради з пальцями і насилу придержує лівою рукою пальці правої:

— Я...

Варвара мовчить.

— Ну, говори ж: я...

— Ну, ну, я...

— Присягаю...

— Сто раз, не чо раз...

— При-ся-гаю... Повтори кожде слово за мною!

— Ну присягаю...

— Господу богу...

— Господу богу, а кому ж би іншому, таж без його волі святої...

Президент нетерпеливиться і стукає ногою об поміст.

— Всемогучому...

— Так, так... — повторює Варвара, хитаючи головою.

— І всевидющому...

— І всеїдущому...

— Чисту присягу...

— Чисто присяду...

— Що про що в суді...

— Що про що в суді...

— Питана буду...

— Пити не буду... Де, де, де, мені аби на кавальчик хлібця, а не то на горівку! Куди мені, аби я її не виділа, най її не той, що на світ не може...

Президент стукотить ногами з нетерплячки.

— Скажу щирю правду!..

— Я все казала правду, побий мене бог, коли я одно слово збрехала!

— Скажу щирю правду!..

— Скажу щирю правду...

— І нічого більше, лиш тільки правду!..

Варвара мовчить.

— Ну, повтори! І нічого більше, лиш тільки правду!..

— Нічого, лиш правду...

— Так мені, господи боже, помагай!

— Най йому бог не пам'ятає моєї кривди!

Президент і Варварка сідають, знеможені, на свої місця.

— Тепер скажи нам під тою присягою, як то було?

— Коли?

— Та коли! Тоді, як тебе до комори брав!

— Та як було! Я прийшла за прошеним хлібом на його обійсте.

— Бодай мені було ноги покрутило, заки я там ступила. Та чи я сподівалася такої напасті? Його лихий на-

птив, не інакше! Його молодиця дала мені шматок хліба,

я подякувала, змовила молитву, як водиться, та й іду далі! Іно я за ворота, а він... во, летить за мною, як опир...

— Ти з ними добре знаєшся, а що, я не казав? — каже Грицько. Він дивиться на свого адвоката, розрадуваний. Ось піймав стару на брехні! Присягалася, що не чарівниця, не відьма, а сама каже, що з опирами знається! Та чому той бісів «адукат» і рота не відкриє? Заклав якусь кульбаку на ніс та й бавиться якимсь патичком, а ноги заодно витягає попід стіл, як ткач. Невже ж так борониться людей? Ото йому на-раяли вобронца!

— Прибіг та як наскочить на мене: «Давай, відьмо, сорочку!» — «Яку сорочку, — кажу, — бог із вами?!» — «Ти на бога, — каже, — не покликайся, бо тобі чортяка татом!» Ая! тими словами, во! Я складаю руки, хрест цілую, а він мене за лікоть, та так мною, чуєте, телепає, як грушкою! «Віддай, — каже, — та віддай по-доброму!» Та й відтак зтягнув мене на обійсте, та й до сіней, та й до комори... А я так і задеревіла, що ні крикнути, ні заплакати не можу. Страх налякалася такого звіра! Він замкнув двері, а я вже нежива стала. Ось буде мені кінець... та без сповіді святої, без покаяння. «Господи, ря-туй», — кажу. Я так господонька все просила, аби без покаян-ня не вмерти, а от нічого з того, не заслужила собі тої ласки... Господи, прийми мою бідну душу, та най там, аби лиш не-довго мучитися... А він, нелюд, безсоромник: «Роздягайся, бабо!» — та й дре з мене всі лахи... Роздяг мене, — шануючи ваші панські голови і день ясний, — геть дочиста, а відтак: «Де сховала сорочку? Кажи, а то тобі амінь зроблю!» А я така налякана, горло мені так засохло, що слова не вимовлю. А він пошпортав щось у куті, виймив мотузок і кусень кимаки, зв'язав мені руки. Я не боронюся нічо', лиш бога молю за грі-хи свої... А він як закрутить раз і другий — господи! І я тоді крикнула раз, ая, крикнула, пищала не своїм голосом, що правда — ще раз присягну... «Признавайся, — каже, — де діла сорочку?» — «Не губи душу!» — кажу і прошуся. Чую, як його молодиця калатає до дверей. «Пусти, — каже, — Гри-цю, бабу!» А він іще гірше розлютився та знову як покру-тить, а я обімліла ціла — вмерла геть і вже нічого не знаю більше...

— І що ж далі?

— Як я прокинулась, то була надворі. Мене зливали во-дою. Надо мною стояв пан начальник і декілька господарів. Я вже не мала сили встати. Війт замовив фіру, і повезли мене до шпиталю.

— І довго ти була в шпиталі?

— Та два місяці!

— Кілько собі рахуєш за днину, якби ти заробляла?

— Та що я вже зароблю! Я немічна, сили в мене за шеляг зламаній!

— Отже, не рахуєш нічого? А за те, що тебе боліло?

— Що ласкаві панове висудять, — я нічого не знаю!

— Коли не скажеш сама кілько, то суд нічого не при-судить! Отже, кажи: сотку, дві, а може, десятку?

— Та най буде п'ятку!

— Ти виділа коли п'ятку? — гукає Гриць.

— Що ж ти маєш на се сказати, Грицю?

— А що я маю казати?

— Вона правду говорила?

— Правду, святу, до слова! — запевняє Варвара.

— Не до тебе тепер бесіда! Ну, Грицю!

— Та де правду! То ти кажеш, що я тебе бив? Ось бре-шеш зараз, а присягла! Така твоя присяга!

— Ти, небоже, не крути, як швець шкірою, бо нам баків не заб'єш! Вона не казала того, що ти її бив, лише, що ти її крутив руки мотузком. Правда то?

Грицько дивиться в землю, обертає кучму в руках і мов-чить.

— Ну, що ж?

— От пострашив її трохи...

— Пожди, пострашимо й ми тебе трохи...

Прикликали ще одного свідка. Се був начальник грома-ди. Чоловік плечистий, з чорним грубим вусом, гарно під-крученим угору. Він був у кожусі. Через груди перевісив тор-бу з бляхою, відзнакою свого уряду. Начальник, видно, був колись військовим чоловіком, бо випрямився в струну і ноги поставив по припису.

— Ви Петро Перепічка, начальник?

— Гир! — гримнув війт і поправив вуса.

Він присягнув і оповідав, що, йдучи попри Грицькову хату, почув у коморі якийсь бабський писк. Зайшов на подвір'я і від Грицихи довідався, що Грицько тлумить стару в коморі. Казав в імені права відчинити двері й загрозив, що їх ви-садить. Тоді Грицько відчинив. На землі лежала зомліла Вар-вара, цілком, — шануючи день святий і цісарський сонд *.

Зійшлися люди, і він казав винести її надвір. Зливали стару водою, поки опам'яталася...

— Чи руки мала покалічені?

— Зразу не було видно. Аж як я розв'язав мотуз, тоді показала поздирана шкіра до крові, аж живе м'ясо ви-зирало...

— То ви ще мотузок бачили?

* Суд (польськ.). — Ред.

— Я ж його своїми руками розв'язав!
— Що ж ти, Грицю, на те скажеш?
— Я її ні разу не вдарив, присяйбогу!
— Ти все своє... Що ж ви далі робили?
— Велів бабам надягнути на неї сорочку і спідничину, бо сором було перед сонцем святим, наказав форшпан та й до шпиталю.

— А не знаєте ви, як та стара поводитися? Чи була чутка за неї, що любить рушити?

— Хрань боже! Ніколи! Я вже п'ять літ війтую, то щоби за макове зерно яка жалоба за неї абощо! От бідна, бо бідна, та й за прошеним хлібом ходить або під церквою руку просягає...

— А Грицько каже, що вона відьма.

— Ей, Грицю,— каже начальник, звертаючись до обжалуваного,— не бреш! То, прошу панів, добра кобіта, хоч бідна. Давніше то заробляла уцтиво, пряла, шила тощо, звичайно, як у господарстві. Кілько вона лише в мене наробилася,— ну, а прийшла старість...

— Та скажіть, начальнику: де поділася Грицева сорочка?

— Та де поділася? Йду я з обійстя, вже як бабу до шпиталю повезли, дивлюсь, а під плотом між кропивою щось біліє... Я штурх палицею — та й витягнув сорочку... Може, неправда, куме Грицю?

Гриць устає з лави, йде повагом до стола:

— То бо й є... що вона сама... он-то-во... підкинула та людям туман пустила, що бущімто сорочка в кропиву впала. Вона ж на всьо має способи...

Війт здвигає плечима, плює на землю й каже:

— Е, пощо таке говорити? Я й при війську служив, і на війні був, а про чарівниць не чув нічого.

— А в Парашки Грицишиної не відібрала в корови молоко? Ціле село посвідчить!

— Та бо ви, куме Грицю, з препрошенем вашого гонору, дурень, що ви панам голови морочите! Хіба вони такі дурні, красно, то меншу кару дістанете.

— Хіба ж мене мають карати? За що? Я її ні разу не вдарив — за що ж карати? За таке опудало старе — го-го-го! Ще є на світі якесь цісарське право, що як не вдарив, то таки не вдарив, а карати задурно невольню!

— А який він чоловік? — запитав президент.

— Та чому, добрий, господарний, спокійний, не п'є, лише тоді не знаю, що йому сталося,— роз'івся, як собака... Війта відправили.

Стали ще щось читати, чого Грицько не розумів, а відтак устав той пан із червоною обшивкою і щось балакав, балакав, показуючи рукою на Грицька. Грицько хотів уже втекти. Чого пан від нього хоче? Перший раз у житті бачить його, а так напосівся. «Бігме, які-то люди на світі бувають... Ні коня я йому не вкрав, ні межі не переорав, ні шкоди в полі не зробив, а он як дзепає! Ну, і йому вільно всьо, а христини, коли йно рота отворив, то зараз мовчи, бо до арешту! А мій вобронца то сидить як намальований, бодай його малювало...»

Ось прокурор закінчив балакати. «Ну, слава богу! — Грицько відітхнув тяженько і перехрестився. — А що тепер буде? Ади! Ади! І мій вобронца встає. Ну, прецінь, нагадав собі. То не міг трохи скорше, чим тепер? Мене тут розпинали, а він іно ногами під столом вимахував, як ткач. Ну, балакає, бо балакає, та чорт його зрозуміє... — Грицько й не слухав. — От шкода й слухати...» — Він задумався важко над тим, що тут робилося. Та й не дійшов до жодної конклюдії, як вобронца скінчив...

«Овва! От, небоже, знемігся! І то має бути за вісім срібних! Боже, боже! Я своїй сусідці Фесьці якби дав п'ять шісток, то перебалакала би цілу днину, молола би язиком, як вітряк. Та й як вона балакає! Ніхто в селі не здержить її язик! Тамтій то заплатити би, аби не балакала. Її сам чоловік дав би за те багато, аби йому не торохкотіла над головою, а тут плати кєрвавицю за те, аби говорив десять слів... То всьо ті пани повигадували: і тих вобронців, і ті суди, нібито цісарські, бодай так! Та аби хоч сказати вмів до ладу, а то балакає всьо лише не те, що треба. А чому він не сказав, що вона чарівниця, відьма, що вона дійсно вкрала сорочку, та лише підкинула? Ну, і за таку має бути кара? Я розумію: кара за побите, — ну, то розумію; а я би й малої дитини не вдарив... Та я й її ні разу не вдарив, скарай мене, боже, але пострашити — то й того не можна? Ов, а то як? То за своєю працею ні упімнутися, ні пошукати не можна? То хіба роздати всьо дідам он таким, а самому піти з торбою та й людські сорочки красти? Якби я мав іти за прошеним хлібом, то нащо мені було працювати, гарувати, крейцер до крейцера складати... податки платити? Ліпше було відразу... Ось сего року то я податок заплатив геть дочиста. На податок біка продав. Та що мені з того прийшло? Правда, купив пару чобіт до хати й кожушину, але таки за податком пішло більше як півбіка. Та то шістдесят срібла, як золота, взяв... А можна було й більше взяти. Добре мені жінка говорила, аби притримати ще до ярмарку покровського. Був би, певно, взяв більше, бо товар пішов страх угору; я боявся, аби відтак

ярмарки не позамикали (то також панська напасть із тим контрамасом). Каже, худоба гине... А тобі зась, най кожний пильнує свого! Якби я був перечекав до ярмарку, був би взяв щонайменше вісімдесят, та ще з докладом... Не шкода то двацять срібла? Було б акурат за що поставити шіпчину. Шіпки мені конче треба. З шопи зроблю стаєнку, бо сего року сподіваюся під великдень двоє телят. Ей, коби-то бички бог дав... Не продам за жодні гроші, мушу вигодувати на воли — будуть ладні гроші. За три роки, дасть бог здоровля, буде можна взяти двісті, як дріт... То зараз куплю ниву... от та, що в межу під Лисою горою в Івана, то ж то би придалася, аж проситься до моєї. От би спарувати... З Іваном щось не конче добре... щось дуже з нашим Іцком покумався...»

Грицько став усміхатися сам до себе...

«Ті дві верби, що на межі, зараз вирубаю... то ні на що! Там лише горобці гніздяться та ячмінь випивають. Якби Іван добрий газда, то був би їх давно вирубав. Та чи він то розуміє?»

Грицько так заглибився у свої господарські міркування, що забув і про Варвару, і про розправу, і місце, де він є... Він бачив себе радше на стіжку, що його треба було конче ліпше вкрити, ніж на лаві обжалуваних. Аж відчинилися двері, і вийшли ті самі пани з другої кімнати. Вони позакладали берлитки на голови, а один із них, — той, що найбільше Грицька допитувався, — сказав:

— Послухай вирок!

Всі, що тут були, повставали.

Встав і Грицько

«То вже, видно, буде кінець! Треба їхати чимскорше додому, бо як стіжки позамакають, то тоді буде празник!»

Грицько знов був при стіжках і зовсім не слухав, що балакали.

— Зрозумів ти?

— Певно, що зрозумів...

— Отже, маєш три місяці криміналу за побите Варвару. Вдарив, вона бреше всьо. Прошу панів, я, бігме, — от най пан вуйце скажуть, — ще моєї жінки не вдарив від шлюбу, не те що... За що ж мене за побите до криміналу? Ото правда! Гей, гей!

— Чуєш, Грицю, ти міг дістати більше як рік, бо за таке побите цісарська кара від року до п'яти, — розумієш? Та ми мали над тобою змилуване, що ти... дурний, — розумієш? Ну, що ж, приймаєш кару?

— Як я можу приймати, коли я її ні разу не вдарив, — я завдаюся на рекурс...

— Нема рекурсу, бо ми тобі дали менше, ніж є найменша кара... зрозумів?

— Ото правда! Ото правда! То вже бідному чоловікові і рекурсу нема?

— Нема, нема! — обзивається вобронца.

Грицько подивився на нього і страшенно розлютився. От, дивіться, і той, що повинен за нього постояти, і той каже, що рекурсу нема.

— Ну, Грицю, — каже президент, — кажи, — як, бо нема часу даремно балакати. Приймаєш чи, завдаєшся до Відня?

— Нема причини йти до Відня, — каже вобронца, що тепер прийшов до Грицька на середину зали. — Приймай, Грицю, кажу, бо як он тамтой пан зробить рекурс, то тобі ще більше вліплять...

— Ну, Грицю? — питає президент.

— Та вже приймаю, коли така кара божа на мене, але, може би, трохи менше...

— Не можна менше. Підеш зараз на кару...

— Та, може би, аж по жнивах?

— Ого, та до жнив ще більше як вісім місяців... Підеш сидіти зараз... Возний!

Возний бере Грицька і веде за двері.

— Ото справедливість! Гей, гей, три місяці за такого дідовада, за жебрачку... І вісім срібла стратив! Та й ще аби її був хоч раз ударив, то не було би мені жалю!..

Бережани. 24 марта 1903.

ЯК У НАС ВИКОНУЄТЬСЯ ЗАКОН ПРОТИ П'ЯНСТВА

Ярмарочний день. На ринку повно фір, аж нікуди перейти, хоч ще дуже рано. Семен Прокопович вибрався до міста коли термін. Вибрався дуже рано, аби не втратити справи, коли будуть почитувати. З дому вийшов так рано, що не було часу що-небудь теплого в рот взяти. Вчора допізна молотив, змучився і трохи довше спав. Треба спшитися. Хопив кусок сухого хліба і п'ять нових взяв до ременя, від припадку, бо либонь верне аж ввечір.

Надворі студений вітер аж до костей проймає, і стара кожушина не охоронить...

Цілу дорогу вітер в очі віє, аж дух запирає.

Вже під містом стоїть мала корчма, якась «вигода» Семен вступив досередини, щоби погрітися. А відома річ, що орендарі не люблять тих гостей, що насухо гріються

Семен приступив до печі загри́ти за́костені́лі руки... Було в корчмі багато народу. Семен почув голод. Виймив хліб з кишені і став гризти. Та ба! Другі п'ють і закусують, а він лише закусує. Кортячка велика. Приступив до шинквасу і випив порцію. В жолудку начеб грані насипав — так тепленько зробилося. Хотів оп'ять братися до хліба, та нагадав термін. Обтер губу і побіг надвір, тут оп'ять холодний вітер. Семен не знає, котра година, і не йде, а біжить до міста. Відвипитої на голодний жолудок горівки робиться млісно і голова тим більше крутиться.

Як прийшов до міста межи такий гармидер, то ще дужче голова закрутилась, аж заточився...

Аж тут — гульк! — напро́тив нього жандарм патрулюючий та й просто до Семена: — Як се називаш? *

Семен налякався. Ось напасть! Нещастя, ще готовий чоловіка закувати в ланцюжки та й повести до арешту, біда не спить...

Семен так налякався, язика в губі забув...

— Як се́ називаш? Ти п'яни! **

— Бігме, панцю, ли-лише по-о-о-рцію за три нові... — лепече наляканий Семен.

— Як се називаш? — гримає жандарм та й винимає книжечку з торби.

— Та Семен Про-о-о-копович...

— А зконд ти? ***

— З Вербенівки...

Жандарм записав все і пішов далі. Семен радий був, що біди позбувся... пішов до суду...

Того самого дня був з'їзд шляхти. Наряджались над виборами, ну ї; розуміється, запросили до себе комісара. Забавлялися допізна. Обговорили все, їли файні речі і пили файні вина, а комісара угостили файно. Комісарові час було йти до бюро. Вийшов зі склепу. Пани випроводили його надвір та широко прощали, цілувалися, стискали руки, а хтось крикнув кілька разів: «Віват!»

Комісар був дуже радий, прощався зі всіма і ледве його спроводили зі сходів камінних, що перед склепом. Народу тьма-тьменна, стоять та й дивляться.

Комісар прямцює до канцелярії, бо тяжко йому втрафити на просту дорогу. Фіри на місті бачить по дві, люди в очах танцюють і ратуш танцює, ось-ось провалиться. З вежі ратушевої злетіла галка, а йому здається, і присяг би на то, що

* Як тебе звати? (польськ.) — Ред.

** Ти п'яний! (польськ.) — Ред.

*** А звідки ти? (польськ.) — Ред.

дві галки злетіло, а властиво злетіла одна, а відтак роздвоїлася і зробилося дві... та се його нічого не обходить... він йде далі, а ноги чогось западають в землю... важко підносити їх вгору, а коли піднесеш, то зараз хоче їм ся оп'ять на землю. Він випи́сує по дорозі «мисліте». Народ дивиться... дивляться хлопські коні, навіть одно неспродане теля, що лежить на возі біля сидячої баби, видивилося теж своїми дурними очима — звичайно, теля...

А йому байдуже... Раз здається йому, що канцелярія туй-туй, що йно рукою хопити за клямку... то знову десь страшенно далеко, начеб втікала перед ним...

Побачив його міський поліцай. Станув і вдарив в дахном. Побачив його той сам жандарм, що робив справу з Семем. Станув фронтом і віддав честь...

Другої днини прийшов до його канцелярії пан староста та й каже: — Я чув, що дуже добре ви вчора забавилися.

— Знамените було вино... нічо голова не болить... всьо пішло вночі...

— Ну певно, наша шляхта уміє поставитися по-старопольськи, чим-будь не прийме...

А за дві неділі Семен Прокопович дістав зі суду засуд на три дні арешту за те, що під час ярмарку був п'яний і своїм поведенням викликав публічну соблазнь...

НАД УСІХ НЕНОРМАЛЬНІ

Оповідання

I

Давно вже я не був у Харкові. Як виперли мене вкупі з 9/10 усіх товаришів студентів з університету та ще й примусили нас оттоді декілька тижнів у тюрмі посидіти, а нарешті ще й попроварили нас по домівках, як волоцюг яких, «етапним порядком», то я був і збожеволів тоді. Еге. Як заліз був після того я, образений і фізично, і морально, пригнічений і тілом, і душею, до себе на хутір, та й засів там; так засів, що аж нікуди ані ногою, аж заснидів було я там собі. Але час минув, і хворість моя почала проходити. Нарешті ж забажалося мені живих людей побачити, почути живе слово, дізнатися від них, чи не діється часом на світі чого нового, та ще, може, цікавого. Як бачите, живу іскру всередині у мене ті гасителі всього красного на світі пригасили було на який час, нехай і на довгий, але зовсім вони її не мали змоги загасити, і вона знов розжеврїлася та й потягла отто мене межі люди. Через те я ось і знов у Харкові. Прибув я сюди — і точнісінько, наче був я отто на тому світі, а отсе взяв та й виліз на сей знову. Чудний мені Харків зовсім здався з своїм тим невпинним грюкотанням, шумом та метушнею. Так я одвик від того життя великого міста. По первині то аж голова у мене закрутилася, аж учадів я від того великого чаду, що стелиться понад землею від великого огнища тієї нашої культури; не чиста, дуже не чиста-таки, мабуть, вона, далеко не така гарна, якою слід би було їй бути згідно з цивілізацією часу, то й чадить, бач. Ну, та дарма!

Виперся отто я на шолоднішу вулицю міста, на Московську, та й уліз там у щонайбільший коловорот людський. Лишечко! І туди метушаться, і туди пливом пливуть! Усі буцім ось як поспішаються чогось, кудись, за чимсь, біжать, штовхаються, випереджають один одного. Якби хто-небудь чужий, якби хто з якої-небудь іншої планети мав змогу, та й глянув би зверху на всіх оттих, то він би, мабуть, погадав, що сі люди, певно, ненормальні. Чи не здалося б йому, що се велика хворібниця задля божевільних випустила всіх своїх клієнтів задля чогось?

Засмоктаний тим потоком, заметушився було і я, забігав і собі, хто його знає й чого. Пробіг я ту вулицю аж-аж і туди і сюди вдовж разів аж декілька. Штовхали мене, штовхонув і я декілька разів декількох, топтали мені ноги, відтоптав добре декілька разів і я комусь. Нарешті ж воля моя, яка під впливом спільного настрою покинула була мене отто, повернулася-таки до мене, і я спинився. Спинився я, захеканий, і, як вівця та закручена, став на місці та й не знаю, не схаменуся, куди вже мені далі й подаватися. Кручу головою сюди-туди та очима блимаю, та й годі. Оттак саме було тоді і з мною, як і з кожною свіжою людиною, з кожним хуторянином, неодмінно, мабуть, буває у такому випадку. «Гав ловить», — кажуть про таких, як я, містові люди та ще й сміються з нас. «Деревенщина, то що з ним!» — кажуть вони і таким точнісінько виголоском, яким і я у себе на хуторі кажу про якогонебудь бузівка: «Скотина, то що з ним!», коли він, не дивлячися на добру, смачну йому пашу під ногами, гляди, ще і в гірке жито вбереться.

Ото ж стою я, рота роззявивши, коли сіп мене хтось-за рукав! Я то так усією істотою і здригнувся, так злякався, що аж похолонув увесь. «Поліціант!» — блискавкою мелькнуло у мене в голові. А потім ще: «Жандар!». Господи прости! І коли то було, що мені з ними доводилося відносини мати, а й досі вони не дають мені спокою, привиджуються все. Еге, не гарна, дуже не гарна та хворість, що зветься переляком. Крутнувся я жахливо у той бік, з якого воно отто мене сіпнуло, зиркнув, і одлягло трохи в мене від серця. Не вздрів я перед собою тих неприємних блискучих гудзиків, а стояв передо мною якийсь цивільний панок.

— Се ви, Олександр Михайловичу? — запитав він мене.

— Атож! Точнісінько так дражнили мене і колись і зараз усі так дражнять! — відповів я йому, а сам тим часом вирячаю очі на його, та й годі, а що воно таке, хто він такий, що нехай він хоч убив був тоді мене, то й то я не сказав би йому, хто він.

— Та ви мене, бачу, не пізнаєте зовсім?

— Те! Як не пізнаю! Пізнаю! — кажу я йому.

— А хто ж я такий?

— Ви?

— Еге.

— Хто? А! Ось хто, знаю! Ви людина, мабуть, якась! Йй же богу, правда!

— Ха-ха-ха! — розреготався той так, що аж хтось, ідучи попри нас, спинився та й дивиться здивовано на нас.

— Та й годі?! — спитав він мене.

— Ні, ще не годі! Ви, мабуть, така людина, яка колись-то мене знала і яку я теж, певно, колись знав, але ви мене і зараз впізнали, а я чомусь-то зовсім вас не пригадаю.

— Ви, Олександрє Михайловичу, ще й раніше, пам'ятаю, веселим були, то таким, бачу, і зараз залишилися.

— Еге! Горбатого, мовляв, могила виправить. Та хто ж ви такий?

— Та я... Ви ж мене добре знали! Я Яким Обруч.

— Тьфу на вас! Ану-ну, я придивлюся, чи справді ви Обруч? Хі-і-і-і! Так і є, так і є, тепер впізнав! Впізнав, бо ж під носом у вас губи як були, так і є!

— Ха-ха-ха! Та й годі?

— По правді признатися, та й годі! В останньому всьому то ви так переіначилися, що якби ви мені самі не сказали, що ви Обруч, то й зовсім ви не Обруч. Куди ж пак! Я вас знав ще гімназистом, хлоп'я тоді з вас було, а зараз то й борода ж, і вуси, і огрядність яка, то хіба ж можна мені вас пізнати? Куди там! Адже ж більше десяти років не бачилися! Легко сказати десять років! Ну, хто ж ви тепер? Чим ви зараз?

— А я вже ось років зо три як лікарюю. Нервові і психічні хвороби — моя спеціальність.

— Ой лелечко ж, лишечко ж! Чому ж я зовсім був не збожеволів у себе на хуторі, а то як би добре отсе було б обернутися тепер до вас за протекцією. Бо ж тепер такий час, що й у божевільні без протекції не попадеш, та й до Сабурової дачі*.

— А я таки там і урядую. Я там ординатором у відділі нервових хвороб.

— Та ну? Будемо мати вас на меті.

— Добре, добре! А ви ж у Харкові як, надовго? Чи по ділах, чи так, погостювати тільки?

— Та я, по правді признатися, то й сам не знаю, чого я тут. Закортіло на людей подивитися, на отсе саме товпище, яке я ось зараз бачу оттут, та надія, чи не почую, а то, може, й побачу якої новини, про що б було, щоб повернувши додому, і сусідам розказати. Отсе і тиняюся, та все й роздивляюся, ачей не вздрю де оголошення якого чи про лекцію яку, чи, може, і демонстрування чого.

— Он як! Он чого вам треба! А знаєте що? Я вам пораджу де в чому щодо сього.

— Та ну?!

— Чому ж би ні?

— Яким же робом?

* Сабурова дача у передмісті Харкова — великий земський шпиталь переважно задля психічних і нервових хворих.

— Та самим простісіньким. Милості прошу, хоч і зараз отсе зо мною, до мене на Сабурову дачу. Справді, поїдьте, і я вам дам змогу почути та навіть і побачити дещо такого, якого вам саме й треба, про яке довго будете зі своїми сусідами перебалакувати.

— Слухайте, пане лікарю! Ви часом, бува, не того?..

— Чого?

— Та того... Часом чи не наміряєтеся ви мене туди залучити та посадовити там? Я хоч і божевільний, про те не спереचाюся, але ж я нічого собі, я тихенький, я ж нікому нічого не кою, що мене тоді з жандарями так...

— Та ну вас! Я вам справді, а ви все шуткуєте.

— Хіба справді? Ну, коли й справді, то невже ж, справді, я оттам межі божевільними скористуюся чим-небудь?

— А ось поїдемо, то і впевнитися, що я вас недарма закликаю.

— Та мені все однаково, часу вільного маю досить, і коли кличете, то я й поїду. Гайда!

— Скочили ми на конку і за п'ятака аж на кінний плац дісталися, а там уже, всім же відомо, рукою подати і до Сабурової дачі.

II

— Отсе ми зараз увійдемо до відділу, який у нас, між нашими лікарями, зветься вченим. Тут, як побачите, хворі дуже цікаві. Цікаві задля мене як задля лікаря, цікаві, знаю, здадуться і задля вас, як задля більше чи менше нормальної людини, цікаві вони взагалі і задля науки.

Обруч увів мене у просторненьку кімнату, в якій були три пані і одна молоденька, гарна пані. Сиділи вони за великим довгим столом, таким великим, що осіб з двадцятіро сіло б за нього сміливо. Вони, певно, балакали між собою, а може, й читали що-небудь, бо на столі лежали і книжки, і часописи. Побачивши нас, вони всі, навіть і пані, піднялися і віддали нам спільний поклон. Поклонився їм і я, та ще й низенько, гадаючи тим часом: «Диво! Божевільні, а які ж то чемні! Чемніші багатьох і небожевільних».

— Добридень! — весело обернувся до них пан Обруч. — Добридень! Як почуваетесь, панове!

— Та слава богів! — відповів один із них за всіх. — Добре! Ніч була спокійненька. От про паню, то не знаю вже, нехай вона вам сама скаже.

— Та я що? Я нічого! Я однаково все! — сказала і пані.

— Знов був він у вас? — спитався у неї пан Обруч.

— Атож! Приходив на цілу ніч, як і звичайно, — відповіла вона.

— А я, коли дозволите, гостя вам привів. Се старий мій знайомий, особисто знайомий, через віщо я вам, добродію, й осмілююся рекомендувати його.

Кожний із них підійшов до мене і стиснув мені руку. До пані-уважливо підійшов уже я сам.

— Ну, тепер, коли ви познайомилися, то я повинен вам сказати, чого я привів ось пана до вас. Олександр Михайлович дуже закоханий у все, що тичиться до науки, найбільше ж до природничої. І ось, коли я розповів йому дещо про вас, то він і зацікавився і упрохав мене познайомити його з вами, щоб дечому повчитися і від вас. Отож прошу вас, привітайте його ласкаво і розкажіть йому, що хто хоче, і покажіть йому, що хто може.

— Дуже раді! Дуже раді! З кожною тямущою людиною ми охоче згідні поділитися всім, чим змогу маємо,— відповів на ту в значній мірі брехливу (що я аж скривився було) рекомендацію Обручеву, обертаючися до мене, чорнявий панок середнього віку, що сидів на розі стола, біля якого стояли ми з Обручем.

— Сідайте! — попрохав він мене ласкаво і, посунувшись, дав мені місце біля себе.

— А що, пане докторе, і експерименти для доказу позволите деякі робити? — обернувся він до пана Обруча.

Я, почувши таке, так аж ледве на ослінци всидів: так мені тікати забажалось.

«Оттакого ловись! Які ж се експерименти?» — погадав я.

І пригадалось мені, як я ще малим чув про один експеримент, який колись давно ледве не вкоїли на сій же саме Сабуровій дачі божевільні зі своїм доглядачем. Вони, випущені у садок, хотіли було його спекти у вогні задля того тільки, щоб побачити, як то він буде поводитися собі у вогні. Вже вони буцім тоді і вогонь розвели, вже його й роздягли аж до тіла, та не пам'ятаю вже, як він їх тут саме підманив чимсь та й утік від них. Так ось і впало мені на думку, що боже упаси чого, то краще вже заздалегідь текти.

— Можна, але деякі тільки,— відповів йому пан Обруч.— Не руште зовсім ваших сомешканців, бо ж знаєте, що задля здоров'я, задля нервів їх воно шкодливо.

— А на панові можна? — запитався той, показуючи на мене.

Я аж крутнувся на своєму місці, так і повернувся задом наперед, лицем до пана лікаря, що стояв за мною. Мабуть, він втямив, глянувши на мене, що то на думці у мене було тоді, бо всміхнувся до мене та похитав головою, соромлячи мене, та й сказав йому у відповідь:

— А се вже як пан сам забажає. Про се вже опісля ви його запитаете.

— Ну, добре! — згодився той чорнявий.— Ви, певне, знаєте вже, хто я такий? — обернувся він до мене.

— Ні, ні, Олександро Михайлович не знає, я йому про вас докладно не казав! — перебив його пан Обруч.

— Ага! Ну, так я вам скажу, хто я. Я спірит, знаєте?

— Аякже, аякже! Чув! Багацько дечого чув. Найбільше ж з книжок знаю про спиритизм¹ і спиритів, на очі ж то я нічого з того і нікого з них не бачив.

— Ну, а ймете ви віру у се природне, але чудовне, сливе незрозуміле ще нам і тому таємне явище?

— Та що вам сказати? Як у природне, то трохи й того..

Ну, а що там до духів і такого іншого, то, признатися, у мене зовсім немає до того віри. Та, кажу ж вам, що я й не бачив ще нічого такого, щоб примусило мене повірити.

— Ну, то я вам покажу дещо, то тоді, може, ви й тее..

— Зробіть ласку!

— Але вважаю незайвим попередю оповісти вам, яким то робом я зробився самосвідомим спіритом.

— Се цікаво.

— Сталось се зо мною недавно, три роки всього тільки тому і зовсім випадково, до того ж часу тієї спиритичної сили я в собі не спізнавав. Якось вечором був я в гостях у одної родини, яка повсякчас вітала мене, немов свого рідного. Там є три панянки, три сестри молоденькі. Засидівшись з ними допізна, коли старі вже й спати полягали, ми все гралися та пустували. Оттоді-то між іншими втіхами згадали ми про спиритизм.

— А знаєте, що я спірит?! Давайте, я вас усіх трьох повспляю миттю! — вихопилося в мене зовсім по-дурному, аби б, мовляв, що-небудь зверзти, бо ж я ніколи й не покладав собі, щоб навсправжки міг те зробити.

— Та невже ж?! А ми досі й не знали. Бач, який добрий, і не сказав нам досі! Ану-ну, повспляйте! — згодилися і вони, бач, шуткуючи.

— Добре! — сказав я і ненароком, виграючи свою ролю, напружився думкою, мов «Спи мені зараз!» І підійшов таким робом до старшої з сестер і тільки провів декілька разів перед її видом своїми долонями, як вона миттю заплющила очі і заснула. Я тоді не погадав, що то вона навсправжки, думка, що вона теж грає іграшкову свою ролю, та й кажу:

— Ач! Ось уже й заснула!

— Та тоді і до другої:

— Спи!

— А вона і вже; до третьої, і та також.

— Ну, тепер не прокидайтеся і не відкривайте очей, аж поки я вам не скажу! — приказав я їм та миттю дмухнув на лампу, загасив її, а сам вихрем у двері та й гайда додому.

— От, — гадаю собі, всміхаючись, — розсердяться вони, що я так з ними, але дарма, завтра ж і помиримся; не первина ж сваритися нам за дещо подібне.

Вранці я встав собі спокійненько і навіть зовсім і забув про тих панянок і про свою шутку з ними. Як і щодня, я пішов звичайно до свого уряду і ані гадки! Коли так як аж о 12-ій годині сам батько тих дівчат, схвильований, захеканий і переляканий, прибіг до мене аж туди.

— Що ви зробили!? — мокрим рядом накинувся він на мене.

— А що таке?! Нічого! — здивувався я.

— Як нічого, коли мої дочки ще й досі у гостювальні сидячи сплять.

Я на його й очі витріщив.

— Як сплять?! Чого сплять?!

— Та так сплять, що їх ніяким робом і розбудити не можна. Що ви з ними вчора подіяли?! Вже ми до них лікаря кликали; і той з ними нічого не вкоїв. Він послав отсе мене по вас. Каже, що ви їх загіпнотизували. Чи так?

— Я не знаю! Ми шуткували...

— Ну, то йдіть же зараз і побудіть їх нам!

Оттака ловись! Оттакого я наробив! Ну, та й перелякався ж я тоді. Покинувши все, несамовито побіг я їх будити. Двох, середульшу і меншу, я розбудив швидко. Від одного мого слова «прокиньтесь» вони віджили, а що вже з старшою, то попововтузився ж я! Ледве-ледве як не плакав я з нею. Не хоче мене слухатися, та й годі, спить собі, та й край. Години зо дві мучився я біля неї. Ну, та таки розбуркав я її. Але прокинулася вона слабою, з тиждень прохворіла, поки мало-мало остербіла. Та й на опісля таке з нею поробилося, що диво! Почала відчувати своєю істотою присутність мою аж геть на ось яку далечінь. Прикладом, іде вона вулицею поуз будинку, в якому зовсім випадково, зовсім задля неї невідомо буду я; то тільки підійде до того будинку, так зараз із нею і робиться, хто його знає і чого, нервова пропасниця. Як же що ми з нею опинимся у одному будинкові, хоч у найрізних поверхах, то тоді вона і зовсім робиться сама не своя, вся підлягається моїй волі, робиться слухняною у всім не то що, а думці самій моїй. От від такого-то випадку я й довідався і збагнув, яка-то сила в мені сидить. Ось я вам зараз покажу трохи ту силу, якою я володію. Бачите сей стіл?

— Бачу

— Двигніть-но його! Попробуйте!
Я попрубував.

— Ні, — кажу, — важкий дуже.

— Ну, тепер дивіться ж, як я!

І він, відкинувшись всім корпусом на спинку свого ослінця, одну тільки руку поклав на той стіл долонею, і стіл миттю, як живий, здригнувся, далі захитався, потім захвилювався, а нарешті швидко-швидко затрусився та і почав аж лігати по воздуху, аж буцім ніжками додолу не доторкувався.

— Хто біля мене? — запитався у когось наш спирт. Стіл миттю спинився, і з-під його почувся ритмічний грук.

— Се ти, Юме?!²

Знов якісь грюки у відповідь йому.

— Ні, се ти! Мене не обманеш, се ти! Я тебе не хочу, іди від мене геть!

— Але досить сього вже! — спинив тут його пан лікар Обруч. — Досить, кажу, бо Олександр Михайлович впевнився вже, а задля вас надалі, то не дуже-то воно добре буде. Адаже ж знаєте самі?

— Ну, тепер-то ви вірите, яка-то міць в мені сидить?

— Еге! Дивовижно! Але що воно то за Юм, що ви його прогнали від себе, і де ви його бачили? Невже він під столом оттам сидів?

— Юм — се дух звісного небіжчика англійського письменця. У мене є три духи, які до мене охоче приходять, коли тільки я їх покличу. Отсей Юм, та ще Нарсес³, та ще й Тіберій⁴, я з ними можу балакати, звичайно оттак грюками, як чули ви зараз. Робиться се в нас так, як отто по телеграфу, адже ж там теж грюками балакають. У мене з моїми духами є задля того власна азбука: невпинне число грюків перед паузою відповідає якій-небудь літері. І я балачку кожного з своїх духів добре знаю. По тих грюках, по тому способі, яким кождий з них виробляє їх, я кожного з своїх духів пізнаю без помилки. Нарсес і Тіберій — то мої друзі, вони мене люблять. Що ж до Юма, то він до мене злий. Він щоразу дратує і обманює мене. Він повсякчас першим до мене являється і через те, що я його проганяю, то він обманює мене, називаючи себе то Нарсесом, то Тіберієм. Але ж я по грюках його чую, що то він, і прожену його. Кличу Нарсеса, і знов Юм тут.

— Я Нарсес! — він мені каже. Знов по грюках бачу, що се Юм, і знов його прожену, і так разів декілька, аж поки я з ним вправлюся бува. Взагалі ж я ніколи ніде не залишаюся тепер самотньо. Досить мені тільки опинитися де без нікого живого, як я ту ж мить всією своєю істотою так, як

того вам і вимовити не можу, почуваю біля себе когось, когось задля ока невидимого, безклопотного, але задля почуття моєї істоти тямливого. От що! Чи не дозволите ви мені вас приспати, а то б я те миттю...

— А що ж ви зо мною будете робити?

— От тільки покладіть свою руку на стіл!

Я послухався.

— А що я буду почувати зараз?

— А вам зараз буде тепло або ж холодно.

І він, нахилившись, почав над моєю рукою водити своїми долонями, посуваючи їх згори донизу. Провів він декілька разів оттак, і почали по моему тілові, як отто кажуть, холодні мурашки бігати. Тут він несподівано підвів голову, глянув на мене і прошепотів:

— Ну, що?!

Очі зробилися в його страшні, справді, зовсім божевільні. Я злякався того його погляду, відсмикнув руку від столу і сказав йому:

— Годі! Більше не хочу!

— Як знаєте! — відповів він мені спокійненько.

— А матеріалізувати духів ви теж можете? — перегадом спитався я у нього.

— Не пробував досі, хоч, мабуть, і зміг би.

— Та невже ж воно те можливе? Невже ж те воно не брехня?

— О! Яка ж тут брехня? Се зовсім звичайна річ. Коли хочете, то недалеко й ходити; ось пані Доценкова власним прикладом вас упевнить в тому.

І він показав мені на ту чорняву паню, яка була межі нами. Вона сиділа собі трохи від нас оддаль.

— Як то?! Невже пані можуть матеріалізувати духів? — обернувся я тоді вже і до неї.

— Ні, — відповіла вона мені, — я зовсім не спіритка.

— А як же ось кажуть?

— А се вони проти того, що мій небіжчик чоловік щонаочі до мене приходив.

— Як то так?! Як приходив?! — аж скрикнув я, аж з ослінця підвівся.

— Та так. Приходить, та й годі! Приходить він до мене зовсім як живий.

— І ви його не боїтеся?!

— Чого ж мені його боятися? Він добрий, любить мене, голубить мене. Тільки тим він мене і на світі держить, що до мене приходив, а то б я вже давно або вмерла, або збожеволіла. Ми ж з ним, одружившись, півроку тільки й прожили. Як же ж він умер, то я ледве на себе рук не наложила. Боже,

як-я вбивалася! Боже, як мені жити на світі не хотілося! І він мене заспокоїв, він почав до мене ходити щонаочі. Зараз же то у нас з ним існують усі реальні відносини до наймалішого, так, що буцімто він зовсім і не вмирав ніколи.

— Як то так реальні відносини?! Які ж то такі відносини у вас?

— А такі всі, які мають кожний чоловік з жінкою у всьому.

Ну, тут я вже тільки руками розвів.

— І як же він до вас приходив, вночі тільки, чи і вдень буває, чи ні?

— Чому ж ні? Коли забажаю я, то він буває біля мене і вдень, але я тоді тільки чую його біля себе, а не бачу. Вдень матеріалізуватися чогось йому не можна.

— І балакає він з вами?

— Мало, але дещо він до мене промовляє.

— А не розказує він вам, що то з ним робиться там на тому світові?

— Ні, нічого не каже, не можна йому про те казати.

— Ну, а як же, чи ви його одна тільки бачите, чи й ще хто його бачив уночі у вас?

— Я бачив його. За руку навіть його держав. Хотів був з ним побалакати, але він не схотів того зо мною! — обізвався до мене знов той спірит попередній.

Я знов тільки руками розвів.

III

— Тепер, коли ви не від того, то побалакайте ще ось з високоповажним нашим природничим філософом паном Вербицьким, — сказав мені пан Обруч, показуючи ще на іншого вже з тих, на рижебородого і лисенького панка.

— Та чи буде моя бесіда до пана цікавою задля його? Що до того, то я сподіваюся, швидше ні, бо ж продукт моїх думок, гадок і покладів є щонайбільше сухий і зовсім не задля кожного цікавий! — обізвався той пан.

— Але вибачте, пане, мене цікавить усе розумне, то й певне, що ваш продукт здасться задля мене не на сум, бо ж він, як кажете, є плід ваших думок.

— Ну, коли так, коли ваша хіть до того та ще коли і терпеливість маєте ви, то я тими своїми гадками, покладами і догадками поділитися буду радий.

— От за се спасибі! А я радий буду почути вашого слова.

— Чи звертали коли-небудь увагу вашої думки на себе далечині простороні і час?

— Як то так? Я не тямлю.

— От бачите! А мене вони саме тепер та й ось як дуже цікавлять.

— Що ж саме?

— Та те, що здається мені, буцімто на світі немає ані далечини, ані довжини часу.

— Як то так?

— А так, що їх не можна втямити як слід, зовсім ніяким робом не можна обмежити. Формулювання того і другого залежить від безлічних основ і буває щонайрозмаїтіше. Час і далечинь навіть при однакових умовах далеко не однакові задля всіх істот не то космічних, але й земельних. Не однакові вони навіть повсякчас і задля однієї і тієї ж істоти бувають; от хоч би і задля людини: іноді то й година, здається, буває кожному з нас за ось яку коротку хвилину; буває ж, що і хвилина, навпаки, тягнеться, тягнеться, така довга, як година. Перечувати се оттак доводилося кожному з нас. Далечина і час існують задля нас такими, якими ми їх тямимо, але чи тямимо ми їх такими, які вони насправжки? Не можемо ми їх тямити справедливими через те, що ми здебільшого ще темні, зовсім сліпі, такі сліпі, що не бачимо навіть того, що сливе виразно робиться ось перед носом, перед очима навіть нашими. Через те ми багацько, багацько дечим поки що користуватися не вміємо. З того ж дечого багацького є й таке, яке тичеться і до нашого питання, таке, яке собою звичайну тямливість нашу об далечині і часі повертає унівець, бо ж воно зовсім знищує їх, підводить їх під неіснування.

Тепер уже, зараз, я сміливо підходжу до стінки, гукаю у трубочку тієї скриньки, яка висить там і яку ми звемо телефоном, і балакаю, з ким мені забажається, за сотки миль однаково так, якби він був отут біля мене. Та ще можу я робити се і не по дротові, як досі, але прямісінько у далечинь можу посилати свої слова через повітря, та й годі. Ті невидимі задля нашого ока хвилі повітрові таємного задля нас електричства, перепони тієї, яка зветься нами далечиною, у космосі зовсім не мають. Ті хвилі повсякчас згідні бути до послуги нашої і дожидаються тільки, щоб ми догадалися собі користуватися ними у всьому широко. Добродій Марконі⁵, молодий італійський учений, щасливо розпочав уже сю справу, приладнавши поки що здатність тих хвиль до телеграфу. Вже зараз він ними посилає телеграфічні ієрогліфи через Ла-Манш, з французького його берега на англійський через воду, і що головне, в усяку погоду і непогачінь однаково добре. Едісон⁶ напав на слід пересилати на далечину наші образи у одну мить. Прийде ж час, і ми дорозуміємося, що й цілком себе власно переносити миттю і на всяку далечину зможемо. Я вірю і сподіваюся, що швидко чи не

швидко, то вже хто його знає, але настане час, коли гадки, слова земельної людськості полетять з швидкістю блискавичною, чи навіть і такою, яку ми собі виявити не можемо, на сусідню планету задля розмови з тамошніми мешканцями. Я осмілююся ще до більшого простягати свої сподіванки: чи не дійдемо ми до того, що зуміємо перелітати у гості до Юпітера, Марса, Венери і інших там сусідів нашої землі? Та ще й як! Заплющив очі — і нестямився навіть, як уже й там! Се зовсім-зовсім можливе. Ся справа зараз уже до нас стоїть у таких відносинах, як телеграф, телефон, залізнодорога стояла б нехай хоч задля прадідів наших. Чи в голову їм спадало про таке? Навіть і не снилося. Якби їм хто-небудь тоді розказав би і впевнив би їх, що се все буде, що в нас тепер є, то хіба б вони його не за божевільного полічили? Га? Чи, ще гірше, вони його, може б, ще вбили за те, на кострі б спалили. Отож що побачать наші правнуки? Але поки що таке що-небудь буде, у нас же і тепер уже далечина простороні в дечому значно задля нас губиться. Її вже немає задля нашого слова, її вже сливе немає і задля нашого ока, вуха. Отож повинно її не бути, перегодя, і взагалі задля нас.

Що ж до часу, то і з ним у мене народжуються цікаві питання. Невже слонові, який на світі живе триста років чи й більше ще, довжина часу здається така ж однакова, як і задля людини, що існує тільки сто літ на світі? Ой ні, навіть певно, що ні! Певно, що задля слона, візьмомо хоч день, здається він йому втричі коротшим, ніж він є задля людини. Певно, що слон взагалі перечувається всім, переживає все втричі довше, ніж людина, а через те втричі більше і часу йому задля того треба. Хто його знає, але може бути, що коли слон дивиться на небо, то, може, він має змогу бачити, як то сонечко по небові двигается навіть.

Візьмомо інший приклад, візьмомо собаку, яка живе всього тільки десять літ. Певно, що й час у десять разів довшим здається їй, ніж людині: Певно, що обмін матерій усіх взагалі, і фізичних, і розумових, чи там інстинктивних і всяких, виробляється у собаки в десять разів швидше, ніж у людини, і в тридцять разів швидше, ніж у слона. Життя собаче то навіть можна легко в дечому і простежити, аби б, мовляв, тільки хіть була до того; отже, скільки разів хоч би і на день собака має природну потребу уві сні? Вона декілька разів береться спати. Ненадовго, півгодини, навіть і менше раз у добу спати тільки ніч. Собака ж то і вночі напів спить, а напів, чи може, і більше, однаково навіть, як і вдень, бадьориться.

А ось, якби ви звернули увагу та і простежили б усе життя того метелика, який з сонечком народжається, а з заходом його вже і вмирає. Яким то задля його здається той час? Ось він сів на квіточку, ось він миттю напився того смачного квіткового соку, головою повернувся туди-сюди, розгорнув свої крильця, порхонув, перепорхонув на другу, сусідню квіточку, та там і заснув уже. Але мить, дві і тільки всього, і він уже переспався, він уже прокинувся бадьористим, веселим, до життя радісним; жолудок його вже встиг скористуватися тим вжитком, і метеликові знов уже спати не хочеться і він знов п'є там сік; напившись, він уже втомився знов, він знов засипає на якій-небудь квіточці, і так на день разів сто, може. До вечора ж то він вже досить своїм життям задовольняється, він уже зовсім утомляється існувати, і вмирає він також, бажаючи спокою, як і людина, що прожила сто літ.

Ще краще, ще цікавіше, ще чудніше, як то з отими бактеріями тощо діється? Задля них же одна тільки наша мить і все їх життя. Мить, і впродовж такого часу бактерія народилася, виросла, діток наплодила, життям уже втомилася і вмерла! Виходить, що наша мить — се не такий уже зовсім короткий час, яким він нам здається, бо ж вона є цілий вік і не задля якої ж небудь, а задля божої ж істоти. Еге, впродовж нашої миті світова істота виробляє всі довгі і розмаїті функції життя свого і сей час є задля неї вік. Еге, певно, що задля бактерій та наша мить є така ж-довга у всіх відносинах, як і задля нас наші сто літ.

Та що і наш вік!? Що наші ті сто літ? Чи не є вони, та ж, однаковісінько та ж мить в порівнянні з тим, що ми звемо вічністю? Куди там! Може, ще наша мить, то і не в приклад коротша, ніж та мить бактеріальна.

Взагалі ж довжини часу, знов кажу, немає, обмежити його загально не можна; він може тільки здаватися нам, а який він насправжки, то хто його й знає. Я заклопотаний цікавою для мене працею і, виробляючи її, я й нестямлюся, як минає, проминула вже та година, дві, три і більше. Я дожидаюся кого або чого-небудь. Стежу ту годину по кожній її хвилині, і, боже, якою-то вона довгою-довгою мені здається! Адже ж отакого кожний перекоштував нечисленно на собі. А що воно, чого воно так? Чого воно одна і та ж година та також різко не повсякчас задля нас однакова?

Я покладаю, що задля землі нашої, як задля космічної істоти, той час життя її, який нам здається отто безконечною вічністю, зовсім не довгий. Він однаковісінький задля неї, як і наші задля нас сто літ. Той час її тільки-тільки постає їй задля того, щоб виробити їй ту мирову задачу, яку, відповідно з її істотою, призначено їй витворити. Яка довга

задля нас доба, день і ніч, задля землі ж вона тільки одна мить наша.

От і все вам коротенько про далечинь і про час. Хіба ось могу я вам ще сказати декілька слів своїх і про життя людське. Тільки, що до того...

— Але, вибачте, нехай вже про те іншим разом. Ми ще швидко прийдемо до вас з Олександром Михайловичем. Зараз же то і йому, і мені треба йти вже декуди! — перебив його пан лікар Обруч.

— Ходіте!

І я попрощався зі своїми, як хочете, а цікавими новинами знайомими.

Виходячи вже з кімнати, я тоді тільки вздрів невеличкого хлопчика, який притаївся собі був за половинкою дверей та й сидів там увесь час, бач, у задумі, тихенько.

— А се ж що таке?! Що се за дитинка тут?!

— А хвора! — відповів мені пан Обруч.

— Що ж з нею?

— Торік сего п'ятилітнього хлопчика родителі навчали читати та й купили йому книжку з малюнками різних рослин. Читало, читало хлоп'я ту книжку та й спіткнулося своїм великим розумом об питання, що чому-то воно і дерево, таке така ж тобі маленька, тоненька та м'якенька — теж рослина? Чому воно так? І не питаючися про те ані в кого, хлоп'я, власне, замислилося об тому. Думало воно, думало, не то воно сидить ось і нічого не бачить і не чує, так-то опанував його ті дерево і стеблина, так вони до його присікалися; одна тільки думка про них і заповняє увесь його мозок.

— Нещасна дитина!

— Еге ж.

— Пішли ми. Довго ми йшли мовчки. Нарешті ж я не стерпів і запитався у Обруча:

— Невже ж вони божевільні?

— Не знаю, — відповів мені Обруч, — не знаю! Ми лікуємо тут їхне тіло більше, нерви тощо. До душі ж їхньої ми не торкаємося.

— Але здоров'я ж душі багацько залежить від здоров'я тіла?

— Також саме, як і навпаки, здоров'я тіла залежить і від здоров'я душі. А про те, де кінчається межа одного і починається другого, я не знаю!

— Але взагалі вони люди ненормальні?

— Пан Обруч спинився, спинив і мене. Подивився він пильно на мене та й сказав:

— Еге! Вони взагалі ненормальні! Але чи нормальні були ті, які дали людськості порох, пару, електричність тощо? Га?

— Не знаю!

— А ви? Ви міркуєте, що ви нормальні?

— Не знаю! А ви?

— Та й я ж! Нормальні тепер на світі тільки ті, які мету свого всього життя обмежують добробутом тільки власної шкури та жолудка, яких усе побічне, окрім власного «я», нічого не торкає. Еге, отті-то нормальні! Всі ж останні, без виключок, усі аномальні. Також і я, також і ви, також і ті, тільки ті вже над усіх ненормальні!

Харків, 1899 р.

ЗАВІРЮХА

По знесенні кріпацтва в Росії¹ всі землі як були, так і залишилися чи то панськими, чи то казенними. Вільні ж уже селяни, користуючися тими не їхніми ґрунтами, були чи то до панів, чи то до казни в відносинах посесорських. Ненормальність такої речі правительство спізнало і в самому початку 1870-х років поклало віддати селянам усі «оброчні» землі у їх громадську власність — на довголітній викуп. Але уряд об'язково тієї реформи робити чомусь не бажав. Він попустив те, хоч і задля погляду більше тільки, щодо казенних ґрунтів на волю самих селян, а щодо панських земель — на згоду їх обох — селян і панів. Коли вони згоджувалися, то правительство тоді зараз же викупало у власність собі у панів належні землі і віддавало їх уже від себе селянам.

Приказано було волостям збирати сходи і відбирати від громади на викуп земель від казни згоду формальним способом, приговорами.

Але вияснити розумно і виразно темним людям, селянам, задля чого воно ті приговори, і що воно таке будуть ті «виплатні платежі», і замість чого вони, і чи краще буде від того людям надалі, не було нікого. Найближчий, а через те й головний проводир селянства, волосний їхній старшина мало чого й сам у тому тямив, то нічим він і не міг допомогти своїм братам. Волосні старшини тоді в 99 % були темні, як і все коло, були зовсім неграмотні й увсюди, де того треба було по закону, за них підписувався писар, старшина ж, та й те не повсякчас власною рукою, печать тільки свою урядову прикладав, та й годі, часто-густо зовсім без певності навіть

чи там він її прикладає, де треба, чи, може, і заради якого іншого, йому несвідомого діла.

Отож з поводу тих викупів між людьми народилися великі балачки, розмови, силкування вяснити собі, власним розумом дійти, до чого воно все те верне й як і що воно буде. Всюди по селах люди мало-мало вільними часами зіходилися купками й у будень навіть і, посідавши де на призьбі якій або де на дубках на вулиці біля воріт, годинами морочилися. Більше то всі сиділи мовчки, думаючи та копирсаючи паличками землю, бо ж ніхто ніяк ні до чого не міг додуматися. Хіба хто-небудь от із таких бесідників дасть було покій своїй паличці, спиниться черкати нею по землі, та й обернеться до своїх розмовників, та й скаже їм яку нісенітницю. Такому було-то хто-небудь ближчий від нього відповість що-небудь, інші всі прислухаються до того, що то там ті кажуть, похитають головами, дехто чухнеться, інший губами цмокне, той, гляди, крекне, і знов усі мовчки почнуть міркувати, а згодом то з тим усі й порозходяться.

* * * ..

В одному селі Валуйського повіту Воронежської губернії саме того часу животів на світі старий солдат. Він відбув уже давненько свій тогочасний 25-літній час солдатчини та й жив у тому селі в одставці, на покої у якихсь там своїх родичів. Був той солдат грамотний, та ще й добре по печатному, найбільше ж по-церковному він тямив, так що навіть й Апостола² в церкві читав. Писати ж він зовсім не вмів, а також і по писаному, як є, нічого не міг розібрати. Але і через таку свою грамотність між зовсім темними земляками він був людиною світлою на погляд усіх, а через те де в чому задля всіх був немалим авторитетом.

— Царя! Що царя?! Та я щодня декілька літ підряд царя оттак перед собою, як оце тебе зараз, бачив. Еге! І не перелічити, скільки-то я ночей перестояв біля дверей його опочивальні. Було, прокинувшись вранці, небіжчик Миколай Павлович³, царство йому небесне, відчинить двері, вийде, побачить мене та.

— А! Це ти, Тарасе? Здравствуй!

А я було витягнуся оттак, дивлюся йому в самісінькі вічі оттак, щоб і не мигати, та йому у відповідь:

— Здравіє желаю вашому імператорському величеству!

— А він мені:

— Ну, спасибі, спасибі тобі! Іди ж вже додому, чи там пак у казарми, та скажи там своєму ротному, що я приказав, щоб він тобі чарку горілки дав.

А я було: — Радий старатися, ваше імператорське величство!

Та повернуся було круто, оттак, наліво кругом, значить, грюкну було рушницею об діл, лясну було нею оттак (і він задля прикладу бив палкою об землю) та й пішов собі тоді оттак, тільки аз-два-три, аз-два-три, та прямісінько до ротного.

— Так і так, — кажу йому, — від самого царя такий приказ вийшов, щоб горілки мені ви зараз дали.

То він мені, було, зараз же, ту ж мить зараз і налле повну чарку, та яку чарку! Здо-о-о-рову, однаковісіньку, як кухоль! Та якої горілки?! Фу-у-у! Такої-то з вас ніхто ніколи не те що і не нюхав, та й не понюхає ніколи.

— А яка саме вона, дядьку, та царська горілка?

— Та така, що як вип'єш було її, то так аж оттак підскачиш.

— Через віщо ж ви ще й підскакували?

— Як через віщо? Не тямиш?! А через те, що вона по всьому тобі там усередині так животворною міццю і розілеться було. Так вона там у тобі по всіх твоїх жилах, не минаючи ані однієї, і піде, і полізе й полізе. Так ти й чуєш було, що вона так у тобі лізе, та й годі. Еге! Хоч який старий будеш, а відразу помолодієш, як вип'єш було оттаку чарку, як я отто пив, од тієї горілки, так від неї і підскачиш. Он, бач, чого підскачиш! Втямив тепер?

— Та тепер трохи втямив.

— Ну то ж то й то.

Було оттакого і багацько дечого іншого подібного розказував та й розказував, брехав та й брехав і своїм односільцям і так усім, з ким йому доводилося балакати, той солдат Тарас. І всі йому у всьому вірили, а через те-то в очах усіх він стояв високо. До нього оберталися багацько де в чому за порадою, найбільше ж коли у кого траплялося таке діло, яке приходило з-поза села або заходило за село. Отож люди і з нетямливими їм тими викупними платежами обернулися до діда Тараса, прохаючи його розказати їм, якщо він знає, що воно таке? І дід Тарас не відмовився від того, хоч відразу, зараз же він їм і не міг нічого про те сказати, не пригадав миттю, що їм відповісти, бо ж він, звичайно, також, як і всі, нічого не тямив у тому.

— Постривайте трохи, чи день, чи два, ось я тільки по книгах роздивлюся, то тоді вже вам певно про все й розкажу, — сказав він. І чи то з хитрості своєї сказав так, щоб не загубити свого реноме перед людьми, чи то, може, він і справді додумувався до того шире, та й додумався так, що й сам у тих своїх покладах упевнився, тільки ось що він сказав перегода, ось чим він оголомшив своїх земляків:

— Це, люди добрі, кріпацтво знов хочуть заводити! Он що! Й як тільки яка громада дасть приговор оттой, що його вимагають, то й край! Тоді, бач, усі громадяни поволі будуть повернені у кріпаки, бо ж приговорам згодяться.

— Як!? Що?! Та ми ніколи того! Не хочемо! Ані за віщо приговору не дамо! — аж захвилювалося все село.

— Що ж його робити?! — знов-таки кинулися всі до Тараса.

— Та що! Якщо приговорів не дасте, то й нічого.

— Та воно-то так, але ми не дамо, ми не схочемо, а старшина так писар не звернуть на те уваги; то й самі напишуть приговора, самі за нас і підпишуться, хоч ми їм і рук не даватимемо задля того. Поприкладують свої печаті, то тоді й кажи кому хоч, що то вони самі, хто нам пойме віри?

— Та це-то так! — згодився з тим і дід Тарас, та помовчавши трохи, і сказав їм:

— Але ось що! Знаєте що? Це діло можна обробити.

— Яким же робом? Як?

— Хе! Я вже знаю як. Ви не знаєте, а я-то знаю! Треба у старшини відібрати змогу оттак, як отто ви кажете, зробити.

— Але яким же робом?

— Робом яким? А-таким, що одібрати печать у його, громадою одібрати. Громада великий чоловік, то й може те зробити.

— А так! так! От, діду Тарасе, спасибіг вам! А ми й не туди-то! Бач! А воно й справді так добре буде!

— Одібрати у старшини волосну печать! — одноголосно поклало все село.

* * *

На чолі з дідом Тарасом ось яка зібралася громада! Все село зійшлося до волості. Але такій численній скількості людей зовсім же неможливо було влізти у невеличкий волосний будинок. Невелика частина тільки ввійшла туди, та й ті мужики були, як оселедці в бочці. Там був уже і волосний старшина.

— Давай сюди чинарки, свити й усе! — згвалтував до людей дід Тарас. Миттю ж з півсотні свит і чинарок було вже до його послуг. Але він узяв тільки декілька з них, небагацько, не більше п'яти, чи що. Він ними власноручно щільно-найщільно позавішував усі вікна в кімнаті, аж темно там зробилося так, що ніч, та й годі.

— Світи тепер світло! — знов-таки командує дід Тарас. Миттю запалилися сірнички, засвітили й свічку, яка стояла на столі, накритому зеленим сукном.

— Старшина! Витягай з кишені та клади отут на стіл печатю свою!

— Навіщо? — не хотів було той.

— Клади! Громада тобі приказує! — закричало на нього декілька голосів, а за тими загули і всі. Витяг старшина з кишені печать і постановив її на стіл.

— Гаси свічку! — звелів дід Тарас та по своєму приказу сам же він і дунув на неї, сам її й погасив.

— Бери тепер хто-небудь печать зі стола та й ховай собі в кишеню. Взяли вже? Нема? — спитався дід Тарас та й помарив рукою по столі.

— Так, немає вже! — сам же він собі й відповів.

— Ну, тепер і вікна можна відтулити! — сказав дід Тарас і відірвав затулу з одного вікна. За ним поздирали люди і з других. Зробився знов день.

— А що? Знає хто, у кого печать? — усміхаючися поспитався дід Тарас.

— Ні, не знаємо! Ніхто не знає, нікому не відомо, у кого вона є! — загула громада.

— Ну, то й я не знаю. І ти, старшина, не знаєш?

— Не знаю.

— Ну, то й добре і гаразд! Так і треба. Тепер, люди добрі, можна і по домівках розходитися.

— Як то так?! — аж тоді тільки схаменувся старшина та аж перелякався. — Як же ж так?! Оце я є старшина волосний, та й без печаті залишуся? Люди добрі, подумайте ж самі, що ж тоді з мене і за старшина такий буде?

— А такий ти тепер є старшина і таким ти будеш старшиною, що без громади тобі нічого не зробити тепер! — сказав йому дід Тарас.

— Та я тепер і зовсім нічого не можу зробити. Без печаті все однаково, що мене й немає тут!

— То дурниця, що ти кажеш. Повсякчас, коли тобі треба буде печаті, то вона буде в тебе.

— Як то так?

— А так, що, якщо треба тобі буде куди ту твою печать прикласти, то ти й мусиш тоді скликати громаду, розкажеш їй, і куди і задля чого будеш ту печатю свою прикладувати, та ще й покажеш кому грамотному, який вміє по-письменному читати, ту бумагу прочитати громаді, то тоді тобі громада і дасть твою печать. Ти її приложиш, та й знов оттак віддаси, як сьогодні оце зараз.

— Оце вигадали! Та мені й сьогодні, зараз оце вже треба її багацько де до чого прикладувати.

— Ну, так що ж? Чому ж ти не сказав раніше?

— А хіба ж я знав, що ви оттаке зробите?

— Пане браття! Нічого робити, затуляй знов вікна. Затулили знов вікна.

— Ну, в кого печатя? Клади її на стіл. Є вже?

— Є.

— Запалюй свічку. — Засвітили — і справді печать стоїть на столі.

— От бачиш, старшина, от і печать твоя. Бери її та прикладуй, куди тобі треба.

— Пане писарю! А куди там треба нам прикладувати печатю нашу? Давайте лишень сюди всі бумаги! — обернувся старшина до писаря. Той йому приніс декілька бумаг. Дід Тарас всі їх переглянув, мовби і тямлячи що-небудь. Потім писар поприкладував до них ту печать. Після того знов загасили свічку, і коли відтулили вікна, то печаті знов на столі вже не було, знов вона згинула, як і перше.

— Ну, та й розумний же, та й розумний же наш дід Тарас!

— Еге! Вже ж недарма він у самому, аж де він тільки й є, подумати й те страшно, Петербурзі жив, із самим царем, каже, балакав, горілку царську пив! Ач, яку мудру річ вигдавав!

Дивувалися з діда Тараса і хвалили його люди, розходячися от з тієї сходки тоді по домах.

* * *

— Печаті одібрали!

— Де? Хто? В кого?

— В Уразовій у старшини громадою печать одібрали.

— Як? Навіщо?

— А, бач, кажуть, що отто про землю приговори волості відбирають, так то нове кріпацтво хочуть зробити. Отож, щоб старшина не тее, не злигався б з панами, та не потяг би руки за ними, та тайкома не списав би приговору, та й не припечатав би його мовби із згоди людської, то уразовці надумалися, та й одібрали у його печать, та ще й ось яким робом: вікна затулили у волості, та й... І певно об тому той, що довідався, розповів всім, як то там все воно було.

— О! Це добре! Так це воно і нам так треба!

— А треба, неодмінно треба!

— Еге! треба, треба, та й швидше ще треба.

Оттаке пішло по всіх попередю сусідніх від Уразової селлах і слободах, а там то все далі і далі поширилося, та й захопила та завірюха увесь Валуйський повіт Воронезької губернії, сливе увесь Куп'янський, частину Старобільського і частину Озюмського повітів Харківської губернії.

У десятках волостів і таким же самим робом, як описано вище, повідбирано було у старшин печаті.

Сливе рік минув, поки чутка об тому дійшла по дистанції аж у повіт до самого справника. Довго, бач, так через те, що старшини не жалілися на своїх громадян нікому. Старшини всі покорилися такому присуду громадському своїх виборців, вони полічили таке за річ звичайну, законну і мовчали собі. Урядників тоді ще не було. Та вже не швидко один якийсь зі станових ненароком, якось випадково пронюхав, що воно щось та незвичайно по волостях діється, щось воно дуже буцім смаленим пахтить. Й одно по одному та й визначилося тоді все.

Справники спантеличилися. Як було їм тепер доносити губернатору, коли таке вже відколи скоїлося і коїться, а вони, начальники повітів, досі й не знали про те. «Це ж нам непереливки будуть великі! Це ж лихо нам буде!» — гадали вони.

Наскромалили справники попереду всього доброї моркви своїм становим за те, що ті завчасу не довідалися про такий незвичайний вчинок, а далі вони і приказали таки тим же становим миттю поправити те діло. Хоч кров із носа, а тихом та миром умовити громадян повернути печаті по належності, та щоб мало хто об тому, що воно таке було, і знав.

І побралися станові шпарко до вироблення такого приказу начальницького, але як вони не намагалися, а нічого не змогли зробити.

— Де печать? У кого печать? — питалися станові, зібравши громаду.

— Не знаємо в кого. Не бачили. В темряві було. По темному відбирали.

Чули вони всюди оттаку одну відповідь.

— Нехай зараз же верне печать той, у ког вона тепер є! — приказували станові, і вся громада на те їм уперто мовчала, і ніхто печаті не вертав.

Ще півроку минуло, а діло з тими печатами як було, так і залишилося; ні туди ні сюди воно не посунулося. Давай тоді справники вже особисто їздити по волостях та особисто ще балакати з громадами, умовлювати їх. Було таке, що справники і гримали й упрохували навіть, але все було дарма. Не зробили і справники більшого, як і станові їхні отто.

Нікуди дітися! Нарешті мусили-таки справники хоча-не-хоча доводити до відомості губернатора про таке лихо. Закипіла каша. Піднялася завірюха. Приказано було попам умовити людей. Почали попи казати людям по церквах, щоб повернули печаті.

— Не ваше діло, панотче, до нашого діла! Ваше діло церковне, а до мирського вам зась! — відразу відрізали попам деякі зухи з гурту там же таки в церкві, не давши попові навіть і проповіді своєї скінчити.

Перегодом почав їздити по волостях жандармський генерал Ковалинський (вже давно покійник), який був тоді начальником Харківського жандармського управління. Збирав і він сходи. Умовлював і він людей, приказував він їм, просив теж їх, кричав на них і, як є, а нічого ніяк зо всього того.

— Все однаково, як до дерева, так і до них! — казав було той генерал із обуренням.

Довелося архієреєві, а був тоді саме в Харкові архієреєм єпископ Сава, покійник вже, по парафіям їздити. Попробував було і преосвященний втрутитися в те діло, та в селі Преображенську і зібрав він всіх селян (з тисячу господарів) на площі біля церкви після служби. Почав він їм казати про печаті. Так куди там! Тільки втямили, об чому він річ завів, то так і забили йому баки.

— Не ваше діло, преосвященство, до того! — кричали йому, та такий гвалт те тисячоголове товпище підняло, що преосвященний аж перелякався.

— Це чистий бунт! — казав він, сідаючи у свою карету та швиденько відтіля їздячи.

Нарешті наступили на села донські козаки і кінні гусарські полки з Харкова та з Чугуєва. З ними їхав і генерал Ковалинський.

Почали зі слободи Сенькова. Зібрали, чи краще сказати, зігнали всіх мужиків на вигон. Щоб люди не порозбігалися, то все товпище навколо обступили гусарами.

— В кого печать? Виходь сюди! Віддай її мені! — по-генеральському вже, у весь свій викрик, приказав генерал Ковалинський.

— Не знаємо в кого. Немає її ні в кого тут, — не дивлячись ні на віщо, була Ковалинському і тепер звичайна відповідь.

Привезли повний воловий віз лози. Побралися солдати та й розпластали першого ж когось із краю. Били вони його, били, кричить на пробі та й кричить, а про печать нічого. Другого, третього і десятого так — і всі однаково. З ранку до вечора все махали та й махали солдати. Ще аж два вози лози, окрім того першого, були привезені, і всі їх солдати попортили, а доброго панові Ковалинському від того, як є, не було нічого.

— От які уперті прокляті хахли! — аж лаялися вже з досади почав був він. Коли ось дійшло діло по ряду до діда, та

старезного-старезного, може, навіть аж столітнього. На волоссі вже був він і не білим, але аж жовто-зеленим. І руки, і ноги, і голова в того діда так ходором і ходили, так і трусилися вже від старості. Коли ж довелося, бач, і йому лягати. Нічого робити, вийшов він покірливо і покірливо ж, мовчки спустив свої білі штани та й ліг на землю. За ним із гурту вийшов теж вже старий, сідий дід та генералові в ноги так і впав.

— Пане! Не бийте мого батька! Вибийте мене! Бийте мене за двох. Бийте мене і за мене, і за батька. Батько старі, вони не видержуть, умруть.

— Не можна! Кожному своє! — грізно гримнув на нього пан Ковалинський.

І почали старого. Вдарили його раз, оперічили вдруге і знов син той старий його у ноги генералові:

— Покиньте батька! Що буде, те й буде, а покажу вже, де печать. В мене вона є. Я її віддам вам! — і повів він генерала у свій двір. Там він поліз у льох та й витяг із льоху макітру зі сметаною, а тоді вже, відтіля, зі сметани, витяг і печать та й віддав її генералові. Он бач, куди й як він був її заховав!

Генерал повернув печать старшині. В кару ж Сенькову залишив цілий ескадрон гусарів аж на півроку на постій. Селяни повинні були увесь той час ескадрон удержувати у всьому: годувати і коней, і москалів йому.

* * *

Таке ж саме було і по інших селах. Через лозу усюди вертали печаті. Але не всі-то села і до вибійки попустилися. Тільки яким трьом-чотирьом і дісталось як слід. Коли ж із тих вибитих сел миттю побігли гонці по інших селах, то там і спантеличилися.

— Як?! Що?!

— Б'ють!

— І дуже?

— Добре б'ють, лозою.

— І всіх?

— Та всіх підряд. Та й ще не все. Потім то ще й гірше.

— А що ж таке потім?

— Москалів постоем становляють. І самих їх, і коней

їхніх доводиться годувати.

— Та хто ж їх годує?

— Та всі, по черзі.

— Оце так лиха година!

— Та ще й яка! Вередливі вони, гемонські. Оце я, моя була черга, поніс унтерові чи вахмайстрові борщу і доброго

борщу, з салом, так йому ще він і недобрый. «Щоб з куркою, — каже, — завтра ти приніс мені». Нічого робити, зварили вже йому і з куркою. Поніс я. Коли він знов: «Чому ти сам приніс? Вернись зі своїм борщем, та нехай твоя жінка принесе його. Я бачив, вона в тебе молоденька, молоденька й гожа, а я таких саме й люблю». Я було сперечатися з ним про те, так куди там! Ледве мене не бив.

— Ледве, чи таки й бив?

— Та по правді признатися, то було такого, що і вдарив, щоб його чорти побрали!

— Ну, і що ж ти?

— Та що ж! Нічого.

— А жінку як?

— Жінку? Е, краще б і не казати. Ну, що ж ти його поробиш? Воно б і ти, і всяк би так, якби із тобою оттак!

— Виходить, послав?

— Атож, послав.

— Це лихо! Аде вже так халепа справедлива. Це, як на мій погляд, то вже гірше кріпацтва!

— Атож, що гірше!

І один по одному у який тиждень всі декілька десятків старшин одержали свої печаті, які їм поволі віддали перелякані громадяни. Оттак і закінчилася була та правдива завірюха 1872 року у Слободській Україні чи Харківщині.

1900 р.

8-914

Уляна
КРАВЧЕНКО

ГОЛОС СЕРЦЯ

Оповідання

В пару хвилин по одинадцятій в класі було уже тихо. Кожне дівчатко сиділо на своїм місці, учителька вийняла із шафи останню роботу, нарисувала на таблиці узорець до вишивання і також сіла при своїм столику.

Цікаві оченята дівчат раз у раз відриваються від шиття і затримуються з поглядом здивовання на своїй пані. Дивну нині на її лиці побачили зміну.

Звичайно година робіт для дівчат є із усіх шкільних годин наймилішою. Тоді хлопці-збиточники йдуть додому, а вони, дібравши собі догідне місце, сідають за роботою та вишивають шовками гарні-прегарні хустиночки, прибирають цирками сорочки, мережають запасочки... Найбільша ж втіха для них добирати пестрі волічки та блискучі пацьорочки й вишивати ними по узірцям. Так швидко з-під малих рученят, з-під голки, ростуть-розцвітають, неначе справдешні, барвисті цвіти, розблискують зіздочки. Учителька при кожній на часинку сяде, зачне новий рядок, розкаже, як далі шити, відтак іде до другої. Дівчатко тямить, що «пані» казали, а декотре показує сусідці: «Ади, сю зіздку пані мені вишили». Коли вже всі мають наряджене шиття, співають думку:

Вишию ж я собі шовкову хустину,
Цирками в три ряди брату сорочину¹ і т. д.

Часом оповідає їм учителька хорошу казку, часом читає із тої книжечки, де так чудово розказано про бідненьку Галю². Ой, як дрожать серденька дівчаток, коли такі речі чують, як то ся маленька Галя ридає, побивається за братами, що по одному мусили найматися у службу... Або коли перед очима їх стане образ молодиці з донечкою, як вони крізь бори глядять чоловіка-батька та й знаходять його блідого, голодного, утомленого, люди-вороги гонять його за се, що він людей бідніших спомагати хоче...³ Нараз, коли зближається інтересний кінець оповідання, малі слухачки непомітно одна за одною присядуються ближче

учительки, а тихі, а чемні, так і віночком живим оточують свою паню. За тим і година минеться. Сквипенько ж тоді збираються та й учительці допоможуть зібратися, а кожна рада б прислужитися, кожна рада б ближче до неї бути; гуртом відведуть її додому, гомонячи про се, що із сеї золотої книжечки чули.

Нині учителька, перший раз довелось дівчатам се побачити, сидить, схиливши на долоні голову, немовби забула, що вона в класі і що се година шиття.

Загомоніли дівчата. Немов на грядочці хиллячися за вітром маковії цвіти, похилились їх головоньки, одна одну питає: «Що се нині нашій пані?» Гамір збільшився. У сій хвилині піднесла учителька голову.

Була се іще дуже молода дівчина-красуня. Около гарної голови хвилювалось буйне багате волосся, дрібне лице роз'яснювали очі, на гладкім чолі малювались благородність і розум. Темна суконка, ушита без журналевих видумок, підносила тільки її ніжну красоту.

Учителька піднеслась з крісла й хотіла промовити до дівчат, та зір її затримався на листі, що лежав розвертий на столику, і погляд з половини дороги затримався, слова на отвертих устах заціпились, а на лиці її проявився сум і вагання, неначе боротьба в душі не рішена була.

Дівчата почали голосно розмовляти, як срібні дзвіночки, задзвеніли молоді голосочки. Черноока жидівочка Хайка сперечається з Касею — обі цікаві, як то ся відважна козачка Мелася з патлатим медведем упоралася та як оборонила Михайлика⁴. Гомонять дівчата, аж найменша із них, Стешка, піднялася із свого місця, станула перед усіма та пальчиком погрожує: «Тихо будьте! Стямтеся!» Дівчата втихли, а Стешка, мов ластівочка, уже і в'ється коло учительки і питає пешеним дитячим голосом:

— Що пані? Пані хорі? Страшно хочемо чути про Меласю, та як пані хорі, ми підемо додому.

На любі дитячі слова учителька отямилася із задуми, на устах пробліснув звичайний її добрий усміх, вона ласкаво відповіла:

— Нічо, Стефанцю, гаряче нині, голова трохи мене розболіла. Будьте лишень тихо, минеться і біль. Про Меласю дочитаю вам в слідууючу годину робіт.

Стешка відчинила вікна. Свіжий весняний воздух влився до класи. Дівчата знов похилилися над роботою. Тихо, тихо стало... тільки дочуеш шелест волічки, бренькіт пацьорочок та голок. Добрі дівчаточка.

Незабаром тишину отсю перебив легкий, скорий хід по сходах — хтось ішов із класу, що були на поверсі.

Учителька сквапно підняла лист а, зімнявши його судорожно в руці, скрила за горсетку. На чолі її проявилась хмарка невдоволення, і уста її задрожали, одначе вона поборолала своє зворушення і, коли на порозі класи станув молодий мужчина, поглянула на нього поважним, чистим поглядом своїх блискучих очей.

— Пані маєте іще годину робіт? О, що я нині за се віддав би, щоб міг у школі до дванайцятої лишитися, та нема орудки.

По сих словах він хотів увійти до класи, але учителька скоро піднялась, вони вийшли разом і звернулися до городу, що був при школі.

Природа, розбуджена весною, уся дрожала молодим життям. Біло-рожеві морончики-строкроти із рожиць листків купочками звертали головки до сонця, розцвітали. Сірчастожовті первенчики-ключики косматим хвилястим листям вихилилися з землі і були повні її соків жизненних і вогкості, повні свіжого весняного запаху, а колір їх цвіту ясний був, неначе блиск сам. На гнучких, вкритих цвітом вітках вишень присідали ластівки; вони, мабуть, втомлені були недавною своєю далекою дорогою із вирію... присідали, щебетали, немовби розповідали про свої пригоди в дорозі, і знов розвивали чорні крильця, линули далі до діла, до будвання гніздечок. Сонце полудневе палало ясно. Запаши хвилі воздуха, щебетання пташи будили у живчиках людей бажання повного життя, кидали якийсь чар та якусь враз солодку та розкішну неміч...

Молоді люди хвилину стояли мовчки, причаровані красотою окруження.

— Простіть, пані, що займаю Вас в час шкільного заняття, але в рішучім для мене дні мушу з Вами говорити.

— Невідповідний час і місце вибрали Ви, пане, на розмову, не повинна я й не можу тут довше зістати, діти самі у класі...

— Но, але й не потребуєте, пані, так-то дуже спішитися до тих своїх скарбів.

Се говорячи, підніс її руку до уст, шукаючи її очей, що уникали його погляду, вдивився в ті очі, відтак, обіймивши легко гнучку стать, посадив її при собі на лавочці під грушею, що уся від запашного, сніжного цвіту білілася.

— Що се має значити, мій пане?

— Се,— відповів молодий чоловік притишеним, зміненим від чувств, але рішучим голосом,— що уважаю Вас, панно Соню, за свою суджену, хотя й ми досі не робили собі іще обітниць. Та поки що годі мені було й думати про здійснення тайного сердечного мого бажання. Подружжя

наше зв'язане не тільки самим чуттям, але спільним інтересом. Нині, як певно знаєте, відбудуться вибори управителя сеї школи. Маю повну надію дістати ту посаду, через що й ми забезпечені були б, могли б працювати разом при сій школі. Плата спільна, се королівське мешкання, город — вистарчили б нам на життя. Коли б я не дістав сеї посади, за пару днів дороги наші розійшлися б, щоби, хто знає, не зійтися більше. Тісно-бо в світі, тяжко о відповідні умови життя, тяжко о місце, де б ми удвох заробляти могли. Та я говорю про матеріальні відносини перш і не питаю вас, пані, о ваші чуття... Я через весь сей рік, так любий нам, читав у очах ваших прихильність до себе... Що ж не промовиш ні словечка відради, надії, Соню... моя дорога Соню?.. Чи ти не знала досі, що тебе люблю, чи, може, мене не любиш?..

Говорячи се, притиснув її обі руки до своїх грудей.

Серце молодого чоловіка сильно билось.

І Соні серце сильніше відізвалося, одначе лице силою волі задержало свій спокій; не відповіла на його пита́ння, вираз тільки очей міг заступити її довгу сповідь серця...

— Не прив'язуйте тільки, прошу вас, пане Юстин, цілої надії до нинішнього вибору. Правда, тісно у світі, але ми молоді й сильні. Узброєні охотою до праці, можемо глядіти місця; поки взаємна любов межи нами тривати буде і взаємні думки єднати нас будуть, гадаю, дороги наші не повинні, в случаю нинішньої невдачі, розійтися; як не тут, то у іншій місці жити, працювати можемо.

Соня піднялася хутенько із лавочки і легкою ходою звернулася до класи, де полишила самих дівчат. У сінях іще затрималася хвилиночку, поглянула на хрест, що тут на головній стіні висів, притиснула руки до серця, немовби хотіла прислухатися його биттю, немовби хотіла змірити його силу.

Коли учителька сіла знову при своїм столику в класі, на лиці її справді був сум, але в укладі його добачити можна було й супокійну рішучість.

— Чи іще має хто годину? — роздався по пустих сінях голос председателя ради шкільної місцеві, а коли председатель побачив в одній іще класі дівчата при роботі, сказав до учительки:

— Прошу увільнити дівчат від роботи, хоч іще година не скінчилася; маємо нині засідання ради, і не хочу, щоб тут хто-небудь лишився... лишень, сказав тихше, маю іще вас, панночко, щось спитатися.

На приказ учительки дівчата зібралися і парами вийшли з класи, не раді, що цілий, звичайний на годині робіт

порядок змінений, що не тільки не чули оповідання, але й своєї любої пані додому провести не можуть.

— Прийшов я нарочно перед дванайцятьою, скорше чим зійдуться радні, бо хочу спитати вас, кого б ви на управителя сеї школи вибрали.

— Кілько ж і яких кандидатів маєте, отче добродію?

— Трьох, властиво двох, кандидатів є; третій, хоч сильно аптекарем і його партією піддержуваний, не має виглядів через невідповідні кваліфікації. Так, отже, маю двох до вибору: один якийсь незнайомий мені учитель із Стрийського округу, а другий, — тут председатель вдивився пильно в очі Соні, — другий — се наш гарний Юстин. Котрого ви, панночко, із тих двох виберете?

Лице старого председателя сіяло вдоволенням і щастям сеї хвилини, в якій батько може сказати любій дитині: можу твої бажання сповнити, кажи з довір'ям, чого бажаєш?

Та учителька, неначеб сього й не добавувала, напівгнівним, напіврозжаленим голосом сказала:

— Пощо говорити про се, хіба ж я маю голос виборчий. Мужчини, забороняете жінкам прав голосовання, боючися, мабуть, щоб вони по особистим забаганкам не вибрали.

— Се я знаю, і се вам прикро, що не маєте права засідати до нинішніх виборів, — казав з усміхом председатель, — но я питаю тільки, кого мені поручите вибрати. Бо признати се мушу, що, хотя й не маєте права голосовання, тако й ви, жінки, при всяких виборах маєте голос рішучий. Тут жінка або любка, там донька або сестра дістане слово виборця і так є, як жінки хотять. Та коли б вони тільки все зрозуміли річ, про котру при виборах розходиться, а то звичайно по своїм примхам ділають. Ой жінки, жінки! Я старий, противний всякій вашій емансипації і більше шаную сільську газдиню, що пораяється у своїй хаті і пряде льон, як тих, що мішаються не до свого діла і нас від безінтересованого ділання здержують.

На закиди старого председателя лице Соні покращало і очі розгорілися блиском ентузіазму, що її душу переймав.

— Здержуємо наших батьків, синів, мужів від хосенного ділання для загалу, бо не учите нас видіти користі у праці для загалу, бороните нам світла, а все ж, темних, слухаєте... Незазнакомлені із справами суспільними, мусимо зле ділати, мусимо пагубний вплив на добро загалу мати; одначе, коли упадуть кайдани, якими традиційна неволя нас скувала, коли здобудемо права, приналежні досі тільки мужчинам, тоді й ми станемо до спільного, евідомого, хосенного ділання для загалу, і «встане правда, встане воля»...

— Молода, завернена у вас мріями голова!.. Де ви до якого ділання здібні!..

— Не здібні, бо не просвічені. Интересом суспільності піднести урвень світогляду жінок, щоб вплив наш, який і ви, отче, самі добавуєте, був на користь суспільності. Через заборону жінкам участі в життю суспільності робите, мужчини, кривду цілій суспільності. Жінка також людина, й ніхто не має права здержувати її від сего, до чого має силу й здібності...

— Про емансипацію вашу будемо спорити вдома, а навіть, — жартував председатель, — раджу вам на вічу виголосити мову — осягнете небувалий успіх... Тепер кажіть, кого вибирати.

— Не моє діло вибирати... я поки що мушу учити шити.

— Так і є — і я за тим — учити шити... я противником емансипації і не запишуся під ваш прапор. Нині тільки роблю мале уступство тут, бо дівоче серденько рішати має. Ой, знаю я вас, дівчатонька, і перед силою чувств — перед святою силою — сиву голову клоню. Давно догадуюсь, дивлюсь на вашу любов; я вас обое полюбив і для вас уступство зроблю, одначе хочу ваше слово чути. Не сороміться так-то дуже... а скажіть, як батькові, чи залежить вам дуже на виборі Юстина?

Учителька іще відтягалася з відповіддю, неначе боялася рішати і вибір судьбі лишити хотіла.

— Чи ви певні, отче добродію, що переведете вибори по своїй думці?

— Сей раз, як рідко, зложилося таке, що я певний свого. Між радними є три із моїх парохіян-міщан, а я, як председатель, маю четвертий рішучий голос, котрий вам нині відступаю; три інші виборці противної партії нічого не вдіють. Председатель глянув на годинник.

— Не повинні вас тут радні застати. Учителька при відході похилилася і шепнула до уха председателя пару слів.

— Чи справді? — запитав здивований председатель. — Чи добре чую?

— Коли мені передаєте голос виборчий, то я тільки так вибрати можу, — сказала поважно, — по виборі чекаю вас, отче, у себе з відомістю.

Соня і Юстин бачилися через цілий рік щоднини, вони були товаришами одної праці. Якось, не замічаючи сього самі, годились вони із цілого кружка учительського найбільш у своїх поглядах. Мабуть, у глибині їх душ будилася доперва ся зв'язь, як веселиці стяжка ясна, котрою

любов лучить з собою дві людини. Вони самі не добачили сього, не говорили досі ніколи ні словечка про свої чуття. Тільки люди, звичайно як люди, одні завидували, другі раді були, а всі гляділи на них як на залюблену пару. Коли Соня перед кількома днями була у председателя на чаю, не могла їмость добродійка довше здержатись, щоби при нагоді, коли говорено про пари, що заміряли в сім сезоні вступити в стан супружества, не сказати Соні:

— Дай боже, я з серця желяю і вам, щоб борзо перепони усунулися, щоб ви побралися; мій старий дуже вам прихильний і старається виборців приеднати до виборів по своїй мислі.

Соня здивованими очима поглянула на добродійку, вона сама не могла догадатися, що значить ся бесіда, але добродійка дальше говорила:

— Дайте спокій і не відказуйтеся, від року бачимо, що з Юстином любитеся; я се запримітила на покрови, на празнику, коли ви у нас співали сей дуєт «Підем, серце, в рідний край...», тямите? Гарна з вас пара. Дай боже! дай боже!

Соні лице облилось багряним цвітом; на сі слова вона була так неприготована, що не знала, що добродійці відповідати має.

А коли Соня попрощала добродійку, не спішилася додому. Слова, що недавно чула, дивно звучали в її душі і будили дивний неспокій. Вона бажала холоду і тишини, щоби з собою до ладу дійти. Тому звернулася в улицю, що вела за місто на поля й луги.

Слова «обоє любитеся» звучали вокруг неї і чоло її рум'янцем вкривали. Вони були для неї верхом недискреції і непошанування тайни, про котру вона сама не знала. Люди знають про се, про що вона сама й не гадала і гнівалася на увагу і здогади маломіських добродійок, котрі, крім сплетень, звичайно нічим серйознішим зайнятися не вміють. Так минула вулиця міста і знайшлася серед піль...

Вечір весняний холодив Соні чоло, вітрець розвіяв жар, а спів соловейка лагодив гнів, обурення і будив у серці благородніші чуття, з-поміж яких одно виразніше... відзначалось, але се чуття було іще поки що загадкою для неї самої.

«Обоє любитеся» — поволі суть тих слів змінювалася... не здавалися вони тепер злобною заміткою, тепер, серед чарівного весняного вечора здавались вони мелодією, яку заложила ціла природа і якою вона відзивалася. Сею мелодією співала земля, долина-бір, співало кожне дерево, листок кожний — сей спів чула вона в шепоті ситнику, в плюскоті

води, у тихім щебеті пташні, в прискоренім биттю власного серця; серце неначе шойно розбудилося... жар обіймав її цілу... й душа розспівалась і не чула більш нічого вже, крім сього співу... Вона йшла далі. Чорної зораної землі лани вкривалися молодою зеленню. По другім боці темнів бір, іще у пучках цілій безлистяний край його, декуда білів тільки цвіт диких черешень. Минула двір, що стояв в половині дороги до Зеленої, та йшла попри став, котрого береги вкривали широкі листя лотачів та верб, що тонесенькими, гнучкими галузками сягали хвиль води. І тії лотачі і тії верби були неначе чаром овіяні, ладилися до великого празника, — розцвіту... Над ставом слався легкий туман мряки, яку золотило западаюче сонце...

І Соня потопала у мріях рожевих, як ся мряка... «Обоє любитеся»... Вони собі сього не казали, але коли вона вслухалась у ті слова, сталися вони для неї поясненням многих любих хвилин. Слова сі тепер казали їй, чому вони при кожній стрічі обоє зворушені були. Чому в поглядах едналися. Чому так легкою в тім дні їй праця була, коли рано перед входом до класи стрілася з Юстином і на «добридень» руку дружньо подала. Чому, коли він не раз вечором у них співав, пісня його змінювалася із шаленої, як буря осіння, у палку, як самум... Чому звуки ті вливались у душу її і чарували більш, чим найкращі кантати. Чому, коли вона із рук фіалку пустила, він цвітку підняв і до уст тулив... І стали в думках оживати усі ті дрібні події, що тільки щастя приносили. Ах, і тільки їх приробилося, що Соня не могла сказати: «Ми для себе рівнодушні», нехай і не відважилася промовити: «Ми любимося». Усе те було іще лишень тими весняними пуп'янками, котрі під впливом привітного сонейка розвинутися у цвіт могли... було се доперва солодке й тихе *andante**, що мало перейти в чарівну симфонію серця.

Соня йшла далі, зворушена згуками дивних слів «любитеся», серце її билось незнаним чуттям, сила, що кликала до пуп'янків цвітів, що прихилилися д' собі, що у грудях птиць пісні будила, заговорила тепер і до її серця. Перед її очима струнка молодеча постать Юстина, його гарні уста чарували привітним усміхом, ясні очі дивилися на неї із чуттям розкоші; на тлі весняної природи рисувалася його голова з темним кучерявим волоссям — і ціла постать сіяла силою, молодою красою, і перед нею стелилося гарне життя, осяяне незнаним досі блиском нове життя, повне краси, зоріло... проміння розсипало і день чудовий заповідало... В заранні сього життя Соня була щасливою

* Буквально: крокуючий (*итал.*); спокійний темп у музиці — *Ред.*

В мріях потопуючи, нестямилась, що ніч вже на землі царює, що минула Зелену, котра стояла самотна на безлюднім перехрестю, і ввійшла в село... Скорішим ходом звернулася до повороту. Мряки, що підносилися із долин і великого ставу, не золотило тепер сонце, бліді, снувалися поволі, таємничо... В Зеленій крізь малі, слабо освічені шибки добачити можна було кількох мужиків при чарці... крізь відхилені двері чути було негармонійні голоси, неначе сварню. Соня вертала хутше, ряд тополь кидав густу тінь, тільки в місці, де двір стояв, ясне світло крізь кришталеві шибки розливалось аж на дорогу... Із городу плив запах фіалок... із зали долітали чарівні оп'янюючі звуки вальса, миготіли легкі статі танцюючих... Соня бачила в уяві ті молоді розкішні серед рож і цвітів статі, о очах блакитних, як небо полудня, і о очах чорних, як пропасть, як ніч, і бачила і груди мармурові, і шиї лебедині, стрійні в коралі, перлини, і чула шелест шовку, і відчувала весь чар сього життя серед блиску і згуків гармонійних — серед багатства і щастя...

Хвилина... далі зараз над ставом овіяв її холод води... чула шум вітей... бачила мряки бліді й ті статі-тіні, що із піль вертали... і про інше життя думати казали... Тії, що припізналися за роботою, вертали скорим ходом до села, до хат, тільки часом зачула Соня тяжке зітхання, голос журливої мами: «Ой господи, дитина сама, біднятко, зайдеся з плачу...» і знов тихо й темно... тільки вогник блудний на мляковині замаячів, тільки зірка злетіла — упала в глибоку... тільки пташка тривожно відозвалася, може, у кігтях пугача... і знов тихо на землі, на хвилях... тихо на небі... неначе в очікуванні чогось незвісного.

У тиждень по сім, повнім мрій і вражінь, вечорі Соня отримала лист. Лист був з незнайомих сторін і незнаною, здавалось їй, рукою писаний. Дперва, коли глянула на підпис, по довгій хвилині, злинувши мислю в дитячі літа, нагадала собі свого учителя іще із шкіл народних, учителя, котрий учив її штуки читання і писання...

Ось звідки сей лист, чиї се слова. В пам'яті Соні рисується стать доброго учителя і уся його доля зла і біжить думками за сею постаттю по усіх місцях, де стільки бездомних, безщасних є... Його стать повна горя, а серце для страдаючих чутливе... Із мли згадок дитячих літ окаяються очі, ентузіазмом сіяючі... лице примучене... лунають слова, палкі любов'ю для бідних, для кривджених, для України... І чи не сі слова збудили в неї першу свідомість почуття правди?.. "Хто знає? Хто знає? І як вона

могла сю стать забути, стать доброго, тихого робітника на ниві рідній...

У листі сім перед колишньою ученицею, а тепер товаришкою праці, у темних красках малює тяжку долю свою... Тільки літ трудиться, а все ще й досі провізоричним учителем... Тепер журба придавлює його — він не сам, а з родиною. У недоступнім гірським селі, на лихій посаді, з котрої і так у кожному часі прогнати його вільно... Не в силі не то що дітям забезпечити життя, але й проживити їх. Чимало досі старався о сталу, лучшу посаду, та все дарма... чому? Коли він зачав своє звання, замаркував себе, необачний, як русин-українець... а се як проклин, як тінь іде за ним... По описі свого невідрадного стану просить о відомість про склад тутешньої ради шкільної, до кого йому віднести треба, щоб і тепер недаремні кошта стемплів⁷ були...

Се був лист, що викликував боротьбу і бурю в душі Соні саме тоді, коли у ній погода, щастя явилось. І у сам день вибору лист прийшов. Вона добре знає, що в руках її вибір той... Має рішити його голос любові чи справедливості?.. «Любіться» — дрожало бідне серце і бачило любови статью молодого Юстина, але в глибині серця осідав сум і протест, і поважний голос кликав: «Всюди нівечиться правда, а коли раз довелось тобі ділати, чи минешся з правдою?.. Чи, як другі, лишень з огляду на своє добро ділати будеш?.. Ти ж одною із тих, що бажають прискорити крашу добу людськості, бажаєш волі і рівних прав жінкам, а ось, коли случайно прийшлося стрібувати сих прав в ділі, прихилиєшся, куди серце... кличе. І як се було б у сім вольнім, у сім новім вашім, коли б кожний робив се, що тільки для його щастя потрібне... а коли упадуть усякі, стісняючі дрібні згляди, то правда мусить лишитися: без неї не устояв би ся новий лад. Коли на вході до життя приходиться тобі першу жертву зложити, ти вагаєшся?.. Що ж із сим бідним старим зарібником на ниві шкільництва станеться, має ж він загинати навіки, бо тобі місця потреба? Ні! Ні! При усій пам'яті про себе, при боротьбі о буття не треба нам залишати ідею помочі для слабших, для менших, не дати упасти і тисячі болів, боротьб укритих на луці між дрібним, навіть зіллям-травою, то люди задля кусника хліба не повинні виходити із круга чувств людських. Не даймо самолюбію заволодити душею! Що кожную сю вільну одиницю в новій суспільності утримає в ладі? Вона — ся любов правди! Як у світі зір тяженна сила, мусить вона лад утримати, інакше й сей рай, з трудом здобутий, затратити мусили б ми знова...»

Около третьої години надійшов председатель, тримаючи в руках повно документів і книгу протоколярну ради шкільної місцевої.

— От і вашу долю приношу вам, пані.

— Хто вибраний?

Председатель досить довго непокоїв Сою, заки сказав:

— Вашого протегованого вибрали ми. Але не розумію, пані, вашої невірності — скажіть хоч тепер, чи не любите, чи погнівалися із своїм гарним Юстином? Хто ваші примхи дівочі знає, а я, старий, готовий був для вас дурницю зробити: не використати рідкої нагоди, щоб помочи одному із наших бідолахів безталанних, котрих так усюди минають та кривдять... Чи ви, може, з патріотизму зложили чуття індивідуальні, щоб могли жити чуття народні?

— У нас, доки перевагу сильніші мають і «гаката» рядить, свідомість народная відповідно мусить бути; треба і нам перше українцями бути, хотя й признаюсь, що рада б людиною бути і вийти із тісних меж партій і народностей. Нині, одначе, рішила правда. Тут велика різниця заслуг і потреби. Юстин молодий сам досі, він скорше дістане де-небудь добру посаду, а сей старий враз із сім'єю до смерті скитатися міг по різних голодівках.

— Справді, доню моя,— сказав зворушений председатель,— ганьба сему, хто в такім чоловіці не бачить людини. І я хотя й противник модної емансипації вашої і вашого соціалізму, в душі перейнятий духом християнської любові, себто, по-вашому, альтруїзмом і правдою, а може, і думками сих часів і умів великих, коли іще і німці не знали «гакати» і устами Лессінгів⁸, Шіллерів⁹, Гетих¹⁰ голосили братерство народів і горожанство світове. Та доки наші ввічливі сусіди з нами не по правді поступають, досі обов'язком нашим самим про себе дбати.

У сій хвилині дійшов крик із вулиці і перебив ораторське одушевлення председателя; а був це дуже прикрий крик, так звана котяча музика.

Довгою чередою йшов міський пролетаріат. Мабуть, з ініціативи пана аптекаря, верховодника партії, котрій на сей раз не повелось по своїй мислі вибори перепровадити, зібралась товпа ся. Сотня людей: обідрані жидики, уличники бігли наперед; далі видно було мундири стражаків поліції; товпа росла, з неї добувався свист, крик: — Гей! Галай, Галайко, Галайчук, Галайда! Гей, проч з ним! Протест!

Було се перекручене назвисько нововибраного управителя школи. Товпа окружила школу, а не заставши вже там председателя, звернулася головною дорогою до його мешкання.

— Хочуть, щоб я почув сю їх музику при обіді, але зведу їх нині,— казав успішно председатель,— не поверну додому зараз звідси, як тільки туди перейдуть, піду в сусідне село до отця Сидора, треба сьогодні лишиться у нього на віста: не буде нині спокою в місті, будуть вікна в роботі, але не будуть знати, де я їм подівся.

Тим часом Соня сумним поглядом обняла товпу сю, що зближалася. Товпа зложена з несвідомих одиниць, що за кілька кинених між них галаганів кричала по-звірськи, не знаючи властиво, чи тішиться їй, чи жалувати за чим, чи вона що зискала, чи утратила. В її голосах не дзвеніло чуття людське — се радше був голос дикого грізного живла...

І відвернувшись від вікна Соня, а у душі її виринуло пекуче питання: чи і коли піднесеться загал до сеї висоти думок, до якої деякі одиниці доходять, відсуваючи на другий план — своє личне щастя?

Які в
ЖАРКО

ПТАШКИ

Як мертво та сумно стає восени, коли пташки покинуть наші степи та гаї і полинуть від нас за море у далекий теплий край — у вирій. Не чути дзвінких їх чарівних пісень, бо найкращі співуни наші покинули свої оселі і подались за море, щоб там у теплому краї перебути тяжку негоду лютої зими.

Щасливі!..

Вони не знатимуть того страшного холоду, який буде панувати над нашим краєм замалим не цілого півроку: вони не знатимуть тих страшних завірюх, що засвистять по гаях, що закрутяться по степах широкіх...

А ми?

Ми — люди, що розумом своїм пишаємось над усім живим створінням, зостанемось пригнічені недолею своєю і будемо терпіти і голод, і холод, бо мало знайдеться поміж нами таких, у кого забезпечене життя оселею своєю, теплом, достатками і щастям, щастям тихого, спокійного, розумного життя. Ні, більше поміж нами таких, що голод дошкуля і наскрізь холодом пройма... А за розумне та спокійне життя нема чого й казати... Скажіть, де воно?

А пташки?

Легкокрилі, вільні діти теплого повітря, вони не знатимуть ні горя, ні нужди і з першим теплим промінням сонця, що розтопить білий сніг і оберне його у пару, прилянуть знов до нас і своїми чудовими співами знов чаруватимуть нам душу й серце враз...

Ох, чаруватимуть!.. Та тільки чи багато з нас перебуде люті холоди?

Любов
ЯНОВСЬКА

СМЕРТЬ МАКАРИХИ

I

Засипала нас зима цей рік снігом од широкого серця: округи, скільки оком докинеш, рівний білий степ: ні ярочка, ні бугорочка — все зрівнялося під білою наміткою зими. Тільки «чорні могили», ці велетні степові, ці єдині свідки давньої бувальщини, славної козаччини, тільки-тільки що мріють. На хуторі теж ні повітки, ні загороди з-під снігу не видно. Поутушковані бур'яном та гречаницею хати сумно чорніють з-під білих стріх. Все зачинено, заховано, наче навіть сама надія прокинутись повесні для нового життя міцно заснула або і зникла з сердець хуторян. Літня та осіння доба неустанної праці минула... Хліб помолочений, солома в ожередах, і за кінцем важких робіт прийшов кінець і золотим мріям: і цей рік, як безліч попередніх років, випахана нивка не дала ні на одно зернятко більше того, скільки потрібно сім'ї хлібороба, щоб не вмерти з голоду, ні на одну соломину більше того, скільки потрібно, щоб не замерзнути в хаті... «Сидіть, дітки, на печі, не рипайте хати, не випустіть того духу, що задержався, хвалити бога, за довгу зиму в хаті», — умовляють матері дітей, затуляючи з чадом верх у грубі. «Треба повітку краше утушкувати, щоб теличка не мерзла та менше їла», — клопочуться батьки й ще щільніше приправляють двері у загородах.

А ось насунула темна хмара з холодного краю, посипав сніг, а далі де узявся у бога вітер, піднялася завірюха... Ще щільніше затушкувались хуторяни, наче в шкаралупці зачинилися, і сумно, темно, як у домовині, стало на цьому людному та веселому літньою добою хуторі. Проспівали перші півні, вийшов сторож, ударив раз, удруге в клепало, пройшов до царини, повернув назад, ще раз подав клепалом про себе вістку та й замовк, задрімавши у затишку під чиею повіткою... Хуторяни зарані сю ніч полягали, бо майже ні в кого не було світла; тільки у одній хатині, що біля млинів, досі не гасили каганця. Там, скотившись з подушок, лежить на голому полу хвора Макариха. Добру годину гукає вона на чоловіка, щоб поправив подушки, підслав

під боки ряденце, поміг перевернутись на другий бік, — Макар не обзивається, бо спить, як зарізаний. Нарешті од натуги полилася кров з горла хворої, потекла по сорочці, по подушках, і Тетяна замовкла... але не замовкла та туга, що вже два місяці хвороби гадюкою вилася під серцем...

«Чи вже мені смерть прийшла так несподівано та негадано? — сумує недужа. — Господи, свята п'ятнице! заступи, огради мене! Я ж людина ще молода: і 40 років не прожила на світі. Сподоби мене, царице небесна, хоч діток до ума довести!»

А двоє діток — хлопчик 5 років та дівчинка 7 — сплять першим міцним сном, не думають, не гадають, що останню нічку проводять з рідною матір'ю.

Думка за думкою проносяться в голові Тетяни, й кожна думка гіркіша за полин, чорніша за чорну хмару. Все життя, як один день, пригадується мимоволі, й тяжке зітхання виривається з наболілих грудей.

«Чи варто було стільки років побиватися, недосипляти, недоїдати, щоб такого кінця діждати! Цілий вік чужим людям годила, по сусідах тинялася, а діждала свого кутка, свого шматка хліба — не способна стала нікуди, прийшов час помирати».

З десяти років довелося Тетяні служити, на двадцятому пішла в чуже село заміж. Чоловік трапився плохий, роботящий, зате свекруха та п'ятеро зовиць живцем їли. Терпіла вона рік, перетерпіла другий, а на третій подякувала за хліб-сіль новій родині та й пішла знову до чужих людей. Незабаром прийшов чоловік до неї, й стали вони вдвох служити та на хату гроші складати. За 5 років заробили вони двісті карбованців, купили у громади за 2 відра горілки маленький ґрунт на вигоні, зоп'яли хатину та й перейшли на новеньке господарство жити. Але скрутно було на перше хазяйство стягатись: кожен пуд хліба, кожен оберемок соломомі гірко доводився, і ще вісім років неустанної праці по чужих людях минуло, поки Тетяна та Макар спромоглися хоч поганенькими хазяїнами стати. Тим часом Макара батько помер, і дісталась тепер йому десятина батьківщини. Тетяна наче на світ народилася: ще пильніше стала вона на своїй нивці працювати, ще дужче за своїм хазяйством побиватися. Через який-небудь рік повелися поросята, утятя, різного заводу кури; зацвіла на городі пишна рожа, жовті гвоздики, засяяли ікони під склом, і тільки одного бракувало в веселій господі невсипущої господарки: русявих головок невгамовних щебетунчиків. За 6 перших років заміжжя господь послав їй двох дочок, але чи можна було за чужою роботою гаразд дітей доглядати у наймах? Діти померли

малесенькими, Тетяна недовго побивалася тоді за ними, зате тепер, діждавши свого кутка, своєї ниви, не раз плакала, пригадуючи манесенькі обличчя своїх діток, і благала святу п'ятницю поблагословити її хоч єдиним чадом. Зоглянулася св. п'ятниця на слізні благання матері, й ось двоє чорнявих червоновидих діток ростуть, — як із води йдуть. Невже ж їх тепер покидати?

— О господи милосердний! Царице небесна! — застогнала Тетяна.

На цей раз прокинувся й Макар. При світлі каганця він здавався ще зовсім молодим. Того, що найдужче осадило здоров'я Тетяни, він ніколи не зазнавав: чи у наймах, чи в себе дома, він, як чоловік, знав тільки денну працю, спозаранку лягав спати й, добре спочивши, вставав свіжий, бадьорий уранці. Не те доводилося Тетяні: цілісінський день маленька, дрібна, але негайна робота, а нічка прийде — хоч пряжа, а хоч яке дрантя, що треба полагодити, не дадуть заснути та вволю спочити. І так день у день, з року в рік, поки здоров'я не загинуло вкрай.

— Царице небесна! Святі угодники! ох! тяжко дихати! — знов застогнала Тетяна...

Чого, стара, стогнеш? — обізвався Макар, позіхаючи.

Спиш, неначе вбитий!.. Нікому й подушок мені поправити, — мовила з докором Тетяна.

— Ну, як тобі? Гірше чи легше? Чи ба, скільки крові натекло... І звідкіль вона береться? От стільки крові... А!

— Вперше бачиш, чи що? — одказала з серцем Тетяна. — Посунь сюди подушки... ні, не так... сюди... легше-бо!

— Оце горе мені з тобою: ще ніяк не вгоджу. Коли б знаття, чи житимеш, чи помреш, а то... хто його зна... Тільки клопіт із тобою! — мовив Макар, одходячи від ліжка жінки.

Тетяна хотіла щось відповісти, та не стало сили. За той короткий час, поки чоловік поправив подушки, зникли й останні сили. Вона сиділа тепер на високо помощених подушках і тільки сумним поглядом дивилася на Макара.

А Макар походив трохи по хаті, напився води, визирнув у віконце й пішов довідатись до телиці. Завірюха трохи перейшла; де в яких хатах уже засвітили. Макар заложив телиці соломомі, одкинув трохи сніг од дверей і неохоче вернувся в хату.

Спать йому не хотілося, а робити вдосвіта теж не було чого, він сів, не скидаючи кожуха, на лаві й замислився.

З тією думкою, що незабаром доведеться жінку ховати, він давно-звикся. Що буде з ним після смерті жінки, як справлятиметься він, одинокий, з двома дітьми, з хазяйством, як тягтиме тепер він сам ярмо, що було іноді не в силу тягти вдвох, — про те він теж не думав. «То ще має колись бути

й якось-то буде! Прийде врем'я — й саме життя покаже, люди порадять, і сам він побачить, як йому жити, що робити: чи самотньому віку доживати, чи другої дружини шукати». Турбувала його тільки одна думка: де грошей здобути тепер для похорону жінки? За п'ятнадцять років невстанної праці вони встигли тільки збудувати оселю про життя, про смерть не мали часу дбати. Отже, не спитала несподівана гостя, чи уготовили господарі, чим її вітати, чи прислали грошей на горілку, з'їжу, на нову оселю — домовину; стука в двері, переступає поріг, немилосердно, ось-ось наблизиться до самого ліжка хворої жінки, і що він тоді робитиме, де буде грошей, щоб поховати й пом'янути жінку?

— Ох, коли б Тетяна ще хоч цей тиждень протягла! — тяжко зітхнув Макар. — У городі на тім тижні ярмарок, продав би козушанку за шість карбованців, доклав би ті три карбованці, що жінка на оплатки наскладала, та й поховав би її без клопоту...

Правда, в загороді ще теличка є — хіба її продати? Теличка тільки і к великодню телятко приведе, буде коровою. Легко сказати: корова у дворі, та не легко діждати такого щастя... У той день, як вперше обізветься телятко на загороді, всі хуторяни знатимуть, що Макар уже визволився з становища голоти, що повесні він більше не бігатиме, не кланятиметься, щоб хто заскородив його нивку, а спряжеться з сусідом і вийде на поле з своїм тяглом, своєю бороною... Ну, а як помре жінка, то, може, й доведеться теличку продати. Хіба в жінки поради попитати? — і він заговорив про це до Тетяни.

— Теличку продавати? — скипіла Тетяна. — Он які заміри вже маєш? Як гляділи, як ростили телятко, та тепер продавати! Чи не наболіло ще серце, дивлячись на дітей, як вони в сусідські глечики заглядають? Та тебе швидше правцем поставить, ніж ти спроможеш другу телицю купити...

— Та я ж тільки поради в тебе питаю. Чим я тебе похваю, як помреш до м'ясниці²? За козушанку нічого без ярмарку не вторгую, — обізвався Макар.

— Вже й козушанку продавати? Я жалкувала до церкви її надівати, через те й застудилася, що на торг пішла в юпчині; років зо два гроші по шагу на неї збирала, а ти мерщій на торг... Потривай трохи, не поспішайся! Замість того, щоб попилнувати та яких ліків у аптеці задля хворої жінки здобути, ти мерщій — хазяйствечко збувати, теличку продавати. Не надійся, не помру сплоха, ще поживу на твою голову, дарма що не хочеш клопотатись.

— Ох, ще мені про тебе клопотатись? Всякому обриднє два місяці з хворою возитись. Сам топи, сам вари, сам з уся-

чиною... та то б ще й докторів та бабів з усього світу скликать! Коли б уже тебе господь приймав абошо, а то тільки зануда.

— Зануда? За твоїми злиднями здоров'я загубила. Не була б з тобою, не лежала б тепер, як колода. Тобі жінка була люба, поки робила, а як занедужала, то й на смітник здатен викинути. Гляди! спіткає й тебе лиха година, згадаєш тоді Тетяну, не раз пошкодуєш, та не поможеться, — докоряла стиха Тетяна.

— Чи я тебе займаю? Лежи, коли лежиш. Застудилася, занедужала, неспособна стала робити, — про те я тебе не докоряю... Мені, може, тяжче доводиться, ніж тобі лежати, — відповів Макар, простягаючись знову на лаві спати.

— Мені легко лежати? Хазяйствечко чисто пропало, хіба легко мені бачити? Ото ж на жердці висять непопрані мішечки, попріють чисто від землі, а я ж на них наспіл коноплі брала... У льоху досі огірки поцвіли, капуста загнилася, а я ж і огірочки, й капусту на одробіток брала. Ох, господи! Коли б мене хоч на один день одпустило — я б хоч у льоху подрибирала!.. Коноплі миші досі поїли. Мабуть, уже вдосвіта за-світіли: прядуть жіночки, тільки я лежу.

— Напрялась на своєму віку — буде з тебе! — обізвався Макар, перевертаючись на другий бік.

— Чому ж то «буде з мене»? Може, таки я ще одужаю, може, господь сподобить мене ще яку сорочку спрясти!..

— Хіба на тому світі! — буркнув Макар і вкрився з головою, щоб не чути більше жінчиних докорів.

Але Тетяна цього не бачила: все те, що накіпіло на серці за довгу хворобу, все те, що передумала, пережила вона нишком за два місяці, заворушилося тепер, закіпіло, стало прохатись геть із наболілих грудей.

— Ти гаразд умієш враждувати та судити мене, а як помру та візьмеш другу жінку, то побачиш, яка з неї тобі дружина буде, дітям мати, у хазяйстві робітниця!.. Не шкодувала я ні здоров'я, ні спокою, щоб свого кутка діждати, а вона не схоче готового добра і зберігати... І хату, й теличку, і козушанку придбала, а вона переведе все, розпустить, розкида, попсує, бо вона ж не знатиме й не бачитиме, як воно мені все те дійшлося... — казала Тетяна, важко переводячи дух і шохвилини стискаючи долонями розболілий бік.

Макар не обзивався, бо зразу заснув. Однак Тетяна не стихала: декілька разів кашель перепиняв її річ на півслові, але, заспокоївшись трохи, вона вела свою річ далі. І чим більше казала вона, тим дужче розгоралися очі, тим більше червоніли виски: ця остання сповідь, здавалося, не тільки не

втомляла її, а навпаки — додавала животворну силу вмараючому тілу. Од докорів, од згадок про минуле життя, переповнене самими недостатками та невстанною працею, вона перейшла до сучасного становища, сміливо зазирнула у вічі майбутності. О! вона ще не помре. Йї не можна ще вмирати: малі діти, нова хата, своя корівка — ні, годі й думати про смерть! Вона мусить жити, мусить зберегти від потали те, що придбала ціною свого здоров'я, працею тридцяти років, і вона зостанеться жити. Йї уже й за цю ніч значно полегшало. Коли б не такий піт та не такий кашель, то вона б уже і клопоталася помаленьку. І та маленька надія на життя, що якось непримітно прокралася в серце недужої, росла з хвилини на хвилину: ще година — й Тетяна вже певна була, що одужає, що незабаром покине тверде ліжко, і знову закипить у дужих руках робота.

Нарешті, трохи заспокоєна такими думками, вона заснула.

II

Спала вона недовго: тільки що розвиднілося, хтось підійшов до її ліжка, придавив за ніс і став лапати за руки та за ноги. Вона розплющила очі. Перед нею стояла баба Горпина, а трохи оддалі ще декілька жінок. Важкий дух од чобіт та кожушанок, холодний вітер, що вривався в одчинені двері, причинили йї кашель, і вкрай стомлена ним Тетяна, ледве переводячи дух, одвернулась од непроханих гостей до стінки. Горпина перехилилась усім своїм худим, високим станом і зазирнула через голову у вічі хворої.

— Потягло очі, вже й земля над губами пала, — мовила вона журливо жінкам, що стояли стиха та сподівалися, що то баба Горпина скаже. Руки холоднісінькі, та й сама тільки-тільки що тепла, — додала вона, скидаючи ватянку.

— Ви б йї сорочку переменяли та подушки пообтирали, — пораяла молода московка у чоботях на високих закаблуках, у голубій ватянці.

— Навіщо йї тривожити? Помре, то однаково прийдесться переменяти, — мовила Горпина, одначе одірвала від ставлені губи, вид та подушки.

Тетяна застогнала.

— За вухом обітріть, підступила сліпенька на одне око баба.

— Волосся спуталось боюся, щоб не вскубнути, відповіла Горпина.

— Та вона вже не чує; ось дайте я обітру.

— Де там не чує? Адже стогне, — мовила Горпина, вириваючи з рук сліпенької бабусі ганчірку, котру та була вже потягла до себе.

— Ось не займайте, помре, то обмнемо тоді до діла, — заспокоїла Степанида сліпеньку бабу.

— Може, вона вже й померла? — запитала пошепки Мотря.

— Ще не вмерла, а швидко помре: раз піде теплий дух, а вдруге — холодний. Ось приступіть, кумо Христе, та подивіться, — мовила теж пошепки Горпина.

Кума Христя приложила долоню до рота хворої.

— А й справді: раз теплий дух, раз холодний. Помре незабаром сердешна Тетяна; коли б хоч встигла порядок який дати.

— Треба безпремінно, щоб розпорядилася: чоловікові, діткам, хазяйствечку який порядок дала, — підхопила баба Мотря.

— Аякже, треба про все розпитатись... Тетяно, а Тетяно! Може б, ти який порядок дала? — наблизилася знову до недужої Горпина.

— Та не займайте йї!.. Бачите — лупнула очима та й знову заплющила. Йї, сердешній, дихати важко, а вони про порядок клопочуться, — вкинула своє слово московка.

— У тебе поради про худобу питати, чи в кого, як помре? — накинулася на московку сліпенька баба.

— Яка там худоба? Скільки тієї худоби? — зауважила московка.

— Та вже хоч і невеличка худоба, та загорьована. Цілий вік жінка працювала — недоїдала, недопивала, та тобто тепер свою худобоньку на людську волю віддавати! — мовила Мотря.

— Що то й казати? Ми не розпитаємося, вона нам не скаже, а потім на тім світі на нас враждуватиме, що ми йї добру та не знали, як лад дати, — додала Степанида.

— Тетяно, а Тетяно! — допитувала тим часом Горпина хвору, — чому ти нам не кажеш, чому поради не даєш. Порадь чоловікові: чи йому корівку держати, чи, може, продати, чи йому самому хазяйнувати, чи другої матері дітям шукати?

— Я ще не помру, — обізвалася через силу Тетяна.

— Е, куди тобі вже, сестрице, жити, коли печінки чисто потлілі! — зітхнула Горпина. Тетяна одвернулась.

— Не хочеться помирати? Що ж робити! Як прийде призначений час, то від смерті ніхто не одкупиться: ні багатого, ні бідного, ні щасливого, ні безталанного, як час його прийде, смерть не мине, — мовила Горпина.

— Може б, ще які ліки й пособили? — запитала московка.

— Які там ліки, як і на виду вже почорніла, — наче аж розсердилася сліпенька баба.

— Мала Макарові і так втрата? Ось помре жінка, то й поховать ні за віщо буде, не то що на ліки втрачатись, — мовила Степанида.

— Господня воля — от усі ліки! — додала Мотря.

— Розкажи, серденько, до діла, як Макарові жити, що йому робити без тебе? Чи продать корівку, чи, може, кожушанку, чи в касі позичити? — допитувала Горпина.

Тетяна повела рукою на піч, — там спали діти.

— Вона велить дітей збудити, — мовила московка.

— Ні, то вона так, з досади повела...

— Тш!.. — стала усовіщати московка. — Жінка помирає, а вони заходились споритись.

— Кажі, Тетяно, до діла, щоб ми всі знали та твою волю уволити, щоб ти потім на чоловіка не враждувала, щоб твоя душа не печалилась, продаватъ корівку чи ні? — допитувала Горпина.

— Нічого не продаватъ... — відповіла через силу Тетяна, і дві здорові, як горох, сльозини покотилися по виду, упали на сорочку.

— Не велить нічого продавати, — підхопили жінки.

— А як звелиш чоловікові жити? Чи шукати хазяйки, як помреш, чи з дітьми самому хазяйнувати? — підступила сліпенька баба.

Тетяна знову повела рукою. Бабуся не побачила, знову запитала.

— Адже бачиш — рукою повела; тільки-тільки що не скаже: «Мені однаково: як хоче, так хай і живе, аби діток до ума довів», — відповіла за Тетяну Христя.

— Господь її милосердний зна, навіщо вона рукою повела, що в неї на думці? Коли б сказала, то було б найкраще, — завважила Мотря.

— Ох-хо-хо, царице небесна, святий Миколо, угодник божий! Чи жива наша зозулечка, а чи присвятилася бідна голівонька? — запитала увіходячи та бабуся, що вже двадцять років поспіль на богомілья ходить. — Прощай же, прощай, сестричко! Прости мене, прости нас усіх, моя горличко! Не занось гніва на нас на той світ, помолися за наші грішні душі перед престолом господнім! — мовила далі, приступаючи до ліжка Тетяни та вклоняючись навмирушій аж до самої землі. — Діточки ж мої, чаєняточка! Ви ж не думаете й не гадаєте, яка вас, сиріток, доля чекає. Підходьте під материнське благословеніє — хай вас ненька

ріднесенька на все добре благословить! — заклопоталася бабуся.

Дівчина заголосила на всю хату і стала злазити з печі, а хлопець, з пирогом в одній руці і шматком книша у другій, ще міцніше притулився до печі. Бабуся злізла на піл, стягла хлопця з печі й поставила перед матір'ю поруч із сестрою.

— Підступися й ти, Макаре, до жінки, ти, може, найбільше винен перед своєю дружиною, хай вона тебе благословить, — звернулася бабуся до Макара, котрий саме увійшов.

Макар підійшов слухняно до лави.

— Прости мене, Тетяно! — мовив тихо Макар і вперше за всю хворобу жінки заплакав. Тільки тепер, у ці останні хвилини життя її, серце його боляче забилося, тільки тепер цілком зрозумів він, яке горе спіткало його. Не тільки слухняний, терплячий робітник, супруга у ярмі, покидає його, — єдина близька йому на всьому просторі світі людина йде від нього, і ніхто нічим уже не замінить йому того серця, що билось, боліло, раділо на протязі трохи не двадцять років спільно з його власним серцем.

— Прости мене, Тетяно! — мовив він удруге, припадаючи до жінки.

Обличчя Тетяни перекошилося, вона широко відкрила очі.

— Двері... дихати... — простогнала вона.

— Відчиніть дужче двері... Верх одтуліть! — заклопотались жінки.

— Господи, як їй, сердешній, важко дихати! — тяжко зітхнула Христя.

— Ще б не важко було, як печінки чисто потліли!..

— Благослови ж, Тетяно, діток та чоловіка! — приступила знову богомільна бабуся. — Глянь, Тетяно: дружина й діточки твої перед тобою!

Тетяна глянула на дітей...

— Благослови ж їх, галочко! — мовила ще раз бабуся, підіймаючи ослабілу руку хворої.

Тетяна з великою силою простягла далі руку й осінила невеличким хрестом голівки дітей та чоловіка. Жінки стали утиратъ нишком сльози.

— Ах, як же вона важко диха! Ач, наче рибина без води, — промовила Христя, зазираючи через московчине плече на Тетяну.

— То вона вже кінчається..

— Ох, пропустіть мене — я боюся! — кинулася московка до дверей.

— А порядку таки не дала! — нагадала Мотря.

— Хіба досі порядку не дала? — здивувалася Горпина, тільки тепер повернувшись до хати, бо впевнившись, що Тетяна не доживе й до вечора, вона покинула жінок біля хворої, а сама побігла на хутір чавунів на окріп добувати і весь останній час не була в хаті.

— Ані пари з уст, весь час мовчала, — мовила Мотря. Горпина поставила чавуни на лаві й зазирнула у вічі Тетяні.

— Вже одходить! Як-таки можна отаке допустити? Стільки народу було, та то й не допиталися нічого? Коли б хоч на часину опам'яталася! — заклопоталася Горпина і придавила Тетяну злегенька за ніс, щоб та прокинулася ще хоч на хвилину для життя та дала бажану пораду...

Замість відповіді, Тетяна в останній раз зітхнула, і вилетіла душа легенькою парою з наболілих грудей.

— Померла! Хоч питай, хоч не питай — вже не скаже нічого, — мовила Горпина, закриваючи вії помершої.

— Царство небесне, вічний покій! — перехрестилася богомільна бабуся і стала перед іконами бити поклони.

Жіночки теж повернулись до ікон і стали молитися за упокій новопреставленої раби божої Тетяни.

— Чи нема у тебе п'ятаків? — звернулася Горпина до Макара.

Макар витяг з скрині хустку, розв'язав вузлик, у котрому було зав'язано два карбованці бумажками та трохи мідяків, і подав два п'ятаки Горпині.

— Чи є окріп? — запитав хтось із жінок.

— Треба обмити, поки тепла, а то потім ні ногам, ні рукам ради не даси, — завважила Мотря.

— Окропом не клопочіться: два чавуни у себе в піч ще вдосвіта засунула, а це ось ці чавуни наллю та посуну. Роздягайтесь, жіночки! Витягай, Макаре, сорочку та запаски про смерть та лагодься їхати у город по горілку та по хустки; а ти, Мотре, попрохай Гарасима, щоб сповістив батюшку, — почала давати порядок баба Горпина.

Гарасим згодився не тільки сповістить батюшку, але умовитись про похорон, поторгуватись за євангелію, хоругви, за причт, за коней, а ця справа була далеко не легенька, бо цілком залежала від настрою панотця Ардаліона; настрої же залежав від різних випадків, а найбільше від «характеру» тих бісів, що доводилось батюшці вигонити з «одержимих» парафіян. Іноді траплялося таке слухняне, покірливе, навіть дурненьке бісенятко, що досить було батюшці добре нап'ястися та тричі крикнути «проклинаю», «заклинаю», щоб воно підобгало хвіст та втекло безвісти; іноді ж траплявся такий упертий та лукавий, що панотець аж упріє за-

клинаючи, і тільки через добру годину таких прокльонів, що аж волосся підводиться на голові, нечиста сила покидає свою жертву, але тут-то й чекає панотця горе. Збентежений із свого першого пристановища, біс перескакує, не довго думавши, в просторий утрунок панотця і починає там хазяйнувати, як у себе в пеклі. Даремно старається панотець затопити біса оковитою — нечиста сила виринає, як пір'їна, і виявляється то неподобаючими словесами, то якими-небудь прикрими «діяннями». Довго дивувалися, довго сердилися парафіяни, але як прочули від самого батюшки, яка йому пригода трапляється, як розібрали, що то нечиста сила сквернословить устами їх пастиря, що то лукавий біс управляє серцем його, то заспокоїлись і стали терпляче сподіватися того часу, коли нечистій силі обридне самій коверзувати. Правда, якась недобра душа донесла, нарешті, куди слід, і батюшку змістили років через два, але в той час, коли Гарасим увіходив у батюшині горниці, панотець саме борювався з бісом Солопії, котру привозили за три дні до смерті Макарихи, і Гарасим відразу спостеріг по обличчю матушки, по заплаканих очах наймички, а найбільше по духу від «монопольки», що безталанному панотцю Ардаліону непереливки.

Добру годину довелося Гарасимові посидіти в кухні, поки панотець пообідав та вийшов.

— Чого треба? Чого прийшов? — запитав отець Ардаліон Гарасима.

— Глянув Гарасим на батюшин ніс скоса та й зітхнув, сердешний.

— Чого прийшов? — гукнув удруге батюшка.

— Макариха богові душу віддала, так найпокірніше вашої милості прошу приїхати.

— Яка це Макариха? Як фамілія? Яка Трохимиха? — перехопив річ Гарасима батюшка.

— Макариха, — поправив Гарасим.

— Фамілія! Фамілію питаю! — крикнув не своїм гласом панотець.

— Хвамілія... прізвище? Та... як її... тая... прости господи, забувся!..

— Як забувся? Як забувся? — ще дужче закричав батюшка. — Ти в шинк, по горілку прийшов? Геть із моєї хати, п'яного! Випив квартиру, та тоді до батюшки з порожніми руками!

— Хоч і запрягти, батюшечко, і рісочки в роті не було... І в заводі немає горілки дома... Хіба б я...

— Геть! Вон! — перепинив отець Ардаліон Гарасима і хотів ще ногою тупнуть, та якось схитнувся.

— Ардаліюша! Ардаліюша! Не сердься-бо! — мовила не-
сміливо матушка. — Це, мабуть, чоловіче, чи не Гребенко-
ва померла? — звернулася вона до Гарасима.

— Еге ж, еге! — зрадів Гарасим. — Гребенкова, вона!..

— То-то й є — Гребенкова! — мовив строго батюшка. —
А де дитина? Де куми? — крикнув ні з того ні з сього отець
Ардаліон.

Гарасим наставив вуха.

— Де дитина? — крикнув ще дужче батюшка.

— Тебе, Ардаліюша, ховати, а не хрестити запрошує
чоловік. Гребенкова, серце, померла, — заступилася за Га-
расима матушка.

— Ага! Гребенкова померла? — нарешті розібрав ба-
тюшка.

— Еге ж, еге... Гребенкова, сьогодні померла... Просимо
вас найпокірніше поховати її.

— Не хочу я її ховати! Не хочу, та й край! Так і пере-
кажи: казав батюшка, панотець Ардаліон, що не хоче хо-
вати Гребенкової... Де вона говорила? В монастирі? Хай же її
й ховають монахи. Почім я знаю, як вона говорила? Може,
вона, замість церкви, в шинку сиділа!.. Не хочу я таких сви-
ней ховати. Свій храм тільки що не завалиться, причт духов-
ний тільки що з голоду не погигає, а ви свої мідяки монахам
віддаєте! Скільки ви даєте батюшці за треби? Шаги! А як я
тільки призначив за сповідь вашої богомерзкої душі по
десять копійок, так ви всі в монастир побігли говіти? Не
хочу ж, коли так, вас ховати...

— Вашої милості, батюшечко, прохаю, не гнівайтесь
на новопреставлену, може, в неї справді не було гривеника
на сповідь. Зробіть божеську ласку, поховайте її без
серця.

— А скільки дадуть за похорон? — запитав трохи мило-
стивіше отець Ардаліон.

— Звісно, люди бідні — як спроможуться, так і подя-
кують вам, — мовив обережно Гарасим.

— Менше від двох карбованців не візьму, а за еванге-
лію, хоругви, причт — особо. Та щоб добрих коней присла-
ли, чуєш?

— Чую, чую, батюшечко!.. Тільки не в гнів вам буде,
що скажу: поховайте її за полтиничка, зробіть божеську
милість, люди бідні...

— Ти на торг прийшов? — крикнув батюшка, аж шибки
в вікнах забряжчали. — Два карбованці, ні копійки менше!

— Хай вже і два карбованці, тільки щоб за евангелію,
хоругви і причту вже не платити... — уклонився низенько
Гарасим.

— Так ти ще торгуватись? Геть пішов! Не хочу я ніяк
вас ховати. Як собаки пропадайте! До монахів ідіть,
Марш! — розсердився ще дужче батюшка.

— Коли звелите коней присилати? — запитав похмуро
Гарасим.

— За коней питаєш, а про гроші мовчиш? Знай, що набір
я не ховатиму!.. Мені нема діла, що Гребенка, чи як його там,
злидні поїли — мені гроші щоб були зразу, а як не дадуть
уперед, то я назад поїду — так і скажи там. Чуєш?

Гарасим усе добре чув. Крім того, він бачив, що впертий
біс Солопії тільки що почав коверзувати, і коли Гарасим
протягне свою розмову з панотцем, то нечиста сила доба-
вить до двох карбованців ще мірку пшениці, кварту горілки
або крашанок, і більше не змагався.

— Чую, чую! — покірливо відповів Гарасим і, уклонив-
шись низенько батюшці й матушці, подався геть із кімнати.

III

Іван Криворотько запряг свою шапину й під'їхав до
Макарової хати. Макарові залишилося тільки сісти та їхати
в город за покупками, отже довго ще не сів він, довго блу-
кав то по надвір'ю, то по хаті, довго роздивлявся по всіх кут-
ках, наче чого шукаючи. «З чим їхати в город? Що прода-
ти?» — питав він себе, удесяте зазираючи в порожню хижку.
Але скільки не пригадував, скільки не дивився — і на очі,
і на думку спадала раз у раз коли не кожушанка, то телиця.
«Кожушанка — теличка! Теличка — кожушанка!» — проно-
силось у голові, а на серці становилося все тяжче. Шкода
кожушанки продавати, — жінка до церкви не надівала, дочці
приберігала... а ще шкідніше теличку віддавати...

— Чи ти у лісі загубився, чи голову загубив? — крик-
нув йому Іван.

— Зараз, зараз їду, — мовив Макар і, нарешті, ухопив-
ши з одчаєм кожушанку, сів у сани.

Люди почали вже з торгу роз'їздитись, проте круг Ма-
кара з новою кожушанкою на руках зібралося чимало жінок
та чоловіків. Кожен брав кожушанку, розглядав її з усіх
боків, кожен бажав купити, але давав по «своїх достатках»
так мало за неї, що Макар виривав із серцем кожушанку
і йшов далі. Далі обступали його знову люди, знову роздив-
лялися, розпитували, божилися й, нарешті, давали ще мен-
шу ціну.

Вкрай розсердившись на купців-голоту, а найбільше на
саму Тетяну, що померла, не дождавши ярмарку, Макар
пішов до саней. Там стара, аж сива кобила працювала без-

зубими яснами над оберемком соломі. Макар штовхнув спесердя її в боки, крикнув не знати навіщо «Стій, проклята!», вирвав з рота солому, ударив мотузяним батогом і повернув голоблі додому. Він певен був, що на хуторі ніхто його не виволить, бо в таких людей, як і він, тільки хіба восени, до оплаток, водиться копійчина, а дукарі дбають тільки про себе, але не зважився й віддавати за півціни ту кожушанку, що далася так гірко.

— Якось-то буде... Люди щось прирозуміють... Не зостанеться ж Тетяна непохованою, — розважав він себе, поки кобила помаленьку тупала додому. — Може, й батюшка поховає без грошей, тоді я за припасені гроші труну справляю, а останне — як бог дасть!..

Але дома дожидала його недобра звістка про панотця Ардаліона: менше від двох карбованців за самий похорон батюшка не схотів узяти. Сів Макар край столу, схилив свою голову на згорнуті руки, ніяк собі ради не дасть. Що робить, де дістати грошей, коли навіть і в касі немає? Звернутись до Афанасія Петровича Карпенка? Не позичить і той за спасибі: доведеться хоч землю під застанову віддавати, хоч на такі відробітки згоджуватись, що й літо святе за його роботою пропаде. Куди звернутись? Де дістати грошей? — вдесяте питав себе Макар, дивлячись, як жіночки пильнують біля бездиханного тіла жінки. І справді, жіночки одна одну переджали, одна перед одною хапалися виказати у різних дрібницях свою повагу цьому тілу. Доки це тіло було живе, та кожна з сусідок, хоч і рада була зробити яку полегкість, та не мала часу, а іноді не знала, як пособити, за час хвороби тільки знахарка хіба, трохи лікар, а може, трошечки й фершал, а найпаче сам господь милосердний міг пособити недужій. З тієї ж хвилини, як господь прийняв душу, як Тетяна навіки заплющила очі, зникла різниця між знахарками, лікарями та простими людьми, і виступили певні, всім відомі, для всіх однакові обов'язки ж и в и х до м е р т в о ї. Тетяна, як людина жива, мала своїх ворогів, своїх друзяків; Тетяна, як мрець, — однакова для всіх: душа її скинула ті кайдани, що примушували її іноді нишком зітхати, іноді вголос тужити, а іноді навіть зло чинити таким самим закайданим людем на землі, як і вона. Тетяна скінчила вже свою подорож: терній не колотиме більше її ніг, і вона не зазіхатиме більше на чуже добро, як на підстілку під скривавлені ноги; ніхто не заважатиме їй більше на дорозі, ніхто не штовхатиме її, і вона в свою чергу не пхатиме сусіда в канаву...

Одначе це тіло, ці тяжкі кайдани — не химера, не вигадка: господь звелів йому родитися, рости, жити, хорувати, заради цього тіла доводилося на протязі життя не раз крив-

дити навіть душею, і тепер душа, хоч і вийшла з тіла, але ще не покинула його: три дні літатиме вона поблизу біля нього, дивитиметься на нього й пильно стежитиме, яку пошану віддадуть йому востаннє люди.

Жіночки не шкодували праці, але богомільна бабуса клопоталася найдужче, як би краще знарядити новопреставлену на той світ. Сама вона й сорочку зав'язала, сама запаски справила, сама й очіпок наділа, і Макар, сидючи тут, серед заклопотаних жінок, на хвилину навіть забув про своє горе, про те, що то пораяються люди біля його мертвої дружини.

— Чому ти в город не їдеш? — аж сплеснула руками баба Горпина, вносячи відра с водою.

— Ні з чим їхати, — відповів Макар, підводячи свою зажурену голову.

— Адже у тебе є два карбованці?

— Що тих два карбованці? Батюшці та причту заплачу, а покупок ні за що справити...

— Та вже ж без труни не обійдешся, — обізвалася наче з серцем сліпенька бабуса.

— Та не обійдуся, — сумно мовив Макар.

— Вже час робити труну, а в тебе ще й дощок нема, — нагадала знову сліпенька.

— І сам знаю, що час уже труну робити, так немає грошей... Хіба купити дощок, а батюшці десь, може, розстараюся?

— Хіба самих дощок треба? Ще в тебе ні платків, ні свічок, ні меду, ні горілки, — нагадала ще раз сліпенька бабуса.

— Піди ти зразу до Карпенка та попрохай позичить п'ять або шість карбованців. Візьми й кожушанку з собою, — продавать не продавай, бо покійниця не веліла, а під застанову можеш віддати, — пораяла Горпина.

— Не позичить Карпенко: я до його звертався колись, так не дав, — мовив Макар.

— Не позичить, то не підемо красти. На нема й суда нема. Як не розстараєшся ніде грошей, то покійниця вибачить. Що робити, як нема чим пом'янути? — Помолимся за її душу та й розійдемося! — обізвалася Мотря з печі, де вона збирала у мішок суху пашню.

— Іди ж швидше до Карпенка, — пораяла вдруге Горпина, очевидячки не згоджуючись, як і всі останні жінки, з Мотриною порадою помолитися за душу Тетяни та й розійтись...

— Карпенко саме приїхав з города, — напевне уторгував за пшеницю, — вкинула своє слово Христя.

— Уклонися йому, попрохай його гарненько, то він таки може, уважить хоч на сиріт,— додала Горпина.

Макар мало надіявся на Карпенка, але слухняно підвівся і вийшов з хати.

А тим часом жіночки скінчили убрання новопреставленої, підняли її й перенесли на лаву. У ту саму хвилину золотий промінь зимового сонця пробився крізь віконце надлавою, заграв на парчевому очіпку Тетяни, перескочив далі й зупинився на гурті жінок, що стояли, наче скам'янілі, біля покійниці. Ні слова, ні зітхання не вирвалося з уст жінок, але, дивне діло, всі певні в цю хвилину стали, що можна іноді людям розумітися без слів, що бувають години, коли душі живих еднаються без допомічі тіла, і що тепер саме якась невідома сила прикувала їх усіх біля Тетяни, пройняла, стискала серця, відбилася в неясній, але єдиній для всіх думці: «Всі ми однакові люди, всіх нас чекає однаковий кінець — домовина...» І зникли під впливом цієї думки всі недобрі спогади, всі недобрі бажання; навіть по завжди хмурому обличчю сліпенької бабусі промайнуло щось краще, ніж навіть ухмилка непорочної дитини.

— Сестрички ж мої! Я ще досі дитини не годувала! — опам'яталася перша Мотря.

— А я обідать не варила! — згадала Христя.

— Ходім усі додому: управилися біля покійниці, а баба Горпина хай тут пораються до вечора; надвечір знову прийдемо всі,— мовила богомільна бабуса.

— Треба ще й баби Горпини запитать: може, їм сумно самим зостатись? — заклопоталася сліпенька.

— Ідїть, ідїть — я не боюся, а сумувати ніколи, бо діла ще багацько,— заспокоїла Горпина жінок, котрі з охотою побігли зараз додому, де їх давно нетерпляче сподівалися то голодні діти, то корови, то свині...

Горпині справді ніколи було сумувати: нанеї цілком поклався Макар, їй доручив і печиво, й вариво, й дітей, і теличку; крім того, Горпина доброхітно взяла на себе й новий обов'язок — здобути грошей для Макара, якщо він не розстається у Карпенка. На вітер пущене слово Мотрею «Помолимося та й розійдемося» не йшло в неї з голови. По давню заведеному звичаю, ні один хуторянин не йшов на той світ без допомоги баби Горпини. Іноді їй доводилося дечим пособити хворому ще якийсь час пожити на цім світі, іноді — часом раніше вмерти, але після смерті Горпина становилася біля печі й вимагала від родичів завжди найкращого докладу до страви, щоб люди потім не судили за поминки. У Макара не було ще нічого уготовлено, і ця думка не давала Горпині спокою. Чим вона частуватиме, що вона подаватиме

на стіл людям, як Макар не купить ні меду, ні сала, ні олії?.. Невже справді доведеться, як казала Мотря, помолитися та й розійтись? «Доведеться, мабуть, самій бігати по хуторі та позичати грошей!» — клопоталася вона сама собі, нетерпляче визираючи у віконце Макара.

Нарешті прийшов і Макар.

— А що, розстарався? — накинулася на нього Горпина.

— Не дав,— хмуро відповів Макар.

— Не дав?! Що ж він каже?

— У позикку, каже, не дам. Кожушанку у застанову не візьму, а як треба грошей, то продай кожушанку або теличку, то і я забезпечений буду, і ти не думатимеш про гроші...

— Скільки ж він дає?

— За кожушанку три карбованці, а за телицю десять карбованців.

— Десять карбованців за телицю? — скрикнула Горпина. — Та хай він не діжде, проклятий, помирати: отаку теличку та за десять карбованців хоче взяти!.. Пожди ж трохи, я побіжу по хуторі, може, й настягаю яку десятку,— мовила вона далі й побігла в ту ж хвилину з хати.

Макар сів на ослінці. Недавня розмова з Карпенком ще виразніше впевнила його, що кому скрутно жити, тому ще скрутніше помирати, але порада Мотрі теж не сходила з думки: «Помолимося за новопреставлену та й розійдемося: хай покійниця вибачає». І справді, невже та сама Тетяна, що стільки разів недоїдала, недопивала, що прийняла стільки горя, не раз шкодуючи потратить якого мідяка, що всі часи своєї хвороби не задовольнила свого бажання випити чарку горілки, не вибачить йому тепер, після смерті, коли він поховає її без горілки, без платків, коли він не справить обіда? Макар глянув на жінку. Обмита, причесана Тетяна лежала в білій сорочці, в нових за-пасках.

Міцно склеплені очі, зціплені губи не змінили звичайного виразу покірності в її обличчі; далеко більше вражіння зробили на Макара складені на грудях руки. Тільки хіба на велике свято, сідаючи біля віконця та балакаючи з сусідками, складала вона так свої стомлені руки. Чи не свято прийшло і сьогодні для неї? Що ж було в таким разі за життя, які то були будні?..

Ось, пригадується йому, стоїть вона поруч з ним перед олтарем: Люди звели їх, поставили на рушнику, не питаючись, чи до любові; ні одного слова про вірне кохання, ні одної клятьби... Проте вона дивиться сміливо у вічі молодому, обличчя палає здоров'ям, дуже тіло стоїть — не поколихнеться, ні одна потаємна, зрадлива думка не промайне в голо-

ві — вона певна, що зробить усе, що вимагатиме від неї життя, вона знає, що зуміє пособити тій дружині, з котрою господь еднає її в цей час, і благає у милосердного тільки здоров'я.

Ось трохи наче зморена, зблідніла, але не менше певна собі, Тетяна наймається в економію за куховарку. «Чи подужаєш двічі на день діжу викинути?» — питає її в конторі пошепки Макар. «Треба тому дужати, хто хоче свою хату мати», — весело відповідає вона і п'ять років поспіль викидає по чотири пуди хліба щодня.

А ось вона, ще більше змарніла, стоїть перед манісінкою трункою своєї першої дочки. Обличчя її смутне, з очей ллються гарячі сльози матері, серце болить, щемить за цим маленьким тілом дочки, але заревла під вікном хазяйська корова, і Тетяна спішно втирає сльози й біжить із дійницею надвір: нема часу сльозам волю давати тому, хто хоче свою хату мати.

Нарешті, вона в давно бажаній хаті, в своїй оселі. Новенька біла хата аж сяє на сонці, чисті, як сльоза, віконця наче усміхаються, молоденькі вишеньки заглядають своїми свіжими зеленими вітами у саму хату... Чого тільки в самої господарки побільшало зморшків на виду, позатягало карі очі? Чого нахилився високий, гнучкий стан? Похилився стан та й не виправлявся, але Макар того досі не примічав. Тільки тепер, коли смерть розправила все тіло у весь зріст його, тільки тепер, угледівши незвичайно спокійне обличчя своєї дружини, зрозумів Макар, як тяжко далася Тетяні і хатка, і садок, і половенька телиця, яким тягарем лежали на жінці щоденні турботи...

І тобто цьому замореному роботою, попсованому недоглядом та хворобою тілу не віддати ще останньої пошани? Вкинути його в яму, як непотрібну ганчірку, закидати землею й заради п'яти-шести карбованців позбавити доброго спогаду людського? Допустити, щоб душа жінки по землі блукала, поминок-панахид бажала, щоб вона на тім світі, як і на цім, горювала?.. Крий мати божа! «Нагорювалася, натомилася, дружино моя, на цім світі — порозкошуй же та заспокойся після смерті! — мимоволі вирвалося з уст Макара. — Не веліла ти мені продавати нічого, отже продам, Тетяно, і козю, шанку, й теличку, аби відбути поминки тобі», — додав він, підводячись з ослінця й цілуючи холодний, як крига, лоб жінки і її згорнуті руки.

— Три карбованці ледве настягала: на собачому хуторі сами злидні. То було жити скрутно, а тепер й померти по християнському звичаю не можна. Чи ти чув, що батюшка ще четвертака набавив? Оце тільки що повернулись од його

Прісичині куми, так він через них переказував, щоб ти ще поверх карбованця четвертака дав, — перебила Горпина Макарову розмову з жінкою.

— Спасибі за гроші, якось обійдусь! — відповів Макар, одходячи од лави.

— Бери, не завалюються! — пораяла Горпина.

— Мені однаково цієї трояки мало...

— Сама знаю, що мало. Так куди ж ти?

— До Карпенка, — відповів уже в сінях Макар.

Горпина схвала карбованець за платок, зав'язала дрібні гроші у вузлик, схвала їх за пояс і стала знову поратись біля печі. Тепер вона певна була, що Макар щось прирозумів, що поминки по Тетяні будуть до діла, і стала наготовляти то пляшки, то барильця, то горщатка Макарові в город. І справді, незабаром прийшов з Макаром Карпенко оглядати телицю, чи немає якої вади.

Горпина вибігла надвір.

— Ось бач, сину, ріжок збитий! — мовив докірливо Карпенко, запримітивши щось на ріжку.

— То що? — засміялися чоловіки, що на той час нагодились. — Хіба ти з рога доїтимеш?

— Нічого, люди добрі, сміятися! Хоч і не з рога доїтиму, а все ж теличка не по формі.

— Скільки ж він тобі дає за теличку? — запитав Макара сусіда.

— Одинадцять карбованців! — зітхнув Макар.

— Одинадцять карбованців за таку телицю?!

— Бога бійся, Опанасе! — не втерпіла Горпина.

— Одинадцять карбованців дає та ще й телицю ганблює, — додав якийсь чоловік.

— Я не ганблюю, я кажу тільки, що теличка не по формі...

— Горе мое тяжке, що в мене грошей нема, а то б я цієї телиці тобі не попустив, — обіззався хтось із гурту.

— Отак би я зразу дав би за неї двадцять карбованців, — мовив другий чоловік.

— Охотників багацько, а купців мало. Гуртом не спробируйтеся телиці купити, а в моїй кишені хазяйнуєте, — звернувся Опанас до людей. — А ти, Макаре, коли хочеш бути сватом, то скинь четвертака, — мовив він до Макара...

— Це за рік, чи що? — запитав Макар.

— За ріжок, за ріжок... хоч скинь четвертака, хоч одроби який день...

— Хай ти не дїждеш помирати! — крикнула на все село Горпина. — Чоловікові отаке горе, отакий случай трапився, а він і бога не боїться!..

— На все воля господня: Макарові припав случай продати теличку, мені — купити, і нічим я господа милосердного не гнівлю. Я прийшов, Макаре, по твоїй просьбі твоє добро купувати, а коли мене люди на твоєму дворіщі зобижають, то я й піду собі з богом, одйду від гріха без клопоту, — мовив Карпенко, простягаючись до воріт.

— За віщо ж ви на мене розсердилися, діду? Я ж вам нічого не казав. Чи звелите одробить за ріжок, то й одроблю. Виймайте гроші, беріть телицю, хай вам бог помагає, — завернув Макар Карпенка.

— Хай буде по-твоєму! — згодився Карпенко. — Тільки шукай кращого налігача, бо цей зовсім плохенький!

Макар побіг за налігачем. Карпенко витяг з-за пазухи платочок і став одлічувати гроші, Чоловіки окружили його з усіх боків і мовчки дивилися, як він вибирав найбільш потерті бумажки. Нарешті Макар одв'язав теличку і передав налігача Карпенкові. Афанасій Петрович підставив прикриту полою свитки руку, взяв налігача, перехрестився й вивів теличку з двору.

Довго стояв, довго глядів Макар їй услід, і очі затуманилися сльозами: остання надія діждати корівки, тягла, стати хазяїном зникла геть із серця, як побачив він порожній ясельця...

IV

На третій день поховали Тетяну. Хоч і безрідна була покійниця, проте знайшлися такі добрі люди, що потужили над могилою.

Богомільна бабуся так хороше промовляла до «сусідочки», що навіть деякі чоловіки нишком сльози втирали. Макар кинув першу горстку землі.

— Важка земля тобі, дружино моя, на груди ляже, а ще важча туга мені на серці паде. Сумно тобі, самотній, у домовині буде лежати, а ще сумніше мені з дітками буде без тебе жити. Доведеться нам і чорну сорочку носити й натщесерце спати лягати... Та ні пошани, ні поради, ні ласкавого словечка твоїм сиріткам більш не прочути, — мовив смутний без краю Макар, зазираючи у глибоку яму, на дні котрої біліла труна жінки. Жінки заголосили.

— Не слід, — став увіщати отець Ардаліон, — над могилою плакати, смерть од бога, і нічого над мерцями голосити.

Жінки затихли і стали закидати горстками голосити труну. Незабаром закидали яму, насипали невелику могилку, вкопали маленький дощаний хрестик і пішли на обід до Макара.

Зразу після обіду панотець Ардаліон і причт поїхали, за ними слідком розійшлася більша частина людей, і тільки гурток жінок зостався на ніч стерегти Тетянину душу.

Всі хуторяни, цілком задоволені поминальним обідом, подякували Макарові та Горпині й розійшлися по домах до свого хазяйства. Вийшов був і Макар до своєї загороди, відчинив двері, подививсь, зачинив двері, зав'язав мотузком, підійшов до круглих ясел, де завжди удень стояла теличка, та й зітхнув сердешний. За ким більше заболіло серце його в цю хвилину? Чи опустіла хата, чи опустіло дворище нагнало такий сум, — він би й сам не міг сказати, але добре розумів, що тепер він більше не хазяїн своєї хати, не батько для своїх дітей, що прийшов кінець не тільки його невеличким надіям, але навіть його самотійному життю. Він не управиться сам з дітьми малими, він не вміє ні топити, ні варити — доведеться шукати десь другої жінки; а хто ж згодиться пакувати свої літа молоді за літнім та ще й бідним удівцем із двома дітьми? Оселиться якась стара жінка в його хаті, поверне все життя на свій зразок, докорятиме дітей кожною випраною сорочкою, шматком спеченого хліба, і він не вільний буде нічого змінити, бо, справді, чим заплатить він цій чужій людині, що згодиться робити для чужих дітей, на чужому хазяйстві?

Коли б хоч корівка була — вона б не сміла принаймні вважати його за «голоту», вона б не сміла докоряти його злиднями, черствим хлібом, вона вважала б його за хазяїна. І для чого він продав половеньку? Хай би люди розійшлися без горілки, хай би сусіди продражнили його непоминайликом, — він би тепер підкладав своїй теличці сіна, він би почував себе хазяїном хоч у дворі!

І знову досада на помершу жінку заворушилася в серці Макара. Чому було Тетяні не протягти ще одного тижня, діждати ярмарку? Він би продав телицю за двадцять карбованців, відбув би похорони за шість, а за чотирнадцять купив би собі меншу теличку. Ох! Уміла Тетяна працювати, та не зуміла помирати. Осиротить осиротила, та ще й хазяйство розорила!

— Ти б ішов до нас, у хату! — перебила Горпина невеликі думки Макара.

— У хаті душно, я буду надворі, — відповів Макар і, взявши в сінях граблі, пішов огрібати соломку.

Горпина вернулася знову у хату. На покуті, на просланому рушнику, стояв уже розведений водою в мисці мед, на столі — пироги, холодець із тарані, пляшка горілки, пляшка вареної, пшенична паляниця й невеличка чарка, але ніхто

не доторкався до цієї страви, бо першою мусила покуштувати її душа Тетяни.

Діти, бліді від сліз, стомлені, сонні сиділи на печі та беріглись, щоб не заснуть ненароком та не проспати того часу, коли ненька, обернувшись мухою, прилетить прощатись. Хлопчик торкав раз у раз сестру за рукав та допитувався: «Чи то не душа неньки чорніє то на сволоку, то на стінці?»

— Ні, ні — удень душа не літає, ось як стемніє, як засвітять світло, тоді вона й прилетить. Лягай тепер спати, Сидорко, я тебе збуджу, як побачу муху, — умовляла Одарка, приголублюючи до себе сонного брата.

— Я не хочу спати, я сам хочу побачити муху, я сидітиму, аж поки засвітять світло та ненька прилетять, — змагався Сидорко, лупаючи сонними оченятами.

Нарешті, зимне сонечко закотилося, і Горпина засвітила каганець. Сидорко схопився.

— Он-о-о! душа! — радісно крикнув він, показуючи пальчиком на чорну головку гвоздика.

— Тшш... — сіпнула Одарка брата з такою силою, що він знову присів, — кажу тобі — ще не час неньці прилітати. Як загуде, то я тебе збуджу. Лягай, укрийся та спи! — мовила вона далі, і Сидорко більше не змагався.

— А що? заснув? — запитала Мотря Одарку.

— Заснув, — відповіла дівчина і ще дужче прикрила брата рядном.

— Бідна голівонька! — зітхнула Горпина. — Покинула діток, хазяйствечко, чоловіка, а як за всім побивалася!

— Людина що муха: подихне який вітер — і немає від людини й пам'яті, — обізвалася Христя.

— Отакій молодиці та вмерти! Йй, мабуть, ще й сорок років не було? — мовила Степанида.

— Нашій сестрі недовго смерті шукати: застудилася або підвередила — ото тобі й край. Найпаче нашим хуторянам гірко доводиться: лікар каже: «Далеко до вашого хутора їздити», а фершалові ніколи: ніяк зайців по полю не перестріляє, — додала Мотря.

— Бога ради! Велика користь із тих фершалів! Адже давав він і мені, й вам, і ось кумі Явдосі якихсь червоних порошків, занудило від їх, та й годі! — обізвалася Степанида.

— Ох! голуб'ята мої! Не пособили б Тетяні ні лікарі, ні фершали, бо вона через саме серце померла, що сердита була, покійниця, так кінця-краю немає. Іноді було як почне Макара лаяти, так аж запіниться, аж зомліє! Та ось, кумо Христе, ви чули, як вона торік на все село гримала? — звернулася єліпенька бабуся до Христі.

— Щось не зазнаю, — відповіла кума Христя.

— То у вас пам'ять така! Не те що я її суджу, хай її господь милосердний на тому світі розсудить, а таки сердита вона дуже була... Мене позаторік трохи не біла, їй же богу, за те, що діти слив натрусили у її садочку, — не спинялася єліпенька.

— Ох, сестрички, сестрички! — стала увіщати богомільна бабуся. — Не годиться мертвих судити: її душа біля нас літає, все чує, все бачить та печалиться. Великий гріх новопреставлену лаять! Сподобив мене господь на світі пожити, дещо від людей прочути, розкажу й вам, коли хочете, що я чула від одної киянки.

Як жила десь, — каже киянка, — удовиця. В горі, до саду та печалі провела вона свій вік, гріха через людей набралася, серце розтруїла, здоров'я через недостатки розгубила, та й стала вона у бога смерті прохати. «Господи! — промовила вона. — Пошли по мою грішну душу, щоб надо мною, бідною вдовою, моя недоля не знущалася». Послав господь по душу янгола. Радісна та весела вилетіла душа з тіла, хотіла зразу подалі від землі, на поклін до бога летіти. «Не прийшов ще час твій, не пушу тебе на поклін», — каже їй янгол господень і заслонив перед душею двері. Зосталася душа в хаті, літає кругом свого тіла та розглядає його. А тим часом зібралися жіночки над тілом сидіти. Сидять, як оце, поздоров боже нас, ми сидимо, та не добром новопреставлену поминають, а все лихим словом. Одна каже: «Вона мій четвертак на той світ занесла», а друга: «Вона мені борошна не віддала», а третя: «Вона мене так і так лаяла». А душа вдовиці близьенько літає, до самих жіночок припадає й хоче сказати їм: «Вибачайте, сестриці! Вибачайте, сусідочки! Не було в мене четвертака ні борошенця, не було в мене і зла на серці, як я вас лаяла, — то все горе та недостатки призводили мене і чуже добро заживати, і лихе слово казати», та не може. Вилася душа сердешна, вилася, та й стала знову янгола прохати: «Одпусти мене, янголе господень, на небо: я ж і смерті затим у бога прохала, щоб мені від людей одійти подалі». — «Не прийшов час твій!» — мовив їй удруге янгол і не пустив із хати. Стала душа знову літати та жіночу розмову слухати, а жіночки-сусідочки одно судять, одно судять...

Ще дужче застогнала душа, аж об сволок з досади б'ється, а далі пролетіла за пазуху, сіла біля самого серця свого мертвого тіла та й замовкла. І такий жаль узяв господнього посланика, що він схилився над тілом удовиці та й сам заплавав. Кинулися жіночки до тіла — аж воно все сльозами обмочене. Та й не висохли ті сльози, поки й поховали: так янгольськими сльозами окроплену вдовицю і в труну поклали.

— Не судить, і несудимі будете! — додала до цього оповідання Христа.

— Хіба я її судила? — обізвалася з серцем сліпенька бабуся.

— Авжеж судила! — мовила Мотря.

— Дивись ти — ще заведуться спориться! Хай краще нам бабуся ще що розкажуть. Я ось зроду в Києві не була, а там же, кажуть, хороше! Чи ви й цей рік були у печерях? — звернулася до богомільної бабусі Степанида.

— Як би то не була в печерях? Була і в дальніх, і в ближніх, до кожного святого підходила, до кожної труни прикладалася. І чого не наслухалася, чого не набачилася за свою подорож — за ті часи, що побувала в Києві! — І любо було слухати, як почала вона чистим, як срібло, рівним, як течія в одлогах берегах, голосом оповідати про Київ, Лавру, кінець світу, праведників, мучеників. Перед слухачами, як на долоні, з'являлися й золоті верхи храмів божиїх, і страждання Христа, й життя праведників, і пекельні муки грішників. Мир-миру людей збиралось у Київ із різних країв, з різних земель, і ні одна звістка, ні одна новина або згадка про стародавню бувальщину, що принесла ця жива течія богомольців, не зникла з пам'яті бабусі. Хвилина бігла за хвилиною, година за годиною, та бабуся ще не переказала всього. Старші жінки почали вже куняти, молодші посунулись ближче до бабусі, але бабуся нічого не примічала і вела свою річ усе далі.

— Ку-ку-ріку! — крикнув старий півень у снігах.

— Ку-ку-ріку! — обізвалося тонісінько десь якесь пізньохірятко.

— Матінко! вже другі півні співають! — схопилася Мотря.

— Може, вже й душа прилітала, а ми прогледіли, — заклопоталася Степанида.

— Е, ні, — обізвалася Горпина, — я весь час дивилася на стіну — не було нічого.

— То ви, мабуть, не догледіли, — мовила з докором сліпенька баба.

— Як-то можна — не догледіла? — аж образилася Горпина. — Хіба мені вперше душу стерегти? Адже як умерла Катря, то я перша примітила ляльку на стінці, а за Іваном теж устерегла муху, дарма що людей було, як у церкві.

— Та, може, вона й зовсім не прилетить? — обізвалася Христа.

— Як-то можна? Чого б вона, хай бог милує, не прилетіла? — здивувалася Горпина.

— Не схоче лялькою з'явитися, то перекинеться мухою; а вже неодмінно прилетить сьогодні, — мовила богомільна бабуся.

— Не схоче мухою — жінкою з'явиться, — додала Мотря.

— Е, ні! Того, крий мати божа, царице небесна, не буває, — завважила богомільна бабуся.

— Як-то не буває? А Ткаченкова? Цілісінький рік, як не більше, до дітей приходила. Вийдуть, — розказувала мені сусідка Ткаченкової, божилася, що правда, — діти вранці причесані, вимиті, нагодовані: «Хто вас чесав, хто вам голівки позмивав, хто вам пироги дав?» — питають люди дітей. «Мати приходили, чавун окропу нагріли, голівки нам змили, пироги напекли, локшини наварили», — кажуть діти.

— Хай бог милує! Аж слухать сумно! То вже її нечиста сяла з того світу таскала, а християнська душа тільки у ляльку або муху обертається, та й то прилітає на одну хвилиночку, — перепинила Мотрю Горпина.

— Ох, господи! Як-таки отієї нещасної Тетянки шкода! — несподівано зітхнула сліпенька бабуся.

— Чого її шкодувати? Чи вона на своєму віку щастя зазнала, чи вона хоч один деньок спочивала? — запитала Мотря.

— Тим-то і шкода її, що вона померла, щастя та спокою не зазнавши. Не шкода, як помре така людина, що з долею браталася — не дурно її на світ мати породила, не дурно її земля носила. А як оце ми, так як і Тетяна... для чого ми родилися, для чого живемо, та ще в муках і помираємо? — запитала Степанида Мотрю.

— Для царства небесного! — з певною вірою відповіла за Мотрю богомільна бабуся. — Бідній людині менше спокуси, менше принади — менше й гріха.

Степанида мовчки похитала головою, — вона добре пам'ятала, як брат її крав колись дерево в лісі, щоб про час трапився карбованець у кишені, то він би не наважився красти, — але не наміла перечити бабусі.

— Нічого Тетяни шкодувати: згорнула білі рученьки, заплющила карі оченьки — заснула, заспокоїлася навки.. Макара та діточок-сиріточок дуже шкода, — обізвалася вперше за всю довгу нічку баба Кузьмиха.

— Звісно, Макара дуже шкода: в один день збувся і хазяйки, і хазяйствечка, — згодилася Мотря.

— Про хазяйку малий клопіт: Столяриха — перша така, що хоч і сьогодні заміж. «Так уже, — каже, — обридло тим серпом жати, що коли б де трапився хоч поганенький косар, то пішла б заміж». На хазяйку швидше

розживиться, ніж на корівку. Так же шкода тієї половенької! Наче на жаль викохав її Макар! — мовила Горпина.

— Не візьме Макар Столярихи, — обізвалася сліпенька бабуся.

— Чому? — запитали жіночки.

— Погана дуже та ще й косорота, — відповіла сліпенька.

— Ого! як прийде весна, та як гляне Макар на обмазану хату сусіда, та як побачить, що по всіх городах люди косять та сіють, тільки його хата-пустка чорніє, тільки на його городі бур'ян зеленіє, то не то Столяриху — нас радо посватає! — засміялася Степанида.

— Ти вже як ляпнеш, то й пальці знать! Наче вже за мене й поганіших нема! Подивися в воду на свою вроду! образилася бабуся.

Та я пошуткувала, вони...

Ось цитьте, жіночки! — спинила Степаниду богомільна бабуся. — Слухайте: десь муха гуде...

Всі замовкли відразу та стали прислухатись.

— Не чуть нічого. То вас, мабуть, кортить кануну швидше скуштувати, — обізвалася спросонку Кузьмиха.

— Ще б і ти почула! Тричі об стіл носом клюнула, аж луна по хаті пішла, та ще б муху встерегла! — мовила Горпина, пильно придивляючись до кутньої стінки.

— Он-но-о муха! На канун сіла! — показала Христя.

— Погукай, Степанидо, Макара знадвору: він там гомонить із чоловіками, — мовила Горпина.

Степанида грюкнула дверима, і Одарка схопилася.

— Вставай, Сидорко! Душа неньки прилетіла; вже на кануні сидить! — стала вона будити брата.

Сидорко підвівся, почухався і знову юркнув під рядно.

— Сидорко, а Сидорко! Ненька прилетіла! Сидорко, вставай! — напів із плачем сіпала Одарка брата.

— Ось не займай, дочко, дитини, — хай йому святі янголи сніяться! Іди сама сюди та подивися на душу своєї матінки ріднесенької, — звернулася до Одарки богомільна бабуся.

І рада б ненька до вас, діточок своїх, припасти, і рада б чаєчка своїх чаєняток обняти, та не її воля, не її сила. Обернулася вона мухою, прилетіла на хвилиночку, та й полетіла вона знову од своїх сиріточок. Ставай, дочко, та молися богам, щоб святі янголи їй до престолу дорогу показували, а святі арханголи за її грішну душу перед угодниками богами заступилися.

Жіночки перехрестилися, а Одарка стала поруч із бабусею бити поклони.

Увійшов Макар, за ним услід два чоловіки. Всі взяли по ложці кануну. Муха перелетіла на пироги, і всі взяли

по пирогу: на яку страву сідала муха, тієї страви й починали зразу. Вся страва була добре приправлена, до того й час був пізній, і жіночки вечеряли смачно; Макарові ж не йшло з голови, що він проїдає теличку, і він ледве навіть пригубив чарку.

— Не журися, Макаре! Не сумуй! Не тільки світу, що у віконці: ось, дасть бог, одбудемо сороковини, то й засватаємо тебе. Тобі з дітьми без хазяйки не можна, а в нас недалеко підхожа жінка: чи попати, чи помити, чи на полі робити — за дві Тетяни вправиться, — мовила Горпина.

— Тетяна, царство небесне, останніми часами зовсім не способна до роботи була, — додала Мотря.

— Два місяці ні до холодної води... Візьметься було хату вимести, та й то не подужає, — згодився Макар.

— То ж то й є! А Столяриху кат не візьме! — завважила Горпина.

— Про Столяриху нічого й казати — добрий робітник! — підхопили чоловіки.

Макарові пригадалася низенька, гладка жінка, років сорока восьми, з маленькими, навкоси прорізними очима, тонкими, міцно зціпленими губами, великим горбатим носом, — серце його боляче защеміло, і він мимоволі тяжко зітхнув.

— Не до любові, чи що? — запитала його Мотря — Минув, серце, час перебирати, бери, яку прийдеться!

— Не піде вона за мене, — відповів хмуро Макар.

— Піде! — заспокоїли в один голос жіночки...

А муха наче прогула останні слова: затріпала крильцями, піднялася під саму стелю, загула-заплакала на всю хату, припала до голівки сонного Сидорки та й зникла навки невідомо куди...

Трохим
ЗІНЬКІВСЬКИЙ

СИДІР МАКАРОВИЧ ПРИТИКА

I

Спитає мене хто — чи я знаю хоч одну таку людину, що із себе була б задоволена й з усього на світі, — чи є щаслива така людина, котра заздощами не гризе собі душу, котра живе сьогоднішнім днем повно, смакуючи, мовляв, кожну мить з свого життя, не так, як звичайні люди, що все буцім лагодяться тільки жити, котрим здається, ніби вони ще не живуть, але мають жити тільки, як скінчать те а те, здобудуть те а те: «Оттоді, мовляв, почну я жити». Дак кажу ж, коли б мене спитали, я, анітрішки не вагаючись, так би і сказав: я знаю таку людину, і се не хто, як не Сидір Макарович Притика, «зводній» у третій роті. Еге! Хто б, спитаю вас, не схотів бути на його місці або хто, спитаю вас, не позаздрив би йому? Хіба ж бо наважився б хто сказати, що Притика не щонайкращий «ундер-цер» на всю роту? Та й що я кажу — на всю роту — чи не марна б була надія ваша знайти такого і по всьому батальйону... Подивіться тільки на нього, як він рапортує ротному, будши дежурним. Хотів би я знати, хто так жваво підійде, як струнка, рівнесенький, хто так розміркує спинитися на три ступені — ні більше й не менше — хоч умисне зміряйте. Хто так приставить праву ногу до шульги, цокнувши підківками і вкупі з тим руку до козирка візьме! Хто? — питаю.

— Ваше благородіє, по дежурству все стоїть благополушно, — мов з книжки вичитує, дивлячись ротному у вічі й не зморгнувши, не блиснувши віями! Субординація ба того потребує — вже як служити, дак служити.

— Іди, — каже ротний, — коли все благополушно.

Але Притика, блимнувши тільки тепер оком, каже:

— Ваше благородіє, Передерія та Ковальчука я у карцер посадовив — учора побилися на ярмарку з мужиками... гвалту такого нарobili...

— Іди.

Притика, не одриваючи руки від козирка, фертом, дзига, сказав би, та обертається на лівій нозі кружка, так саме цокаючи, приставля одну ногу до одної і йде... як іде!..

— Бравий ундер-цер, — каже ротний до свого субалтера, — такий триньчик * він у мене — скажу я вам!.. Око, око яке! Як дивиться!.. Підхвобелем зроблю!..

Чує се Сидір Макарович, і все йому нутро грає: він уже не йде, а пливе-пливе якомсь у повітрі!

На вашу думку, може, се дурниця — око добре мати на начальницький погляд? — Ні, се неабисто — добре, пильне око — се, сказав би, вираз внутрішньої приголомшеності і приготованості «живим до бога лізти», аби начальство утішити тільки, бо воно аж сумує тоді й обурюється вельми, коли не бачить мов на долоні своєї дисциплінованої душі крізь твої ясні очі. Ротний розказував потім своєму субалтерові, ідучи з роти, як начальство на сю річ мусить дивитись.

— Як ще я був, — каже, — юнкером ув училищі... уже так надвечір, по обіді спускаюся я з верхового поверху вниз — збиралася кумпанія почаювати — іду так, знаєш, по вольності, мундьор розхристаний, черес висить почеплений збоку за гаплик... страшенне діло, я тобі кажу!.. аж гульк ротній назустріч — чортяка несе його — ну, де вже тут — не встиг ні застібнутись — нічого... «Юнкер Задорожний! — кричить. — Що се таке, що се за розпуста!? Два рази дневальним не в чергу — скажіть підхвобелеві!..» Бодай тобі нудно стало, думаю, де тебе чорти принесли — досадно, знаєш, стало — нічого йому не одвітую — мовчу і не дивлюсь на його, а кудись убік. А той все стоїть, дивиться на мене чекає, поки подивлюсь йому соколом у вічі й гукну жваво-весело: «Слушаю, гаспадин падпалковник!» Я все мовчу. Хоч би вже йшов ік чортовій матері, думаю, — там десь і чайник унизу прохолоне... «Юнкер Задорожний!» — сердито та грізно нагадує ротній мені, що він чогось чекає. Я мовчу гедзь мене тоді наче напав — і все убік дивлюсь. «Юнкер Задорожний, що ви хвилозохштуєте?! На місяць без одпуску!» — вже не своїм голосом репетує. Тут тільки догадався я — підвів голову й пронизав його очима. От що!

Тим часом Притика вертається до свого діла. Похвала од ротного піднесла його ундер-церську пиху до найвищого ступеня. То він й до того муштрував свій «звод», а тепер і того гірше, ще більш став кричати. «Триньчиком бути, дак вже триньчиком!» — мелькало йому в голові:

«Кругом! марш!.. Мигуренко! Не в ногу! Мужик, мугиряка, коли з тебе люде будуть! Всю пиху тобі потовчу... в мене... служити, дак служити... Ровняйся! — направо дивись... в вічі дивись начальникові, коли він іде по «хрунту» —

* Педант у службі. (Триньчаки — се дрібні ремінці при салдацькій муніції.)

їж начальника очима!» — репетує він коло шеренги своєї, згадуючи слова свого ротного: їж начальника очима! Дуже хороше сказано, дуже хороше! Притика іде поуз лави москалів, пронизуючи їх поглядом, а ті «їдять його», пильно й суворо приглядаючись йому у вічі, як він допіру своему ротному дивився, й стежать за ним очима, поки пройде. А він йде так саменьки гордо та думно, як се робить ротний та інше начальство... О, тепер він так розходився, так завзявся в муштрі, що й знати нічого не хоче. «Ширінька товсь! Ширінька плі-і!» — одно галасує він.

Уже ротам і на обід програли, а він все службу пильнує, вже й «підхвებель» прислав сказати, що треба роту на обід вести, а він все службу пильнує... Що йому й обід, що йому й рота, й підхвებель сам... Врешті, треба й кінець дати. Але він не хапається: із муштри вертатись, то вертатись як слід, з піснями, з барабаном (хоч до ротного двору гонів зо два, зо три). Він сам перед веде, як лебідь виступаючи, він сам голосно та дзвінко затинає:

Якби мені, салдатику, горілочка чарку,
Тютюну на люльку, дівчину Ганнульку,
Гей-гей! охо-хо! дівчину Ганнульку!

Підхоплюють жваво, присвистуючи, москалики:

Горілочку пив би, люлечку курив би,
Дівчину Ганнульку до серця тулив би,
Гей, гей! охо-хо! до серця тулив би!

«Ну, підтягнись!.. Ле-вай! ле-вай!.. ас! два!.. ас, два!»
Трішки сперегодом затина вже другу:

От слава гремить трубой,
Ми дралися з галавой,
Па гарам твоім Капказ
Раздалася слава в нас!

«Гей, гі, го! тррр...», — додають хисту веселі вояки:

От мундбор, от мундбор,
От наш ротній камандбор!

І щасливий мій Притика... Як вже триньчик, то й джигун. Хто так штепненько одягався, як не Притика, в кого чоботи так блищали, наче дзеркало, на кому мундбор сидів як улитий, — не на кому ж, як на Притиці! Триньчик не може чоботи узути так, щоб вони не вилискувались на Шполу, але сі чоботи пошіє з салдацького ременя салдацький швець і — головніша річ — «по хвормі». Джигун, звичайне, зневажа форму, — замість широких та низесеньких қорок — височенні

та тонесенькі, мов шпичка, закаблуччя, халяви «з бутельками» та з вирізами. Триньчик одягне що — усе по формі ні більше ні менше, — джигун переступа форму: бере офіцерські білі рукавички, що їх носити ще можна тільки підхвებеліві, чіпля до чобіт шпори, що знову не подобенство — тільки бо носяться у кавалерії. Я ж кажу, коли на службі — триньчик перемага в ньому джигуна, то знов у неділю або в кумпанії де — зостається один-однісінський джигун! Та й який ще джигун... А проте, думаете ви, — хахоньки се чепуритись та джигунити на службі?!

Коштів, коштів скільки, а жалування того мов кіт наплакав! Ну, коли ти не дурень, то викручуйсь. І наш Сидір Макарович викручувався незгірш за кого іншого.

Як приспіче було, то він і писне листика до батьків: так і так, любезні ви мої родителі, лүчилась мені біда, горе, можна сказати, велике: загубив я «щолкуна» казенного чи пак скарбового, — треба-нада 25 карбованців виплатити, а як не сплатю — біда — під суд оддадуть і засудять уворештанські роти — Сібер — каторжну роботу — на поселення, а то, може, й під розстріл піду! Дарма, що се дурниця, що «щолкуна» за які три шаги купити або й самому вистругати не мудро — дак хіба ж там тямлять в наших справах що-небудь? І батько шле 25 карбованчиків, переляканий «щолкуном»! З розумом треба жити!..

Але! як-то любо, як хороше, яка то розкіш і подивитись, як Сидір Макарович іде у неділю ярмарком. Як поведе вусом, як моргне бровами, як блисне рукавичками білими, то у дівчат, у міщаночок, що ген попід крамницями стоять, — тільки тьох! тьох! тьох! А Притика іде поуз і мов не бачить, і не дивиться! Що йому дівчата сі — не таких він бачив... Іде й чує позад себе:

— Ох, сестричко, яка ж подобонька мені цей салдатик... аж серденько тіпається, коли почую тільки, як він шпорами: дзень! дзень! дзень!.. Хороше як, господи!

Яким пером можна списати, якою мовою вимовити, якими словами висловити те почуття щастя-раювання, що доти тліло тільки, тільки жевріло в серці у Сидора Макаровича десь на самому дні, а тепер спалахнуло і полум'ям розлилося по всій його бравій істоті! Та я й не важусь про се писати... Не міг Сидір Макарович затримати себе — несила! Озирнувся... спинився... обернувся:

— Миластиві мамзелі! — повагом промовив він і підступився до них. Руки в білих рукавичках якось мимоволі зібгалися бубличком і попід боки вперлися, шульга подалась уперед, випроставшись, а права трохи назад, зігнувшись у коліні, — так саме, як вони се звикли робити на фехтовці

під команду: «Випад!» По такому приступові Сидір Макарович зразу був не збагнув, що далі йому казати, і трішечки зам'явся, та не менш браві дівчата визволили його з прикрого становища:

— Чи ви охвицер,— запитала сміючись одна, що Пазькою звалась,— чи ви тільки ротній?

Тут Притика почувся вже зовсім собі вільно й, покручуючи вуса та маючи білою рукавичкою, став поважно говорити:

— Ані я вам охвицер, ані я вам ротній — але можна сказати, не менш од їх значу! Охвицер — що?.. Тільки прийде вряди-годи в роту,— що він тямить — не дуже-то! Так, трихмнихи, покурив цигарку та й пішов, а наш брат ундер-цер все робить... усю службу наш брат пильнує! Та захоч я тільки — зараз поїду у «юнкерське» — і в охвицери! Хіба що? Пусте!.. Було батальйонний не раз каже: «Притико! Дуже я тебе уподобав, дуже, такий ти справний,— такий, можна сказати, триньчик і службу вже так тямиш, так тямиш... Чим тебе наградити?.. Хоч їхать у юнкерське?» — «Ваше високоблагородіє,— було кажу,— послужу ще богу й царю ундер-цером — ще десь служба моя буде йому пользительна...»

Невідомо, до чого б наш Притика добрехався, коли б, зиркнувши в сю мить набік, він не побачив москалика, що геть далеченько никав ярмарком.

Який бравий ундер-цер при такому випадку та не хоче показати себе начальником?! Нехай вони побачать на свої очі, що він таке, хай побачать, що він неабищо!

— Калюжний! — гукнув він, майнувши велично рукою у повітрі.— Ходи сюди, Калюжний!

Москалик озирнувся, побачив начальство й підтюпцем хутенько підбіг до Сидір Макаровича, якомога краще, по-молодецькій, ставши перед ним. Грізно подивився на нього Сидір Макарович, начальницьким голосом гримнувши:

— Я тебе у карцер посаду, за те, що... — та й зупинився, не знаючи, за віщо йому Калюжного у карцер засадити, а нагримати треба, як можна!.. — Рота вже обідала? — питається далі.

— Так тошно, Сидоре Макаровичу, обідала! — випалив той скорохвацько.

Тут Сидір Макарович почав пирхати та супитись, почав плечима перебирати, дошукуючи все способу, про що б так побалакати, щоб знали вони, що ми.

— Дак що рота, ти кажеш, не обідала!

— Так тошно, Сидір Макаровичу, не обідала!

Сидір Макарович не постеріга, що ся одповідь цілком перечить першій — та чи й до того йому! І знову:

— Ти, либонь, ще не почистив мені пояса?

— Так тошно, не почистив!

— Пусти руку, я дозволяю так говорити зо мною... спрехвала... не бійся!

Але москалик не пускав руки од козирка і тільки визвірявся на начальника, як треба по субординації, та прислухався, щоб чути останне з начальницького запитання і неодмінно так і відказати — потверждаюче — коли питання потверждаюче,— чи відмовляюче — коли й питання відмовляюче.

— Я думав, що ти мені пояса вже почистив,— замислившись, каже Притика.

— Так тошно, почистив!

— Ну, йди собі! — закінчив Сидір Макарович, вичерпавши всі свої засоби, туману щоб напустити.

— Господе! — каже Пазька, що зачепила перша Сидір Макаровича,— Як у вас на службі строго!..

— Не можна інакше... Дисципліна, устав! Дай їм волю тільки — тоді й сам нерадий будеш... траєкторія така вийде... й доторкнутися тоді не смій — паничі робляться, що ну! Ото за Яневича, за першого ротнього — чи торкнеш, чи не торкнеш — жалітись зараз — привчив їх так. Ну, той, чорт його зна... зараз визвіряться на тебе: «Галуни з тебе спорю!» — кричить. Ова! Так-то й спореш! Чорта пухлого... Та тепер здихались його: а то чиста з ним тобі рахуба — дисципліни нікаторої!

Незабаром кумпанія наша зовсім обізвалась проміждо себе і вже балакали, як старі та давні приятелі.

— Ну, Сидоре Макаровичу,— каже моторна Пазька,— купіть нам гостинця.

— А якого ж вам?

— Мені інджиру,— каже одна.

— А мені ріжків,— каже друга.

— Чому не купить, купимо, гроші в нас бряжчать! — каже Сидір Макарович, долонею по кишені вдаривши.— Удовольню вас, любезні мої баришні. Хадьом! — З тим словом — одну руку бубликом Пазьці, другу Варці: — Пазьвольте вас узять попід руки!

Ті, звикши вже ходити «по-благородньому», просовують йому свої руки, і наш Притика з двома «дамами» попід руки повагом виступає по інджир та по ріжки. «Дами», йдучи проз ярмарок, потиху заводять пісню:

Коли б мені сірий кінь,
То б я сіла поїхала,
Де милого знаю.
Пріжджаю до милого —

Велять мені сісти,
 Дають мені бараболю
 Нечищену їсти,
 А я на ту бараболю
 Скоса поглядаю —
 Сидить милий із другою,—
 Сама добре знаю.
 Із-за гори дим курить,
 Машина приходить —
 Кондух двері відчиня,
 Сашінька виходить.
 Чорні брови та кучері
 Вони мене замучили;
 Чорні брови та глаза
 Ріжуть мене без ножа.
 Посіяла буряки,
 А вродила свекла.
 Коли б мені бог поміг
 Від батька до свекра.
 Коли б мені бог поміг
 Свекрухи діждати —
 Заставила б стару відьму
 Халяндри скакати:
 Скачи, скачи, стара відьмо,
 На курячій ніжці,
 Ой щоб знала, як годити
 Молодій невістці.²

II

Було б се не зовсім правда, коли б сказав я, буцім Сидір Макарович так-таки вже ніколи й не зазнав, що то таке гризота, що то таке нудота та розрада. Не можу гріха потаїти, — трапилось се і з нашим бравим Сидір Макаровичем, але додаю, трапилось се з ним один тільки раз, одну разиночку — не більш, та й то на найкоротший час. Буває, буває, що й браву людину, котра доти жила щасливенька на заздросі заздрісним людям, собі на добрий пожиток, буває, що й таку людину почина раптом щось гризти, почина щось їсти, мов іржа залізо. Сказав би, обкурено його або дання яке дано — звісно, без пригоди люди не живуть, усього буває... Так і з нашим Сидір Макаровичем одного осіннього ранку непевне сподіялось щось: чи то, може, ранок сьогодні такий — хмарно, мряка, що й на серці якось смутно, якось нудно. Не видно уже у Сидір Макаровича того любого усміху, що завжди грав на його губах, через що вид його вродливий так і пашів щастям з удоволеного незакаламученого життя. А сьогодні вже нічого сього нема! Він супиться, він морщиться, крекче, зітхає...

Господе, що се з ним таке? Мушу вже вам розказати, як сам знаю. Бачте, либонь, чи не сон йому приснився який пога-

ний — тільки Сидір Макарович раптом почув себе гірко скривдженим, зобиженим, незадоволеним. Все йому остило, все понялось якимся сірим, прикро-сірим кольором.

«Чорт його душу батька зна, що за паскудство отак і на світі жити, — міркував він того ранку, — тут снагу всю свою покладеш, служиш — із шкури як вискочиш! А що з того? Це-ще й до підхвებельства поки доскочиш... Чи то зводне чи то ротне вчення — так угну, що нехай і сам ротній уміється! Хоч серед ночі спитай: що таке є дисципліна? Кризь сон тобі викладу, не помиляючись: дисципліна состоїть... та що тут і казати... Або хоч прийоми: рушниця аж пищить у руках! І от така правда в світі! Чи ж я міг думати, що отой миршавий «вольнопреділяючий» Убийвовк, що в зводі у мене був, — чи думав я, що тепер він в охвицери вискоче і мною командуватиме? Чорт його зна, чого їм вже треба!.. Географвики там якісь... А який з його воєнний був? Ні маршировки, ні хвехтовки, було й рушниці до пуття не підійме, — ні «виду» салдацького!.. Шпак*, одно слово, шпак, та й годі! Було кажу йому: господин вольнопреділяючий, не скінчить вам юнкерського. Од вас так шпаком ще й тхне, — ну, де вам! Там треба таких — щоб тверда нога була, щоб «словесність» знав: що таке знам'я, що таке воїнська дисципліна, щоб і вийти знав перед звод по-молодецькій, а не по-шпаківській, на сміховище, та щоб і скомандувать зміг голосно, рівно, розлого: «Рота, стройся па-а-зводна?» А вам куди? Нехай мене пошлють — так, так! От, що хіба географвики... та се сама вже дурниця! Не таке вчили — і гарнізонку, й ротне, й арихметики усякі... Не сподівався! А тепер воно вже охвицер, а вам, Сидоре Макаровичу, дуля під самісінький нос. Тепереньки й потріпуватимемо тобою... А нічого-гіснько ж не зна — я певний на тому... і десятої долі за мене...»

Гірко-гірко стало йому. Яка кривда, яка зневага: сьогодні Убийвовк той прийде в роту уже начальником й загадуватиме йому! Аж сплюнув Притика спересердя й забув за гадками сумними, що звод його стоїть вже вишикований на дворищі й чекає. Не до зводу йому, не до служби йому, — нічого не хочеться робити.

Сердитий Сидір Макарович і лютує, і приска, і кричить на москаликів:

— Який ти в біса салдат, — кричить він одному, — чортова на тобі голова, свинячі вуха! Звод увесь з ноги збиваєш!.. Мужжай — за волами тобі ходити або свинарем, а не рушницю носити!

* Невійськових так військові дражнять.

І замислиться Сидір Макарович: що тепер за салдат став: мужик! Служба йому неволя — коли, каже, я вільний був або: коли я піду на волю! Духу салдацького катма — не встиг із служби вийти — дивишся — вже ярмаркує, весь у мужицькому геть чисто — й не пізнаєш, що на службі був.

— Їх благородіє, — каже йому вистовий, — прапорщик Убийвовк казали, щоб ви занялись у школі та словесністю, а вони самі не будуть.

Гірко всміхнувся Сидір: «На наших плечах виїжджатимуть їх благородіє, загадувати — будуть здорові — видно, а бувати в роті — не сподівайся. Та й толку якого, коли й будуватиме. Закладе руки назад себе: «Командуй, Притико, зводом! Командуй кругом! Звели марширувати під барабан!» Боятиметься сам вбрехатись: багацько до сина навчилися у юнкерському. Побачимо от, як вліті доведеться вашому благородію та командувати зводом у лагерьх, побачимо тоді, які ви спритні будете...»

Гірко йому, а з тим тут же трішки й розважа себе: згадує він, що слава російського вояцтва на його, Притичиних, плечах спочиває, що він, він «робе» з мужика салдата, а ті паничі, що їх роблять охвицерами за геограхвики, тільки так, лихий вже його й зна навіщо, — задля видимості хіба тільки... О, як би хороше, як би любо було, коли б вище начальство та дізналось, на свої очі щоб побачило, що от він, — ундер-цер — усе так добре знає, так щиро службу пильнує, а той паничик і за єхвейтора — то б не здатний!

І лине він крилатою думкою із Шполи у Житомир. Літо. Муштра полкова. Прапорщик Убийвовк, як почується яка команда, знай, усе питається у свого ундер-цера, у Макаровича: «А де стати мені, а що скомандувати, а коли зробити те, а коли те?» — «Оттам, ваше благородіє!» — одказує, знай, жвавий Сидір Макарович. Скінчилася муштра. Полковник дякує за пильність, але тут же й вирікає дещо. «Треба з жалем завважити, — каже він, — що в деяких ротах ундер-цері краще своє діло знають, ніж панове охвицери. Сумна річ, дуже сумна! Замість щоб самим бути для всіх зразком, вони тільки через те ще так-сяк муштру сповняють, що позад їх стоять ундер-цери й підказують їм! Гай, гай!..» Тут він якось ненароком, мовляв, кинув очима туди, де стояв прапорщик Убийвовк та Притика. Убийвовк якось непевно потоптався й похнюпив голову. «Найбільша ж моя дяка, — додає полковник, — ундер-церам — спасибі, ундер-цери, спасибі!»

А то друга картина, не зменш утішна. Рота стоїть в струнку «на інспекторським». Перед нею ходить генерал, ходить, розпитує: «Скільки правіянту тебе дають на день?» — питається у «молодого». Молодий мовчить — чи не знає,

чи, може, злякався. «Гаспадин прапорщик, скільки?» — обертається генерал до прапорщика Убийвовка. «Два хунти... два хунти... два хунти...» — якось напружуючись, мов вагу ворочаючи, тягне прапорщик Убийвовк. Генерал робить нетерпучий рух. «Скільки? Ундер-цер!» — «Два хунти 25 з половиною золотника мукою, хлібом три хунти, сухарями два, ваше превасхадительство!» — мов ножем одтяв Сидір Макарович. Далі в мріях своїх він уже не знає ніякого впину, не вдовольняючись таким, вельми можливим skutком і що раз, то більш буває химерною думкою.

Ось-ось має об'їздити лагері вище начальство. Його, Сидора Макаровича, звод зараз за передньою лінією. Він, Сидір Макарович, вже попиклувався про те, щоб коло кожного намету по приспі було понасаджувано квітів, зілля усякого — його звод квітує, немов садочок той, — і ніде більш нема сього, тільки в нього... Та у нього ще тільки «дневальному» на лінії є затишок — він казав зробити з соломи плетінку, настромити на віху, щоб дневальному було куди сховати голову від спеки. І ніде ж то більш, ніде сього нема!.. Ніхто про се не дбає... «Дежурних на лінію». От під'їздить начальство. Спинається! «Гаспадин полковник! — гукають його превосхадительство. — Мене дуже, очень приятно, що в третьої роті дневальному зделано халабудку. Хто ета так умно распорядився?» — «Се дежурний по роті, ундер-цер Притика, ваше пре...», — вискакує ротній, визволити щоб полковника. «Харашо. А ета хто развьев біля палаток такой прекрасной садик? Чудо як харашо!» — «Ундер-цер же Притика распорядився, ваше пре...», — відказує знову ротній. «А де он тут, Претіка?» Всі ззираються в той бік, де стоїть Притика, всі дивляться на нього. А він стоїть, та такий вже бравий, та такий молодчага — і пильно-пильно дивиться начальству в вічі.

«Молодець!» — каже генерал. «Радий стараться, ваше пре...» — «Призвести його в підхвобелі і послать в юнкерське, з його охвицер буде неабиякий...»

Ні, не так, — се не зовсім до ладу, а то ще доведеться й справді з геограхвиками мороку мати. Краще оттак: зостається саме підхвобельство, а до того ще ось що. Військо має проходити поуз генеральські очі церемоніальним маршем. Третю роту вестиме прапорщик Убийвовк. Вести роту «по циркуляру» — се не жарти й на кого іншого! А вже Убийвовк сей... Який він бідолашний, аж поблід. Чує вже задалегідь халепу собі із цим циркуляром... От уже музика гра, уже роті казано «ногу взяти», вже прапорщик Убийвовк скомандував, рота пішла... Але ж боже ти мій, господи, як пішла... Убийвовк зараз же збився і сам з ноги, а за ним і

рота... той туди, той туди шкутильгає... розгардіяш такий... «Прапорщик Убийвовк! — кричить несамовито батальйонний. — Ви мене хочете зарізати!.. Ногу візьміть, ногу... Боже мій, ногу! Та чом ви досі шаблю не витягли...» Тут вже неборака до решти збився з пантелику — витяг з поспіху вже якось шаблю, а вже от-от до генерала близенько... «Ротній, што подвись не-берьоть! — гука на його вже превосходительство. — Равнения нікоторого... Ноги нема ніякой... Што ета? на обахту його!» Назад вже, вдруге, роту веде підхвებель, Сидір Макарович. Сам ступає — до землі не доторкається, рота йде — не треба краще! А «подвись» як уджигнув! Всякий ротній нехай умиється... «Я такого підхвებеля в офіцери призведу», — чує він на ході голос начальницький... Тут Сидору Макаровичу хтось сказав, що москаликів давно вже зібрано в школу та на «словесність», прочнувся мов зо сну з своїх солодких мрій Сидір Макарович і попхався до школи.

— Читай оце, Передерій, — сумно каже він увійшовши, і прокажи, що прочитаєш.

Передерій чита: «Он был невысокого роста, но строен и имел прекрасные глаза...»

— Прокажи!

— Він був невисокий і к строю не годився і мав красні глаза, — проказав Передерій.

Сидір Макарович, мабуть, ще не зовсім прочувався з своїх уїдлих дум, бо, мовляв, не постерігаючи в одповіді Передерієвій жодної хиби, вдався до другого, що прочитав йому: «Ефрейтор Иванов споткнулся и разбил свою манерку».

— А щоб то таке було манерка? га?

— Пика! Сидоре Макаровичу, — жваво догадав читач.

— На твого батька дурного! Що то за неодоковане тобі! — одказав спересердя Сидір Макарович і казав третьому читати вже з «Родного слова»² про те, як брат з сестрою у «волчка» гралися, не розтлумачивши, що то таке манерка — либонь, був і сам не дуже певний, то й боявся вклепатися.

— Ну, що то тут значить «валчок?» — питається.

— Звірятко таке.

— Ну, а то ж то вовк, а то вовчик, валчок, звісно...

Далі Сидір Макарович пішов у другу, більшу хату, де браві вояки пильнували свою «словесність» під орудою ефрейторською. Сидір Макарович почав екзаменувати:

— Що таке есть, Мигуренко, знамя?

— Знамя есть, знамя есть таке воображение... таке е воображение...

— Так довго тягти не можна, не знаєш значить! — До другого, третього — так саме.

— Ну, а як би ти, Калюжний, пізнав генерала, коли б зустрівся?

— По очах, Сидоре Макаровичу! — не зморгнувши оком, утяв Калюжний. Аж вояки всміхнулися. Калюжний постеріг, що він якусь дурницю сказав, і трошки збентеживсь. Сам невеселий досі, Сидір Макарович всміхнувся:

— Та й багачко в тебе, бачу, розуму! А от мені скажи, хто в тебе зводній?

— Ви, Сидоре Макаровичу!

— Треба одказувати так: зводній в третій роті в третьому зводі господин ундер-цер Притика! А то що таке «ви»?

В таких цікавих розмовах з «словесності» спливає час. О дванадцятій годині заграно на обід. Зовсім розважений, забувши зовсім про свою ранкову гризоту, уступив Сидір Макарович у світличку, приспівуючи під сурмочку салдацьку обідню пісеньку:

Бери ложку, бери бак —
Наїсися борщу в смак,
А не хочеш, будеш й так.

Петербург XII. 1888. 3 (16)

ДІВЧИНА-ЧАЙКА

На Чорному морі є острів суворий, німий; червона скеля на буйнім зеленім роздоллі одна піднімається вгору червоним шпилем. Не купчаться білії хати по ній, і лист кучерявий її не вкриває, одна тільки стежка зелена збігає по ній: то течійка води весняної прорила червону глину і вся обросла оксамитом-травою, а далі все мертво, все глухо... Та ніби не все: отамо, на самому розі, над морем, де вічно лютує сивий бурун, на самім тім розі горить по ночах якийсь вогник, удень же чайки сіренькі в'ються, кигичуть над морем. Що то за скеля і що то за вогник, і за що так люблять чайки ту суворую скелю?

Давно колись, кажуть, на острів той дикий прибув чоловік з невідомих країв. Десь доля лихая вганяла за ним по всім світі, що він не знайшов ніде інде притулку. Маленьке дитятко та вбогії вжитки виніс з човна, заліз у печеру і став собі жити. Як жив, чим живився він іспершу — про те невідомо нікому. Згодом дізналися люди, яка була щира душа у того чоловіка: щоночі вогнище велике він розкладав, щоб далеко палало значило, щоб ті кораблі та суденця, що бігли по хвилях зелених, минали безпечно суворе каміння та банки * лихі, потаємні; коли ж розбивалося судно, він сам на маленькому човні сміливо кидався у море нещасних пливців рятувати. І вдячні люди охоче давали йому великі дари — і гроші, й скарби, що возили на тих кораблях; нічого не брав чужоземець, лиш трошки харчів на прожиток, та дрова, та смолу, щоб ними вогнище жити. І скоро дізналися всі про діда чудного, про звали його «морським буслом», дізнали й про його дитину, котру, мов русалку, хвилі морські колихали-пестили, котру й каміння німе, і ревучая буря жаліли-втїшали. І вироста дивно хороша дочка у старого: біла, мов піна морська, як кушир, кучерявії коси вкривали її по коліна, а очі блакитні світились, як море у ранішній час, а зуби блищали, мов перла, з-під вуст коралових. Нічого вона не боялась: ні бурі, ні грому, ні грізної хвилі, бо море було їй як рідне. І сміливо дівчина

* Банка -- мілке місце.

кидалась з батьком укупі, як часом траплялось когось рятувати, і тільки до кого торкнеться вона — того не займає розлючене море.

От раз, накупавшись уволю, дівчина тихо заснула на теплім пісочку (а море тоді щось мовчало-дрімало); і спить вона, й чує — щось-то шепоче; а то між каміння забралось троє: птиця-бабич торбоноса, свинка морська та рибонька — золоті пера. Рибонька каже:

— Винесу я з глибини перлів, коралів, ясних самоцвітів за те, що вона рятувала мене: лежала я, бідна, на банці — хвилі сердиті закинули дуже далеко, пекло мене сонце, посмажило зябра, крутивсь надо мною мартин білоперий та хижий, і з ним моя смерть наближалась. Ся ж добра дитина взяла мене в руки, всміхнулась привітно і тихо пустила у море, — й я знов ожила.

— Я її вивчу так плавать, пірнати, водити веселих танків, таких їй чудових казок розкажу, — промовила свинка морська, — за те, що вона, моя добра, годує мене, ділиться щиро зо мною харчами, не раз би вже й здохла, якби не вона.

— А я їй, — озвалась задумана птиця-бабич, — я їй скажу новину, та таку, якої ніхто ще не знає. Була я за морем далеко і чула: прибудуть сюди кораблі та галери, на тих кораблях та галерах люди чудні: завзяті, чубаті (їх звать козаками), нікого вони не бояться і мореві навіть старому дари не дарують, як інші купці-мореплавці, лиш веслами часто січуть-зневажають. І море сердите поклато свій гнів на чубатих, і доля лиха присудила усіх потопити, побити і скарб їх віддати камінням та банкам, та всім нам — морським челядинцям. Великої тайни ніхто ще не знає, лиш їй, милосердній, повинна я все розказати за те, що вона і мене зрятувала: на хвилях зелених; ся ж дівчина мила впіймала мене, замовила кров, і якогось там зілля приклала, та все годувала-гляділа, аж поки загоїлись крила. За те розкажу їй сю тайну велику..

— Мовчи! — зашуміли, прокинувшись, хвилі. — Мовчи, не твоє-бо то діло: не сміє ніхто дізнатись про волю великого моря, не сміє ніхто сперечатися з грізним!

Кинулись хвилі до скелі-каміння, сердито бурчать поміж ними. Злякана свинка і рибка пірнули на дно, а птиця-бабич ізнялась, полетіла. Та пізно прокинулись хвилі: дівчина вчула, скочила раптом і кличе:

— Вернися, птице-бабичу, вернися, усе розкажи до ладу, не треба ні перлів мені, ні коралів, ані казок чарівних, ні таночків, краще мені розкажи до ладу, щоб я знала, звідки чубатих отих виглядати, як безталанних з біди визволяти. А море лютує, а море реве:

— Мовчи, не питайся, дурненька дитино! Корись, не змагайся ти з морем, — тяжко-бо море карає!

А дівчина дума: «Байдуже! Ревіть собі, хвилі зелені, чорнійте од злості, казяться! А я не оддам на поталу людей тих відважних, я вирву із пельки у хижого моря своїх безталанних братів! Лиш батькові й слова не писну, бо він вже старенький, незмога йому вже боротись, а буде велика негода, я бачу».

І день догорів, і сонце пірнуло у море. Настала великая тиша. Лиш в темряві чути, як дід бубонить та збирається варту нічну одбувати. Дочка попросалася з батьком, лягла у печері. А тільки старий заходився з вогнищем, вона зараз в човник стрибнула, усе зготувала, назброїлась — бурі чекає.

Ще море спокійне, а там щось далеко гуде: то спільничка моря — хмара грозова — йде, і моргає страшними очима, і темними крилами віє на дрібнії зорі, і гаснуть ті зорі од жаху. Ось вітер, її посланець, налетів, засвистав, хоче вогнище згасити. Та дід догадався, підкинув смоли — розгорілось вогнище ще дужче. І вітер назад, засоромившись, полинув, і стало все тихо... Знову і ближче ревнула грозова хмара, і цілая згряя хижих вітрів закрутилась, завила, штовхнула під боки соннії хвилі. Хвилі безладно метнулись до скелі — скеля шпурнула на їх камінцями, — хижо вони проковтнули гостинці і кинулись знову до скелі. А хмара находить, і грім гуркотить, і блискавка хижо моргає, і буря жене-підганяє нещасні галери: шогли ламає, вітрила дере, купає у хвилях солоних. Та борються з морем відважні гребці, не подаються чубаті! І ось надігнало їх море, ось розгойдало страшенно і кинуло просто до скелі — і скеля завила, як хижка звірюка, побачивши ласую здобич! І око не вспіло зморгнути — вщент всі галери побиті! Дівчина страху не знає, дівчина плаває, керує човном, вихоплює сміливо втопників з моря і жваво на берег безпечний виносить. Вже їх чимало на березі стало, — ще більше їх гине у морі. А дівчина втоми не знає, дівчина й слухать не хоче, що море їй грізно гукає:

— Гей, одступись, не змагайся зо мною! Здобич моя — не оддам я даремне! Геть одступись, необачна! Доля страшна покарає тебе, — одступись-бо!

Байдуже — дівка не слуха! Кинулась хвиля страшна, утлого човника міцно вхопила, кинула геть аж за банку, розбила, неначе лушпайку. Дівчина плаче; плаче вона не од болю, плаче не од страху, не за човном вона плаче; жаль їй великий, що нічим вже їй рятувати безшасних. «Ні! Такі спробую ще раз!» Миттю одержу зорвала з себе і кинулась просто у море. Не зглянулось гнівнее море: хижо коханку свою поглинуло. Та зглянулась праведна доля: смерті собі не

знайшла жалібниця відважна — чайкою сірою з моря спурхнула і з гірким плачем полетіла над морем... А дід і не знав, що дочка поробляє, та ті козакі, що вона зрятувала, сказали йому. З горя, з розпуки дід як розводив вогнище, так в нього і кинувся просто. Згибли і дід, і дочка, та згибли не зовсім: щоночі вогник на скелі блукає, а сірі чайки без ліку розплодились на скелі, літають над морем та плачуть-кигичуть, лиш тільки зачують хижую бурю; звіщають пливців-мореходців та свідчать про давню давнину, про славную дівчину-чайку

МАРА

Віки за віками минають, спливають, як хвиля на морі; як хвиля: то зносить пісок в глибиню, то знову наносить на берег, — так само і час виробляє: то зітре і сліду не кине того, що колись існувало, то знову розкриє безодню свою і викине давне минуле людям на диво.

В руїнах, землею покритий, порослий весь бур'янами, лежав Херсонес — стародавній і мовчки мовчав про минулі колишнії дні. Настав інший час. В руїнах забутих зібралися люди нові, розкопали, розкрили німую могилу, шукають, питаються правди про давнії дні. Білі руїни блищать соромливо проти веселого сонця; порожні цистерни суворо чорніють; розбиті боги не пишають в розвалених древніх храмах: у землю, в густі бур'яни ховають скалічене тіло. І город заммерлий неначе зітхає, неначе аж стогне під ломом, під заступом гострим. Злякана грюком, з темних печер та провалів сумна мара вилітає і носить ся скрізь понад містом померлим. Вдень же під сонцем ясним не посміє вона показати обличчя, — вночі ж побачиш її і почувеш: то хмаркою лине по небі над містом, то вогником синім блукає в каміннях, зітхає, шуршить невидимим крилом, а в хвилях співучих, під берегом, круто звисаючим в море, щоденно, щочасно ридає, зітхає, перебира камінцями та шепче.

Місяць на небі засяв — із білої піни, з туману встають якісь постаті дивні, танком перед скелею ходять; і скеля тоді оживає: ворухиться сивий бур'ян на чолі, і, весь тремтячи, одхилється камінь од скелі, звисає над морем; той камінь, — поглянь! — вже не камінь: то дід вельми древній, у темній одежі, а лисина ясно блищить у місячнім сяйві, сива густа борода по коліна, в руці його молот, різець та ще циркуль, другою ж манить із моря до себе своїх прехороших гостей. І підходять усі по черзі: то дівчина жвава, то пишная жінка, то хлопець стрункий, то велетень гордий з обличчям

царським, то дитятко маленьке; підходять до діда і жалібно молять-благають об чімсь. Дід оглядає їх пильно, — і кожну ту постать скалічено тяжко: в тієї руки, у тієї ноги, голови або часом і тіла нема з половини. Побачить се дід — застогне хрипливо і пхне її в море; вона заголосить і, в море упавши, розсиплеться вщент камінцями; то збирає докупи, то лічить, то знов розкидає, то тяжко зітхає. А тільки зоря світова засяє на сході — старий поспішає на скелю, оглянеться сумно кругом, і — тільки побачить в руїнах свій город — застогне і каменем тяжко впаде, а душа його тихо марою полине по древніх убогих руїнах.

Давно колись, дуже давно, як руїна ося прозивалася ще Херсонесом славетним, коли ще гойдалися густо при березі грецькі галери, а берег, мов та комашня, кипів-гомонів од народу, гора ж красувалась храмами, садками, хатами, — дід сей ще не блукав понад морем журливо, не хвилі морській вітали його — вітали, вславляли його хвилі народу свого і чужого. Великий митець був Менандр; ще змалку ласкаві боги наділили його хистом величним: під його руками каміння німе оживало, і мармур неначе аж дихав, і мідь ворушилась, слоновою кість, і дерево всяке, і глина — усе воскресало у постатях дивних. Слава Менандра далеко сягала: з'їздилися гості з далеких країв, і з Греції навіть старої, офіру в храмах херсонеських ласкавим богам принести та глянуть на пишні Менандрові твори. «Щасливий Менандр молодий!» — гукають повсюди. А він вполовину щасливий: не тішить гримучая слава, бо клопіт мистецький і клопіт громадський разом на душу його налягли і потьмарили промінь блискучої слави.

Розрісся, розцвів Херсонес, мешканці його діждались бажаного часу. Діждали, а все ж бо не ситі: в грудях у кожного б'ється еллінське завидливе серце, жада і себе ще дужче прославить, всю славу старої Еллади собі перейняти. Юнакові кожному сниться лавровий вінець тріумфальний. Сниться вінець і мордує Менандра, муляє, наче терновий, безсонне чоло. Невпинно працює Менандр, щодень прибільшається праці, щодень наростає і клопіт, — усе неkontентний Менандр. «Не те! Все не те!» — бубонить він сердито. Не бачить нічого Менандр молодий: ні веселощів гучних хлоп'ячих, ні гарних дівчат, що, як квіти за сонцем, кохано пильнують за ним; одне тільки й бачить, одним тільки й диха: так ще навчиться ліпити та різати різцем, як в світі ніхто ще не різав, і тим Херсонес свій прославити в цілому світі. З'їздив Менандр всю Елладу, кожен камінчик в Акрополі² знає, кинувсь в Єгипет довічний, заносила його завзята думка і в східні таємні краї, і в Рим гордовитий. Втомлений, схудлий, суворий вернувся додому Менандр. Химерная думка все дрочить,

спіймати ніяк не дається, бо ще не настав його час. Втомився Менандр і подався між люди відради шукати. Знайшлася відрада, ще й хутко: прегарна Феано вигнала з серця ту в'їдливу думку. Щасливо побрались коханці; рік перший пролинув і другий; на третій зірнула думка забута, до серця припала і ссе його, наче гадюка, мозок морочить і тіло в'ялить. Горе Менандрові, горе! Не раз і не два одкривався коханій дружині, бажаючи широкій ради. Палка легкодуха красуня не хоче звертати уваги на дивні сни, на заміри величні, сміється з завзяття Менандра. Що день, що хвилина — все гірше. Став уникати Менандр у робітню: замкнеться сам на сам, тижнями його не витягнеш звідти, Феано ж палка репетує, жаліється родичам, вірним сусідам, а там старшині почала докучати, щоб кару яку на Менандра покляли, що з жінкою жити не хоче. Сходивсь рід увесь, вмовляли сусіди, втручались свої й не свої, — надаремне! Упертий Менандр одмовляє усім: «Повинен я те утворити, до чого великі боги надали мені вік, і талант, і серце елліна. Невже ж ми на те присяглися жити-працювати на славу свого Херсонеса, щоб слово велике зломити для жіничиних примхів?»

Вірик і змовк. Заціпило кривим, сусідам, зникли порадики з двору Менандра. Сам він відрїкся від жінки і дрібних діток, замкнувся в робітні, пестить божевільную думку. Довго терпіти Феано несила: життя без кохання було їй немиле, і наглою смертю померла красуня палка. Очумавсь Менандр од думок, прочнувся од пекучого горя, вбирає померлу дружину, до трупа її припадає: і просить, і плаче, і хоче красою дружини востаннє й навик натішити очі. І ось затремтів, побілів, а очі заграли, мов зорі: то давня химера з'явилась, то загадку мудру Менандр розгадав!

— Знайшов я, знайшов! — скрикнув Менандр божевільно. — Ось вона де, таємниця живої краси: склепилися очі блискучі, злиняли розкішні барви, в мармур холодний та білий живая краса обернулася. Стривай же! Холодному каменю дам я фарбу, дам очі живі, дам погляд тим очам — і мармур, і мідь оживе, і в постаті дивній і ти оживеш, моя страднице бідна, прославлюся я, і навіки я край свій коханий прославлю — навіки!

Плинуть роки за роками. Втішається батько Менандр на любих дітей — Фалеса та Зою маленьку. А в темній робітні, куди не пуска він нікого, панує величяная постать богині Деметри³: точнісінько жінка покійна, Феано; за нею з куточка Ерот⁴ виглядає. Багато-багато в робітні назбирано каменю різних фарбів: мармур рожевий, білий, червоний і жовтий, слонової кісті в'язанки, в скриньках — камінці-самоцвіти, і срібла, і золота купи. Не скарб же ж ховає Менандр од

людей; ховає він власні заміри величні. Минуло ще кілька років. Зросли і Менандрові діти, і сам він пристарівсь: кучері чорні припали морозом, думки поорали колись прехороше обличчя, — нічого не бачить Менандр, бо він увесь клопоту повен: яку б то голівку найкраще придати красі Афродіті? З кого б зліпить Геліуса⁶? Де б зразок знайти для Арея?

Клопоту повний, вийшов Менандр невсипущий колись прогулятися в садочок пишний; садочок розвели Зоя з Фалесом над морем кругом по горі, посухам та вітру на злість, квітками засіяли рясно, кругом обвели кам'яною стіною. Тільки над кручею стінки немає: грає-співає там вічно хвилястее Чорнее море. Часто Менандр на тім місці сідав і у моря питався поради. Ото собі йде на знайомий шпилечок, думи його облягли, і нікому його розважити, нікому дати відради. Згадав він покійну Феано: «Чого б то не жити в ладу та коханні? Чого б то, кохаючи серцем, не вчути того, що для мене дорожче над все?» Згадалось минуле кохання, згадались палкі поцілунки і любая тиха розмова. І справді: в ту ж саму хвилину почув він палкі поцілунки, і любу розмову, й солодке зітхання: в гушавині темній під пишним рожевим кущем, до цілого світу німі і глухі, сиділи коханці щасливі.

— Зочко! — скрикнув здивований батько.

Сполохана дівчина здригнулась, скочила прудко і стала на рівні ноги перед батьком; лиця палали вогнем, стан колихався, неначе тополя під вітром, а очі, що досі спускала униз соромливо, враз підняла і глянула просто на батька — і чорнії очі засяли, мов зорі.

— Жива Афродіта! — скрикнув в запалі Менандр, і батьківське серце здавила, мов кліщами, думка: хто ж то посміє одбивати у батька таку несказанну красуню? Гляне — стоїть біля Зої якийсь чужоземець: стрункий, кучерявий, блакитні очі сяють, мов небо, на білім високім чолі залягла і відвага спокійна, і думка висока.

— Скажи мені, хто ти, о, хто ти, чудовий? Чи ти Геліос незрівнянний? Чи людська дитина, до бога самого подібна?

— Патроклом мене нарекли, з далекого Занте я родом. Не гнівайся, батьку ласкавий: так, мабуть, боги присудили, щоб саме в той час, як галера моя приставала, дочка твоя любя до берега вийшла, з'явилась як втілена мрія. І зглянулись очі з очима, і серце до серця озвалось, — так, мабуть, боги присудили, і ось тепер бачиш: коханці щасливі, отут стоїмо пред тобою, — зглянься, наш батьку ласкавий!

Радість і щастя панує в Менандра подвір'ї: Зоя з Патроком побрались щасливо, а сам він в робітні кінчає дві статі дивні: рожевого мармуру тіло вилискує, наче живе, от-от лиш не віє теплом; чорні агатові очі, як чорні зорі, гискріють

темнії коси спадають на білії плечі з-під золотого вінця — то Афродіта, богиня краси і кохання. З нею упоруч стоїть Геліос: білого мармуру тіло юнацької повне краси; горде обличчя усе облямоване пишним волоссям із щирого золота; очі — сафіри блакитні. Третя постать — Арея, бога війни, темна, спижева, ще не дороблена й досі: все голови ще немає, тіло струнке та м'язке, скрізь напружились жили, немов мотузками його обплели, сувора постать повна відваги та гніву.

— Де б я побачив той вираз, який мені мариться в думці неясно? Сором! У нашім краю вже зовсім перевівся той образ! Мабуть, таки доведеться в Спарту далеку податись.

Так розмовляє Менандр, клопоту повний, не знає й не чує, що коїться в рідному краї. Скоїлось те, що й не раз-вже бувало: встряв Херсонес у завидливе око сусідам, не раз звертали непрохані гості до нього з степів чорноморських. Ниньки вони налетіли, немов сарана, несподівано город кругом облягли; від кінського топоту, скрипу возів та незграбного дикого крику над городом стогін стоїть.

Замикано браму, на мурах утрое поставлено варту, старе й молоде виряджається хутко до бою. Байдуже Менандрові: так же ж сидить, як сидів, у робітні. Хіба се препинка? Хіба в Херсонесі вже війська бракує? Чи мури його не високі? Чи варвари справді зробились розумні та дужчі за греків? Нехай же гвалтують — він праці своєї не кине. А челядь усе надбігає, звісті приносить сумні-страшні. Ось і Фалес молодий, вбіг у робітню просто, кинувсь опукою батькові в ноги:

— Нещастя, наш батьку! Гине наш город! Сила ворожа зростає! Пустити мене, батьку, на мури!

Збентежений батько дивився на сина, і очі його засяли величним вогнем:

— Сину, надіє, відродо моя! Хай праведні боги підкріплять у правому ділі правицю твою! Іди ж, поспішай, офіруй свою силу рідній країні!

Вихром помчався Фалес, а батько стояв нерухомий, і з сяючих, гордих очей мимоволі випливали непрохані сльози. Глянув Менандр і схопивсь за різець: «Ось коли викінчу дивну постать! Ось де втілитися має Арей!» В горуді гвалт, біганина, розпач жене неприємних мешканців, як буревій на морі бурхливій хвилі.

— Постаті дивні мої! Діти мої найдорожчі, мої олімпійці преславні! Де б вас сховати?

Клопочеться бідний Менандр, скликає всю челядь, звелів переносити скарб свій в печеру таємну над морем, відому для нього самого. Ще не скінчили челядники праці, — ринула хвиля народу у браму, на плечах несуть вони тіло Фалеса,

коханого сина. Кинувся батько до нього з риданням, а друга хвиля уже напірає і зносить високою браму. Глянув Менандр і вжахнувся: люди не люди, і звірі не звірі — дикі, суворі, брудні, напівголі, в шкурах звірячих; вовчі, медвежії морди на тім'ї стримлять; хвости теліпаються ззаду; в руках здорові луки та дубові довбні тяжкі. Боронить подвір'я Патрокл, січе ворогів на капусту, а Зоя, біла, мов крейда, зброю йому подає. І не витримав бравий — упав, наче дуб під грозою, і хижая зграя в ту ж мить проскакала у двір. Не хоче вродлива Зоя датись у руки живою: як дика коза легконога, вона подалася проз сад аж до моря; догоня за нею вже настає, вона ж, як метелик, звилася на скелю і раптом стрибнула у вільне море...

Орда оступила Менандра, дивуються всі на постаті дивні. І ось якісь двоє спустили пернаті стріли. Одскочили стріли од мarmуру просто, зломилась і впали під ноги богам, а боги нерухомі стояли, спокійно пишались своєю красою. Тільки Менандр, як левиця, зненацька сполохана, раптом кидаєсь, богів боронив: старий, незброєний, сивий, він страшно дивився на диких. І страх невимовний напав їх, покидали довбні і стріли, побігли усі, мов сполохані гуси, скупчились, наче ті вівці, у брамі. Остався Менандр сиротою і дякує мудрим богам, що робітню його і твори його захистили.

Минають роки за роками. Забув Херсонес про минулу лихую годину, ще дужче почав багатіть; і знов у ньому, як бувало, усобиці яро киплять, роздирають громадське життя Херсонеса.

І так порішили правителі мудрі: ніж битись та сварити на глум та на втіху варварам хижим, оддаймося краще під дужую руку славетного Риму. І Рим не одмовив, дяка йому! Прислав своє військо, уряд встановив, потроху-помалу приборкали крила сваволі, потроху забрали усе, чим був дужий, багатий до того часу Херсонес, забрали міцними руками, сказали: «Се наше по праву». І став Херсонес замурати не в полі, не в чеснім бою, не в неволі ворожій, а в дружніх обіймах римлян, од їхнього догляду й ласки. Нічого не знає Менандр, зовсім божевільний він став: оплакавши любих дітей, зовсім він людей одцурався, працює невпинно та просить богів, щоб продовжили трохи ще віку, щоб викінчить цілий Олімп, поставити його в найкращому храмі на славу і честь Херсонесу, на диво прочанам, що сходились з цілого світу.

Прочули про діда мудрого і римські гульвіси, зібрались юрбою, на те не вважають, що жоден з його земляків не посмів би йому заважати, коли він в робітні сам на сам, зібрались і з галасом сунули просто в робітню, і враз остовпіли:

перед ними одкрився Олімп нерухомий в красі несказанній. Один лиш Менандр престарезний впадав коло постаті Зевса, зітхав, бубонів сам з собою:

— Старий ти і вбогий, Менандре! Розтратив нікчемно маетки, не маєш чим славного Зевса оздобити так, як би варто було.

Мовчки вийшли один по одному римляни, побігли до пана свого, розказали про дивного діда. І другого ж ранку прислав до Менандра вельможа багаті дари: прислав і слонової кості, і золота, й срібла, щоб мав чим Зевса скінчити, як гідно. Древній мистець аж воскрес: і днює й ночує в робітні, працює, немов молодий, забув за снагу і за голод, забув за літа свої древні; одне лиш — працює, працює. І дивная постать виходить з-під рук майстерних! Слонової кості розкішнее тіло, в руках — блискавки золоті, з золота ж куті, із срібла розкішні шати, камінням оздоблені рясно ті шати, і очі горять самоцвітом, якому ціни вже немає. Скінчив усе врешті Менандр, одійшов, подивився, одкинув струмента і впав перед постаттю ниць — і плаче й сміється... Саме в той час із поїздом пишним прибув у подвір'я і римський вельможа. Лиш глянув — і римлянин гордий у ноги старому:

— Старче великий! Нема тобі рівного в світі! Фідій⁹ давніший воскрес би, та й той уклонився б тобі! Я, римлянин, честь і краса свого війська, друг цісаря навіть самого, і я тобі, старче, вклоняюсь! Прийми се вітання, на завтра ж готуйся прийняти вітання од цілого краю. А ви, челядинці моторні, ідіть повістять херсонесцям велике свято: з темряви, з тісного кутка під вільне чисте небо, пред очі народу ми винесем рано безсмертні твори Менандра. Ламайте ж бо лаври і мирти, зривайте квітки, заплітайте вінки незчисленні, пахощі зносьте, бики круторогі та вівці рунисті зганяйте! Божії слуги — жерці — хай вбираються в пишні шати! Всі ми помолимося вкупі, подякуймо вічним богам і Менандра старого вквітчаємо лавром! Та ні, не в тісному сьому Херсонесі пишати безсмертній красі: у Рим тобі, старче, дорога! Там цісар, і військо, і тьми незчисленні народу вітають тебе, як гідно! Найкращі римські храми прославляються тебе, старче, твоїми. Сам цісар нарече тебе своїм майстром. Од оплесків дружних весь Рим загримить, і слава крилата по цілому світі полине, тебе іменуючи, старче!

Ще б, може, довго балакав великоречивий вельможа, так ветхий Менандр вже не витримав далі: зомлів, захитався і впав би, якби не піддержали люди.

— Діждався!.. Діждався!.. Хвала вам, безсмертні! — Менандр шепотів.

— Спочинь же, Менандре, а сонечко тільки устане, поїзд я пишний по тебе пришлю.

Усі розійшлися, замовкли хвали, море лиш під кручею грає та місяць червоний виходить з-за гір; ось він підбився угору, над хмарою став — і все загискріло під сяйвом його чарівним. Менандрові й досі не спиться; устав він, простує в робітню ще раз надивитись на рідні твори. І місяць слідком за Менандром прокрався у двері й променем срібним облив олімпійську красу.

— Щасливий я, боже, щасливий! Чому не діждала Феано, чому не діждалися діти кохані сієї хвилини? Досяг я свого. Прославиться рідний мій город, і, може, одвічні боги за ширу офіру мою будуть ласкаві, прихильні до рідного краю... Що ж я кажу? Постривай лиш, Менандре! Завтра велике свято... пишна жертва богам... лаври мені... з дозволу, по приказу римського пана?! А там наслідки візьмуть на славу великого Риму моїх найрідніших!.. Римові слава! А що ж Херсонесові з того? Нащо ж я жив, працював? На те, щоб чужоземці собі на користь однімали те в Херсонеса, що йому належить по праву?.. Щоб все одняли, а його занехаяли, і ім'я його щоб забулось, умерло для цілого світу?! Не буде ж того! Не дам я на посміх свій город! Не дам їм на їхню славу зерна своєї душі!..

Що ж? З Римом боротись несила! Довго вагався старий. Місяць спускався над море і став примеркати, і море вшухнуло-здрімалось під ранок.

— Люби мої! Мої рідні! Діти моєї душі! Я утворив вас, я ж і сховаю до слухного часу, — наш час не настав або зовсім минувся. Згиньте ж ви краще укупі зо мною, ніж маю я дати вас в руки ворожі!

З передсвіту клопіт Менандровим слугам: виносять з робітні богів, ставлять на кручі над морем.

— Щоб Еос¹⁰ рожева не в темній робітні, а тут, на роздолі, богів привітала, щоб ріднее море заграло богам на добрий день, — так мовив Менандр, потомлену челядь пустивши спочити, сам між богами своїми zostався на скелі; ще раз оглянув їх пильно, ще раз укляк перед ними, ще раз помолився і — всі їх одна по одній звалив у глибоке море, нарешті і сам туди кинувсь... Лиш хвилі заграли, хлюпнули на берег, і змовкло усе; ніхто і не чув, і не вгледів, як ріднее море сховало од задрісних римських очей і пишну красу Херсонеса, й того, хто так вірно любив свою країну.

Віки за віками минали, як хвилі на морі; знесли, потопили в безодні римлян, херсонесців і інших і місце мешкання зрівняли землею. А все-таки час, як і хвиля: то втопить в безодні, то знову виносить забутую давню билицю; і слухають люди

нові ту билицю, і в людському серці лунає вона живою струною. Море під скелею плаче:

— Немає, немає того, що минуло, воно не воскресне в колишній красі, лиш слава його не загине, як піна на хвилях, як дрібне каміння на дні...

На голос тих співів сумних виходить Менандр престарезний, по березі тяжко ступає, розгортає дрібне каміння, все лічить, все тулить докупі, не звівши ліку — знов шукає, і стогне, і в моря питає:

— Скажи, чи минула навіки жадана година? Чи ще не настала?..

ПЛАВНІ ГОРЯТЬ

Смеркло. Вітер утомився цілоденною борнею, ізнемігся, заблудився серед вулиць і в безладді тихо крутить пил і сміття і, плазуючи, питає: що ж робити? Де тут вихід? Вшух мороз, одлига дише, і важка юга зависла у потомленім повітрі.

Темно. Сумно. Таємничо ніч спустилася над город, придушила в хмарах місяць, погасила дрібні зорі, притлумила рухи й згуки, — мов мерця сукном жалобним, чорним покривом укрила задрімавший тихий город.

Сподіваючись на місяць, ошадніі городяне ліхтарів не засвічають, лиш разками золотими сяють вулиці крамничі, а останні безпорадно потопають у мороці. Рух денний, їзда і гомін — все одлинуло, мов хвиля, і гуде отам далеко, де ще вікна сяють світлом; тут же, в мороці густому, лиш виття собак чути, лиш ходу самотню часом та нявчання пожадливе невагаючих котів. День півсонно проморгавши, город твердо засинає, а наразливая думка серед темряви і тиші у безсонні морить душу, сушить мозок непокоєм. Тремтяча душа гукає: «Де ж ти, правдо? Де ти, сило? Де ти, світло світове?» І кругом усе так темно, безодмовно, безпорадно... Що ж бо се? Гробовий покрив щось зненацька піднімає і яскравим грізним оком в чорну тишу зазирає, і од погляду страшного розірвалася жалоба, і сполохані хмари, мов рожевая завіса, звідусіль заколивались. Розгоряється зірниця, розливається, як повінь, і в кривавім хвилюванні вже півнеба обіймає; устають снопи іскристі, і тремтять пасма червоні.

Раптом блиснули в мороці вікна сонні будинків, пробудили на хвилину та одразу і загасли, тільки відблиском тремтючим ледве-ледве променіють... І за шибамі не чути ні тривоги, ні співчуття: то ж не хатне власне лихо, не сусідське

безголов'я, то горять далекі плавні по той бік Дніпра старого, що заснув, закутий в кригу.

— Хай горять!

Нехай палають! Хай збавляють хоч потроху ту тісноту світову, опорожнюючи місце для нових, що мають жити!

І на грізную картину вже уваги не звертає город сонний і байдужий.

А збентежену душу образ лютої стихії вабить, тягне невідступно: вуха ловлять кожен вигук, кожен шелест, подих вітру, очі ловлять кожную гискру, кожен рух в червоних хмарах, а уява владно пише-вимальовує картину: там покірнее сконання беззахисної рослини, там безладна біганина, крики, розпачі, змагання переляканих звіряток, вітру скигліня зловроге, тріскот, гугот, хижий регіт невтриманної стихії. Вкупі все: надії, розпач, хіть життя і смерть видима, і триумфи, і зневага — все злилося там до купи і в палкому пориванні келих вщерть переповняє. Смерть п'яніє з того трунку і, торкаючись об келих необорного життя, «віват!» дико репетує і схиляється в дрімоті. А життя на п'яний вигук тихим словом одмовляє: «Да воскресне!» Все ж то там, на тому боці!..

А на сьому? Смуток, тиша, вогкий морок, неодмовленим питанням у безладді крутить вітер пил та сміття шляхове... Відблиск заграви одбився, запалив нужденну душу і, як вихор од пожежі, мчить її в той край далекий, де життя розколихалось, наче хвилі океану: серце проситься туди, серце лине в небезпеку, до страхів, до саможертви, до величної звитяги. Геть од сонного м о р о к у, од огидлого безділля! Ген туди, де ллються ріки — ріки праведної крові, де горить душа в надіях, де летять подібні гискри, а згоряюча неправда димом стелиться додолу, де ціна життя дешева, а ціна свободи й правди піднеслася, як ніколи, піднеслася над усе! Де очі саможертви шлях широкий устеляють до вселюдського ясного щастя, волі і братерства!

Але все те там далеко! Тут же темно скрізь і глухо, і в огидлому мороці чуєш, як якісь істоти скрізь плазують обережно, чітко держачись одного скарбу — власного життя, а за другий скарби їм байдуже! І не марять! Та коли й гадати їм, заклопотаним в шуканні стежки певної в темряві, де б найкраще, вигідніше зберегти свій скарб скляний! Вгору ніколи їм глянуть од поважної роботи і на закиди, на поклик, як ся ніч, вони глухі!..

В небі заграва згасає, город твердо, тяжко спить, забувши дивись у безладді, квилить вітер тиху скаргу, очі пилом засипає, а важкий морок стає ще темніший, ще густіший.

У ШКОЛІ

Школа була ще зачинена, і дзвоник не дзвонив, а дівчора, проте, купчилася коло нього, роєм роїлася і гула. Знати, щось стурбувало її або дуже зацікавило: куди не глянь, звідусіль біжать, лящуть дзвінками голосами про якусь новину, інший і книжки дома забув, так порожньою торбиною й вимахує.

Мішма йде дитяча розмова.

— Одарко, Одарко-о! Біжи швидше-швидше! — гукала купка дівчаток до білявої дівчини, що вивернулася з-за сусідньої ліси. Дівчина була з найдалшого кутка.

— А що трапилось?

— Тетеря!! Спехтор приїхав!

— Ну?! До нас? Де ж він?

— Та ні! Ще не до нас, а он у старій школі був учора, то там таке розка-а-зують! А сьогодні й у нас буде!

— Ну то що? Хіба ми його не бачили? Чи, може, скажеш, тітрадок не понаписували? Адже Зіна Василівна назбирали цілу гору!

— От тобі й бачили! Ти вже думаєш, як того бачили, то й цей такий само! Адже ж той умер!

— А це б то новий? Ох, лишечко!

— То ж то! А кумедний, дівчата кажуть, а клятий!

— Та вже клятішого навряд чи знайдеш за того, що був, та й то... аби тітрадок нагорнув чималу купу на столі, уриється та й не баче, як і завдачу один одному покаже, як хто й підкаже, а часом і списати можна щось.

— А це-е-й вже не такий...

— А що?

— Там, кажуть, біга як несамовитий! По всьому класі, до усячини чіпляється, не посидить...

— Чи ти ба!

— Мотьку питає, з чого в неї сорочка...

— Ай, дівоньки! А вона?

— Звісно, язиката, як одрубала: не з чого ж, каже, як з полотна. «А плаття?» — «А плаття в мене з байки». — «А хустка?» — «Тернова!» Вилупив очі, покліпав-покліпав: «Харашо! — каже. — А полотна?» — «З пряжі». — «А пряжа?» — «З прядива». — «А прядиво?» — «З льону». — «Харашо! А байка?» — Мотька тільки плечима знизує... — А ситець, а сукно? Як сукно робиться?» Дівчата печуть раки: «Не знаємо! Не вміємо! Не бачили, бо в нашому селі не виробляють!» А він тоді як не витріщиться до Марії Миколаївни, як не почне їй виговорювать, та так і сипле й сипле! Аж у класі сумно, аж школярам ніяково!

Тоді Зіна Василівна бачать — лихо та моргнули на Проценкового Митьку та на Кіндратенка Пвана, — то ті всилу силу приперли усі тітрадки з учительської. Тільки ото розіклали по всіх столах та стільцях, аж він скік! — і до їх!

Боже! Усі аж побілили! Як один, повскакували, інша дівчина й зачесатись не вміла, а Сергій Дударенко застряв під партою: ручка впала — лавив доставати.

А спехтор до них: «Здрастуйте, діті!» Вони, як один: «Здрастуйте!» Боже ж! Як розсердився! «Што ви, діті, не знаєте, хто я? Як ви здоровкаєтеся? Хто я? Хто я? Хто я?» — тика наперебір то одного, то другого. Вони полякались, сопуть, задні переморгуються. «Оце, мабуть, треба по-солдацьки», — шепоче Семен Клямка.

Уже ж тоді спехтор вичитував-вичитував, коренив-коренив: і «невежі, і неuki, і чурбани» — та все скося на Зіну Василівну. І що б ви думали? Якраз на Семнове вийшло: себто до його треба здоровкатись: здоровія желаєм, ваше скоблагородіє. Ото, глядіть, і ви не забудьте, коли хочете лиха трохи збутись.

— Еге ж! Ну, а далі що?

— А далі! — от сміховина! Заставив Петра Нестеренка читать по книзі, а там було: «На плоту стоялі баби, все колотілі бельйо вальками». Пита, що то значить. А Петро ка: на забор повилазили старії женчіни, белую гліну викачували. «Как?! Што за чіпуха? Для чіво ж оне туди повилезлі?»

Петро ні в сих ні в тих: «Або я, ка, знаю?»

Він ще дужче: «Хто, ка, одветіт, што такое вальками? Вальки? Вальок?»

Одна дівчина каже: «Та оце в нас гліну як вимісять, то викачують в такі кругляки, наче хлібчики». — «Не так! Не знаєте!» І заходився сам розказувати: плів-плів, а сам о-отакі косяки на Зіну Василівну подає.

Та ми слухали-слухали, а далі Каська Лемерівна, шпитонка, тиць руку вгору! Знаю, каже! Це, каже, по-нашому називається праник.

— Как пряник? Сміюшся?

— Та ні, то так на його кажуть у нас: праник до прання, або прац.

— Ага! прачкі! Бельйо стірають! — тоді він тільки трохи схаменувся.

Зіна Василівна стоять та тільки губи кусають, а далі кажуть: «Може, угодні посмотрить тітрадки?»

— Какія тітрадки? К чому ето! Зачем столько?

Зіна Василівна порозкладали ж так гарненько, купками, — оце чистописанія, оце арихметика, оце переложенія — куда тобі! Нічим не вгодиш! Кричить, кричить, а хто

його зна й чого, нібито «нашо бумагу переводите, а діті не знають того, чого треба». А найкращих тітрадочок так навіть і не подивився, — аж шкода: дурно старалися!

Завдав завдачу: то наші хлопці бачать, що такий кип'ячий, швиденько так вирішили, не вспів він і до краю дочитати, вже з половину руки вгору підняли. От же недогади! Репетує, що не вислухали условія, не повторили уголос, не сказали плану, не підждали його команди і — таке всяке, тю на нього, навіженого! Неначе це письменна завдача, а не ізусна. Знов коренив увесь клас, знов виговорював Зіні Василівні, що вони, бідненькі, аж у плач. А він тоді дверима хрюп! Зачинився в учительській та біга-біга...

— Хло-о-пці-і... іде! — розітнулось з-за купки дерев на горбку. Дітвора, як горобці, враз шугнула до класу. Оповідачка з сусідньої школи перескочила через перелаз і вшилася поміж кущів коло школи, щоб побачити, як то воно буде. Дзвоник зателенькав ближче, і в хмарі куряви підкотила до школи бричка, де сиділа гостроверха постать у дорожньому балахоні, наче мрець, одноманітно сіро-жовтого кольору.

В школі — нічирк! Старий Панько на широко розчиленій брамі пильнував інспектора, і тільки той поваживсь злазити, дід підхопив його попід руки. У сінях дід так щиро узявся роздягати пана, що й сурдута було потяг разом з балахоном, за що й дістав «старого дурака», але далі не пішло, бо на дверях з'явилася учителька. Чорнява огрядна удовиця весело зирнула чорними блискучими очима, вітаючи гостя, і той іскрявий промінь насмішки різно одбивсь на обличчях діда і пана: дід спік рака, а пан, що було вже надувсь і почервонів, як індик, — одразу аж збілів і змішався перед красунею. А вона, ще раз глянувши поуз пана на діда з бадьорою усмішкою, вже запрохувала у клас і разом питалася, чи не вгодно буде пройти в учительську спочити або чаю напитись. Жовтий мрець ожив, закланявся, заметушився, подибав з витягнутою шиєю і жваво з-під лоба бігаючими очима за привітною хазяйкою. Але дарма було очам бігати: гарні просторі сінні з чистими білими стінами, знизу пофарбованими начорно, щоб діті не ялозили, з чистою пофарбованою ж діжкою для води, з бляшаними, блискучими, як срібло, кухлями та чистим рушником на кілочку, мотузяні матки до витирання ніг та густі часті вішалки для одежі, — ні за що було зачепитись начальницькому окові. Учителська мала й зовсім вигідний вигляд: шафи, повні книг та приладів до вчення, м'якенька канапка, часи з веселим дзвоном, стіл, застелений білою скатертиною, з чайним посудом на ньому, навіть квітки-вазони на вікнах, — усе аж блищало і здавалося тільки відповідною рамкою до тієї хазяйки, що так уміло все те опорядила.

— Распорядитесь, пожалуйста, прозвонить на сбор,— сьорбаючи чай, промимрив інспектор.

— Для чего? Школа в сборе.

Інспектор тільки брови підняв: школа, що була повнісінька, німувала. Змішавсь трохи, допив склянку й почав чогось шпортатись у своєму портфелику, а далі скочив, наміряючись йти в клас.

Учителька Олена Петрівна плавким рухом запросила його в старший клас, де готувалися до випуску. Але й дівтора не дрімала: мовчки чи пошепки вони вже змовилися вітати інспектора, що й Олена Петрівна не знала. Тільки що з'явився сухорлява начальницька постать у дверях,— клас, як один, вже стояв і, мов солдати, вигукнув: «Здравія желая, ваше высокоблагородіє!» Олена Петрівна здивовано глянула на свою команду, але на її питаючий погляд привітними люблячими одказали їй старшенькі: мовляв, «не чіпайте». Інспектор був задоволений, наче його щось підсадило ще вище, мов накрохмалило, і він поважною ходою передибавав через увесь клас, став у передньому кутку і звелів читати молитву. Діти переглянулись, учителька махнула їм звичайним рухом, і вони доладно заспівали молитву; тільки хлопці не так гукали, як завше, та дівчачі голоски з остраху виробляли ніжну трель. Ще більш надувсь пан, але милостиво кивнув головою і попрохав починати урок.

Спокійна й бадьора, Олена Петрівна почала, як і завше на свіжі голови, арифметику. Під впливом її оксамитного контралято обісмілилися й дівчата, і завдача, химерним клубком кинена дітям, уміло й дотепно розплутувалась, крейда хвацько постукувала по великій дошці і за жвавими викладаками інспектор не міг допильнувати, як діти йому викладали, бо зараз же, як прохоплювалась яка дитина нешкільним ви роком,— одразу ж і справлялася, й завдача розгорталася далі. Спинити не можна було так дружно і разом працюючий клас. Аж утомився кліпати очима інспектор, звелів перемінити. Витяг із свого портфелика якусь книжку, сам прочитав нудним голосом маленьке оповідання і, завдавши тее саме написати «своїми словами», подався у другі, молодші класи. Там вже потроху гула дівтора, наче мухи в глечичку, але разом жажнулася й мовчки зірвалася на ноги, коли побачила пана. Цей, що вже милостиво цідив «здрастуйте, діти», у відповідь почув якесь «мекекеке!» Зморщивсь інспектор, наче оцту закоштував, і з докором витріщивсь на Олену Петрівну. Але вона мовчки весело сміялася очима проти його кислого погляду і — дивна річ! — він, сам зараз задріботів, виправдуючи малечу: «А правда! Это еще рекруты! неуки!» Малеча навіть з образою переглядалася: як же, вони,

второгодники, а їх прирівняли до звуковиків? Ну, та хай йому!

Завели диктовку. Сам інспектор, не довіряючи нікому, заходив по класу, проголошуючи слова з такими чудними наголосами своєї вологодської вимови, що дівтора зразу переглядалася й між собою і допитливо з Оленою Петрівною, а далі якось оторопіла і мов згубила щось, писала все «на одчай божий». Хлопець коло дошки пік-пик раки, похапцем витирав, як хтось із товаришів піднімав руку на знак помилки, проминав слово, яке вилетіло з уст інспектора, далі поспішав уписати проминуле, наскакував на нове — і швидко дошка зарябіла такими візерунками та сивими хмарками на чорному тлі, що вже далі й садити літери було ніде, бо останнє слово прийшлося уже на ніжці дошки. Інспектор все міряв та міряв клас довгими ногами і, як ото кажуть, лев підхльоскує себе хвостом, хочачи розсердитись, так він з кожним кроком наливався злістю.

— Что за безобразие! Довольно! Это у вас худший ученик?

Олена Петрівна спокійно, але без усміху дивилась.

— Нет, он неплохой ученик! — згорда одказала вона.

— Соберите тетради!

Дежурний хлопчик скочив і миттю зібрав купку зшитків. Інспектор якось хижо ухопив свою здобич і поклав коло себе. Того ж таки хлопчика од дошки викликав читати. Зовсім зажурений ішов він на своє місце. Тільки проходячи глянув на Олену Петрівну, і вона непомітно для інспектора погладила його по голові й глибоко заглянула йому в вічі. І дитина спанула виразом такої вдяки за цю ласку, що вже сміливо полізла на своє місце, вихватила книжку і вперлася очима в інспектора. Той підійшов, розкрив навмання і звелів читати. Дзвінкий альт зачитав одне з тих чаруюче ласкавих «воспоминаний детства» Ушинського¹, і весь клас одразу заспокоївсь. Так що коли доводилось продовжати,— діти на півслові радо підхоплювали і чепурно та виразно читали далі. Але пан супився: не до вподоби була йому ця стара книжка, і хоча діти радо переказували своїми словами гарно зрозумілий зміст, інспектор усе гдирав,— і «книжка, мовляв, устарелая, и рассказы слишком уж naive, и ученики слышком позволяют себе коверкать язык».

Олена Петрівна зауважила, що це ж ще не випускні, які повинні вже все докладно вимовляти по-руськи, але важне те, щоб вони розуміли читане і хоч як висловили його зміст. Куди ж тобі!

— Что же это? В каком государстве мы живем? Какие задачи преследует школа? Что это; малорусская сепарация заводится! Да, кстати, дети: где мы живем?

— У Кучугурівці!

Інспектор морщить ся. Діти догадують ся, що не так.

— У Таврії!

— У губернії!

— У Росії!

— Так, в Росії. Кто правит Россией?

— Государь император... — задріботили діти вивчений титул.

Перепитавши на ймення весь царський дім, інспектор учепивсь, як звали губернатора.

— Шталмейстер двора его величества, — і далі вигукнули діти, зрадівши, що зрозуміли, чого хоче пан.

— А что же это шталмейстер?

Одразу дівора спотикнулася і переглядалася. Маленький, але жвавий і небоязкий Данько Чиж витяг руку вгору.

— Штанмейстер... ото значить главный мастер, што одьожу на царя шість...

Горе! Трохи не луснув пан сперсердя!

Даремне Олена Петрівна вмовляла його, що це ж дітям зовсім не може бути ні зрозумілим, ні потрібним.

— Этак они у вас ничего знать не будут! Пожалуй, они ни знамени, ни герба русского не знают!

Олена Петрівна тільки плечима знизала.

— Дети, что значит знамя?

— Знамя — то солдацкая корога! как флаг!

— Ну да, вроде флага. А что такое герб? Герб что такое?

Але тут онімiла вся школа: такого мудрого слова ніхто не знав.

— Ну, когда никто вам до сих пор не рассказъл, то я вам расскажу! — дуже притискаючи на окремих словах, почав інспектор.

— Герб — это символ... знак... ну... фигура такая... означающая... — плутаючи повів довге пояснення поважний педагог, але дівора ніяк не второпала мудрих слів.

Аж упрів сердяга, а діти все баранами дивлять ся. Пустився на приклади.

— Ну вот, видел ли кто-нибудь монету? Рубль, полтинник, пятак?

— Видели! — зраділи діти.

— А что на нем изображено?

— Написано! Напечатано! Вирізано словами й цифрами!

— Так, так! А на обороте?

— Кто зна, — квітка якась? — озвалася дівчинка.

— Орел! Орел! — визвалися хлопці (бо вмiли в орлянку грати).

— Так, орел! А что же оно такое?

— Орел — птица, только тут неправдешный, бо з двома головами. Того не бивает.

— Ну-ну — не бивает! Двуглавый орел — это герб византийский, а из Византии он перешел к России. А всмотритесь — что у него в середине?

— Кишки! — прохопився якийсь дурник і зараз же засоромивсь. Якесь бистрооке поспішило на підмогу.

— А там верхивець, а під конякою гадина!

— Ну, вот-вот! Верховец на коне — это святой Георгий! А под конем гадина, змей — вот это и есть русский герб! Повторите!

— Герб російський — орел, у серці його верхивець, кінь і гадина-змія!

— А-а, боже мой! Олухи! Дураки!

І оп'ять довге нудне проказування, що таке є герб. Але якийсь хлопець обісмiлився й підняв руку. Інспектор не дививсь. Другі вже потихеньку підказали:

— Иван Кравченко хочеть сказать!

— Ну-ну, что ты?

— Ваше... ваше... скоблагородіе! Я знаю, я імею герб!

І він витяг посріблений значок союзу Р. Н. ⁴.

У Олени Петрівни здригнули брови. Але хлопець вже радісно простягав значок інспекторові.

— Вот-вот-вот! Где ты взял?

— А міне Костя Полевода дал: у їх аж три вдома есть! Але інспектор не слухав далі, а задоволено провадив лекцію про герби усякі: і імперські, і губернські, і повітові, поясняв, малював на дошці.

Сонце вже обійшло школу, й заглядало золотим скісним променем у другі вікна.

Дівора аж мліла од утоми та голоду. Олена Петрівна, що безнадійно слухала ту лекцію, непомітно вийшла розпорядитись в учительську і звідти, хоч приглушений, вчувся брязкіт посуду, дзеленькання пляшок та чарок.

Насилу вгамувався інспектор: вуха мимохіть дали вістку голодному шлункові, що в учительській куди цікавіша буде розмова. Він витяг із кишені годинник, а Олена Петрівна вже була на порозі й, привітно всміхаючись, запрохувала гостя.

А й радісно ж, хоч і захлялими голосами, співали хлопці молитву, а вже на прощальне вітання інспектора ревнули хто ввіщо: і «прощайте», і «щасливо оставаться», і «час добрий».

Треба було б повчити ще, але мимохіть тягло до страви. Батюшка, учительша й спехтор сиділи за обідом. Батюшчині медові розмови, блискучі веселі очі та брови гарної удови,

а ще більш чарочка та закусточка потроху вкоськали розлюченого пана.

І вже не був таким різучим його голос, коли він доводив учительші, що повинна вона дбати найбільш за те, щоб у дітях розвинути патріотичний дух.

Хитра вдовиця вже помітила, що одлигло, і їй захтілося покепкувати трохи.

І ось, коли вже збирався од'їжджати інспектор і круг брички стояли батьושка, учителі і учительки з інших шкіл, що прийшли попрощатись, а разом і дізнатись, яке вражіння повезе інспектор і чого їм сподіватись, — коли він вже хотів розпочати свою прощальну орацію — Олена Петрівна, смиренно спустивши очі, підвела начеб резюме усіх його заміток, що робив у школі, і попрохала, щоб допоміг їй постановити краще науку патріотичну, надіславши наглядних пособій.

— Як то! — здивувався вже й сам.

— А так: изучать гербы по мелкой монете или по рисунку неудобно: красок там нет, а нужно бы эти гербы сделать покрупнее, из жести, что ли, и образцы флагов и знамен тоже. Не мешало бы и модели орденов, все в увеличенном виде, — о, тогда я ручаюсь за свою школу. Теперь же при всем старании, сознаюсь, не могу ничего!

— Да-да-да! Наглядное преподавание! Прекрасная мысль! Чудесно! И вы их будете вскорости иметь.

А присутні ледве здержувались од сміху.

— Да и как красиво будет выглядеть класс, украшенный щитами, гербами, флагами.

— Да-да-да!.. — лебедів зовсім розварений інспектор, усідаючись на бричку. — Даю вам слово! Прекрасная идея! Прекрасная учительница! Учитесь у нее, господа!

А «господа» ледве на ногах встояли.

Не вспіла бричка зникнути з очей, як уся компанія так і гогонула і довго качалася од реготу.

А по селі скрізь полетіли крилаті звістки про начальницьку ревізію та про ті педагогічні реформи з бляхи та патріотичний дух. І, боже! — чого-чого не нагородила гуляща уява наших цокотух! От тепер наше село, що вже не має колишньої забавки з потайних мітингів, «проклинацій», газетних і словесних звісток про політичні події, жадібно пробавляється і цією новиною.

Плетуть казок, а втім — тепер так дійсність переплетена з казкою, так попередила її, що всякого сподіватись можна.

Тимотей БОРДУЛЯК

ДАЙ, БОЖЕ, ЗДОРОВЛЯ КОРОВІ!

— Го, го, го, небоженьку! не мало я напрацювався, заким я заробив 50 ринських... 50 ринських! То не п'ятдесят разів кивнути пальцем, не п'ятдесят колачів з'їсти, а товчися цілу зиму з сокирою по лісах, по дебрах, коло сажнів, коло брусів... мерзнути, як собаці, та ще й о жидівську ласку стояти, щоби жидовин песій не пхав чоловікові замість грошей горілки! А прецінь я заробив і купив тебе, мосьпаненьку, та веду додому, дітям на потіху!..

Так говорив халупник Матвій Бас до корови, ведучи її на мотузі з ярмарку додому. Корова хороша: попелястої шерсті, з закривленими догори рогами, з великим вим'ям... видно, добре перезимована.

Довкола зеленіли поля, у воздуху заливались жайворонки, а туй по дорозі росла зелена м'яка травиця, що так і манила до себе корову. Сонце спустилось уже д' заходів, чоловік спішився додому, але корова на се не вважала. Вона що кілька кроків ставала й жадібно скубла зелену траву.

— Ну, ну! Йди-бо! Яка ж ти уперта! — провадив Матвій дальше свою бесіду, силуючись з коровою. — Ти давай лише багато молока, то вже моя стара буде тебе доглядати, та й діти пастимуть по межах, по берегах, кілька сама схочеш... І тамту, що-м торік продав, доглядали, тільки прийшла біда... треба було восени довг віддати, податок заплатити, одіжку на зиму посправляти, та й мусив продати. А добра була корова і молока сипала багато!..

Корова мов розуміла бесіду свого провідника, бо від часу до часу обертала до нього рогату голову і міряла його своїми великими чорними очима.

* * *

На подвір'ї перед невеличкою хатиною, що стояла край села, бавилося п'ятеро малих дітей в полатаних сорочках і все бігали до воріт та виглядали на дорогу, чи не йде батько. Сонце, мов величезний бальон, спускалося за рубець лісу

і червоним променем обливало хатину з малими віконцями, обливало подвір'я, обливало білі голови дітей, що качались по мураві.

Рипнули двері, і на порозі стала халупничка Матвіїха, жінка ще не стара, але вже з поморщеним і почорнілим лицем. Послідні лучі сонця ще захопили її, поцілували в лице, і Матвіїха виглядала через хвилю наче мідяна статуя.

— Ще не йдуть тато! Ще нема тата! — лепетали діти до матері. — Ми хочемо г а м у, дайте нам їсти!

— Ах ви сарань якась! Нічого, тільки би-сьте їли, а до роботи нема вас! — закликала мати з ласкавою усмішкою на лиці.

Вона знала, що від таких дітей ще не можна сподіватись великої помочі.

— То ми будемо пасти корову, як тато приведуть з ярмарку! — сказав з жаром найстарший хлопчик-семиліток.

Мати винесла з хати кусень чорного хліба і стала обділяти діти по черзі... А тут і Матвій непомічено з'явився під ворітьми з коровою.

— Гей! ану відчиняйте! — далось чути з-за воріт. Діти, як задріли батька, так і кинулись прожогом до воріт, лиш одно маленьке зістало у матері на руках.

— Тато! Тато! Корова! — кричало одно, то друге. Четверо малих люда вчепилось за ворота і в одну мить отворили навстіж. Отворили: і корова з тріумфом вступила на подвір'я, а діти обступили її і стали оглядати з цікавістю.

Матвіїха перехрестила хребет корови і поцілувала її в лоб межі рогами.

— Ах, моя голубонько! Ах, моя маленька! Ти, певно, хочеш їсточки, ти, певно, хочеш питоньки! — лебеділа вона, примілюючись до корови і гладячи її по боках.

Матвій стояв збоку і гордо дивився на ту сцену. Його очі так і промовляли: «Дивись, стара, який з мене господар! Який з мене батько! Шануй же мене, небого!..»

— Ну, годі панькатись з коровою! Лучче зробиш, як даси їй хопти або трави. Корова дійна, добра, всі люде говорили. Та й мені дай що хлепнути, хоть боршу абошо, — сказав Матвій до жінки і пішов до хати.

Матвіїха не спішила за чоловіком, бо знала, що він собі дасть раду без неї. Вона назбирала вже наперед ціле рядно хопти та трави по берегах річки і стала частувати корову.

Матвій не чекав на жінку. Він знайшов в печі борщ, взяв кусень хліба і ту плинну страву справді «хлептав», що аж на двір було чути. Однак, коли після дороги ложка видалась йому замала, то він собі іначе порадив: він узяв

вінці горшка межі зуби і пив борщ лакомо, перестаючи лише, щоби відітхнути та закусти хлібом. Матвій наївся (оскільки можна наїстись голим борщем) і положився на постіль, що стояла в кутику хати, поклавши собі під голову одну брудну подушину, яка в цілій хаті була.

А жінка годувала корову.

— Гей, стара! А їсть корова? — гукнув Матвій з постелі.

— Їсть моя маленька! Та ще й напоїти треба бідненьку! — далась чути відповідь Матвіїхи.

Вдоволений Матвій лежав на постелі і ні о чім не думав. Се були найщасливіші хвили в його житті, коли він собі ліг чи то в хаті, чи в лісі під сосною і пустив самотас свої мислі, що без зв'язі кружили по його голові, а відтак десь геть розхиди-лися собі з шумом лісу, й його огортав твердий сон... Однак такі хвили були для нього рідкими. Невсипуща праця й журба о жінку і діти займали його днем і ніччю.

Матвіїха взяла скипець і стала доїти корову. Діти не відступали ні на крок і цікаво та жадібно слухали, як цвірко кало молоко. За хвилю був повен скипець, а Матвіїха не чулася з радості. Вона завела корову до хлівця, що був прибудований до хати. А діти вслід за нею... Їм так і пахла молочна каша.

— А що, стара? Дала корова молока? — спитав Матвій.

— Дала, дала, та ще й повен скипець... добре молоко, густе...

— Вари кашу! — закомандував Матвій, лежачи на постелі, мов турецький баша.

Не було то в звичаю Матвіїхи варити молочну кашу в будній день. Така страва на неділю, на свято, а будні дні вона збувала чим-небудь: борщем, бараболею, кашею на воді або на сироватці... Але нині вона сама чула в своїй душі якесь свято... Так довгий час не було в них корови, так довгий час діти не виділи ложки молока, а нині той пожаданий гість обдарував їх на першій вступі цілим скипцем поживного нектару. Чи ж не можна нині зробити виїмки? Так! Вона не дала собі два рази говорити, розіклала в печі огонь і стала варити кашу. Діти стояли коло припечки і пильно гляділи в огонь, що жовтими язиками підлизував челюсть, дивились на горщик, що спокійно стояв собі при огні, а найстарший хлопчик притулив крадьком палець до горшка, чи вже череп гарячий. Та не уйшло йому се безкарно. Мати спостерегла його цікавість і пацнула його ложкою по руці та закричала на діти:

— Чого стоїте коло припечки, як той гріх при душі? Хочеш одно з другим попечись? Не можеш вицекати хвили?

Діти послушали: відступили від припічка, посідали рядочком на лавці під печею і чекали.

Огонь тріщав, каша зачинала кипіти, а Матвій лежав на постелі й ні о чім не думав. Ні о чім не думав? Дивне диво! Той щасливий стан душевний впроваджував його звичайно в сон, а сон об'являвся знов голосним хропінням, мовби хто різав пилою соснову колоду. Нині ж Матвій не спав. Він лежав собі тихо зі зложеними навхрест руками і водив по хаті очима... Він ждав...

Нарешті прийшов кінець і жданию. Матвіїха відставила горщик від огню, поставила на столі миску й налила до неї каші, а молочна пара розійшлась хмарою по хаті. Діти кинулись до ложечника, і кожде взяло свою ложку, позасідали за стіл і чекали батька. Але батько не йшов до вечері, він навіть не ворухнувся на своїм леговищі, бо йому конче хотілось, щоби жінка кликнула на нього, що вечеря вже на столі.

Матвіїха вистудила в маленькій мисочці кашу для наймолодшої дитини і посадила її з ложкою в руці на долівці. Дитина їла...

Аж тепер прийшла черга на всіх. Матвіїха взяла ложку для себе і для чоловіка і сіла коло стола.

— Ану, старий! Вставай до вечері! — кликнула вона на чоловіка.

— Га? Що? Вже? — говорив Матвій мовби спросоння, піднімаючись повагом з постелі.

Він мав вид зовсім рівнодушний. Його неголене лице так і говорило: «Ет, що мені молочна каша? Всьо одно що борщ... Чи то я дитина?»... Тільки се дивно: чому він на перший поклик жінки зараз встав з постелі? Таж звичайно жінка його сіпала, щоб добудитись до вечері, а діти тягнули за ноги... Чому він перед тим, заким сів коло стола, зробив на собі три рази великий хрест і в пояс поклонився перед кашею, — коли, впрочім, він любив з привички лише махнути кілька разів рукою по грудях або здорово позіхнути й перехрестити рот?.. Діти сього не завважили, але жінка помітила, осміхнулась під носом і подумала: «Дивуйся ж тут дітям, коли старий, як дитина, аж трясся за молочною кашею...»

Стали їсти кашу. Матвій з'їв ложку, другу, третю, — смакує...

— Добра каша! — каже. — Вже-м давно таку їв.

— Добра каша! — жебонять весело діти, їдять. Шість рук, воружених в ложки, бігає то до миски, то з миски, і шість тіней гойдається на стіні. З'їли все, що було в мисці.

Матвій подивився з-під густих брів на жінку.

— Ану, стара! Досип ще!.. То, либонь, не вся.

— Досипте, мамо, досипте! — домагаються діти.

Але Матвіїха не досипала. Вона хотіла трохи подразнити свого чоловіка.

— Де вже тобі не вся? — каже вона. — І горщик вишкрябала, коли хочеш, то заглянь...

Матвій не вірив жінці. Він недаром водив по хаті очима, лежачи на постелі, він видів кожний рух жінки.

— Ет, не жартуй, стара, не дури, та сип кашу! Коли їсти, то їсти!

А діти й собі:

— Коли їсти, то їсти!

Матвіїха насипала ще повну миску каші, а сама сіла на долівці коло найменшої дитини, вишкрябувала горщик та годувала малого, а батько з старшими дітьми чистив з миски.

Коли вже зісталось лише трохи на дні в мисці, Матвій положив ложку, обтер піт з чола і сказав:

— Ну, нагодувала ж ти нас нині, стара, коби так все! Дай же, боже, здоровля корові за те, що дала молока!

— Дай, боже, здоровля корові! — повторили діти в один голос за батьком і кінчили вишкрябувати миску.

Матвіїха була дуже рада з того, що нагодувала всіх досита, але більшу часть тої заслуги вона приписувала не собі, а корові. Тож зараз по вечері вийшла до неї подивитися, що вона там робить, «бідненька»...

Ніч була тиха, погідна, на небі світили зорі, а корова лежала собі в хліві та ремигала спокійно...

БУЗЬКИ

Бузьки вертали з вирію, з далекого полудня... І чим більше зближались вони до любої, рідної країни, тим веселішими ставали, тим більше спішились, тим бадьорніше краяли воздух своїми крилами. Ось, ось ще трохи, а вже розстелиться перед нами наша рідна північна країна! — здавалось, немов говорили до себе в тім великім поспіху...

І та рідна країна вкінці розстелилась перед ними, наче красний, увеселі цвіти тканий килим... Сонце любо усміхалося з синього неба, посилаючи на землю теплі, благодатні промені. Під тими променями льоди стаяли, а річки весело грали, мов малі діти жебоніли, тулились до більших рік і плили все даліше до моря. Біла скатерть снігу уступила з піль і лугів, а очам бузьків показалися широкополі лани,

зеленіючі густою рунню озимини, жита-пшениці, ополокани теплим весняним дощиком. А по полях, мов ті мурашки, заходяться коло весняної роботи хлібороби. Одні орють, вигейкуючи на сиві волики, другі сіють, з розмахом кидають зерно в сиру землю, а всі раді, а всі веселі, одушевлені надією на добрий урожай... Вздовж річок і рік тягнуться просторі луги-долини і ніби усміхаються до бузків, ніби запрошують до себе, щоб на них відпочили, погуляли. І лісів видно багато: одні зелені соснові бори, другі чорні, стоять, о чімсь шепчуть стиха межи собою, вигріваються до сонця. А серед тої різnorodності видніються порозкидані села, хати на весну свіжо повибілювані, окружені садочками... Ось ще недовго, а темний ліс розві'ється, зазеленіє, загуде могутню пісню, і луги зазеленіють, зацвітуть лотачею, зацвітуть садочки по селах, широкі поля заколишуться зеленим збіжжям, наче тее море, і тогді буде раз хороше! Тогді буде ще любіше, ще веселіше, мов у раю!

О ти, ріднакраїно! Як у тебе красно, як у тебе солодко, скільки в тебе простору! Є де, дякувати богу, жити, є де подітись!

І бузьки раді вітають рідний край з-під небесної синяви, крутяться колесом, немов танцюють з великої радості, весело клекоцуть...

— Та летім, летім чимскоріш до батьківського гнізда, до рідної стріхи!

І бузьки прилетіли до рідної стріхи, заклекотали весело, і стали цікаво розглядатись по ріднім обійстю, стали його вітати після довгої розлуки!..

— І ось нас маєте! — здавалось, немов говорили вони, — і ось ми знову до вас прилетіли, місця родимі, бо злеті світ вздовж і впоперек, то нігде таки не єсть так добре, як у себе, дома, на ріднім гнізді... А ти, господарю, вийди-но з хати, най ми тебе повітаємо та подивимось, чи ти здоров, чи твоя жінка й діти здорові, чи щасливі, чи веселі?..

Та з хати якось ніхто не виходить, на подвір'ї не видно ні людини, ні худібки, ні навіть домашньої птиці; глухо і пусто довкола, начеб хто віником замів ціле обійстя... Плоті пооблітали, а господар чомусь-то їх не городить, не ладнає; у хати стіни також пообпадали, а господиня їх не ліпить, не білить; на подвір'ї малі діти не граються на сонці, не вітають веселим криком бузків, довго очиданих віщунів весни. Пусто, тихо, мов ангел смерті перелетів не-давно через те обійстя.

Бузьки розглядаються здивовані, і чимраз більший острах і якийсь смуток їх огортає...

— Гей, господарю! Та де ти подівся враз зі своєю родиною? Чи ви, часом, боже борони, не вимерли через зиму?! Прилетів маленький горобчик і роз'яснив бузькам цілу річ.

— Не вмер ваш господар, та й не видіти вам его більше. Гей, було ему, братчики рідненькі, тут дуже тяжко жити: хліба не було ні шматочка, а в коморі ні пучки муки, ні одної крупочки, ні одного пшонця, та й не було чим жити, не було ему чим діточок годувати, а ще до того не було в що одягнутися, нічим хати ogrіти. Бідував ваш господар зі своєю родиною, голодував, а вкінці побачив, сердешний, що ему тісно в ріднім краю, що ему прийдесть тут з голоду вмерти, та й покинув рідне гніздище, всього відкріся... Забрав жінку, забрав діти та й потягнув з другими сіромахами, такими, як він, у далеку, непевну чужину, за високі гори, за широкі моря, і вже він більше не вернесь додому, а в тій пустці мешкають тепер сови з нічвидами. Ось яка новина, братчики рідненькі!

Коли бузьки ту новину почули, тогді ще більше посмутили, похилили голови, опустили крила і тужно, й жалібно стали клекотати...

ЖЕБРАЧКА

В галереї образів між найсвіжішими ділами штуки звертав на себе найбільшу і майже виключну увагу публіки образ одного молодого артиста, котрий вималював на полотні звичайну міську старуху жебрачку в природній величині і з такою реальною правдою, що видці чудувались і не могли начудуватись, хвалили і не могли нахвалитись молодого артиста...

Одного літнього дня стояло перед згаданим образом троє людей: досить ще молодий мужчина, молода, дуже хороша і після найновішої моди вбрана пані, мабуть, його жінка, і молоденька, також вельми гарна і зі смаком убрана панночка, мабуть, сестра старшої дами. Всі-троє стояли рядом перед образом, а з їх очей так і пробивався німий зачуд і те остовпіння, в яке чоловіка деколи вправляє правдиве діло штуки.

В залі було сим разом виїмково дуже мало людей, бо день був надто гарячий, а крім того, вже зближався полудень, для того товариство, вийшовши з першого вражіння і ні на кого не оглядаючись, почало з собою впівголоса розмовляти.

— Ах, боже! — закликала хороша пані. — До того справді треба вже великої здібності, щоби намалювати такий образ і впровадити чоловіка в таку ілюзію!

— Здаєсь, она так і дивиться на нас своїми старечими очима і леда хвиля промовить жалісним голосом: «Дайте шажок, Христа ради!» — додала молода панночка і тяжко зітхнула.

— В тім, власне, лежить суть штуки, — сказав мужчина з повагою. — Представити річ так, як она в дійсності єсть, влити в неї життя, а крім того, осінити єї певною мірою ідеальності — належить до справдішніх артистів; тож і автор тої картини, як зачувати, молодий ще чоловік, справді має перед собою велику будучність.

Товариство подалося кілька кроків взад і знов потонуло в огляданні картини.

— Візьміть, прошу вас, під увагу тое лице! — став говорити мужчина до своїх товаришок. — Артист навмисне вилив на голову своєї старухи цілий сноп сонячного проміння, щоби всі черти єї лица були тим видатнішими, і справді осягнув тим свою ціль, бо перед нашим оком не може укритись ні найменша подробиця, потрібна до схарактеризованя того лица. Дивіть! З якою вірністю віддані всі єго черти, ті старечі, давнього блиску позбавлені очі, тая сість безчисленних морщин... або ті уста, напівотворені, беззубі, здаєсь, они ніби порушаються...

— Справді чудесно! — закликали обі пані.

— Се ще нічого, — говорив мужчина дальше, — се річ вправи і техніки. Найголовніша річ в тім, що артист умів вітхнути в свій малюнок справдішне жите. Погляньте на нього з більшою увагою: чи не говорить з того лица біда, нужда, голод, а може, ще й слабість, одним словом: жите? Здаєсь, та старуха своїми очима, своїми морщинами, своїми посинілими губами просить нас, благає о поміч, здаєсь — від нашого милосердя зависить єї спасене, єї істноване... Що ж? Чи не так?

— Ах, правда! — закликали обі пані, а старша дама додала: — В сій хвилі здаєсь мені, що я почуваю милосерде. Се дійсно штука: за помічю образу викликати в людини подібне почуванє...

— А до того яка пропорція, яка симетрія лежить в цій відповідно розложені, нічо не замазане, всьо якнайстаранніше викінчене, одним словом: правдиве діло штуки! Але погляньте тепер уважно на середину полотна і скажіть мені: що вам найбільше впадає в очі?

Пані стали уважно дивитись на картину, однак не говорили нічого. Мужчина добув з кишені картку паперу, звинув її в трубку і подав своїй жінці.

— Подивись через ту трубку!

Жінка замкнула одно око, а до другого приложила звязок паперу і уважно приглядалась картині.

Рівночасно панночка звинула в трубку обі долоні і собі стала в той спосіб дивитись на образ.

— Ну і що ж ви видите!

— Я виджу руку, — відповіла жінка, — і та рука мов-то відстає від полотна.

— А з другої руки видно лиш голий локоть, — додала панночка, червоніючись.

— На то власне я хотів звернути вашу увагу, — сказав мужчина з вдоволенням. — Одною рукою, з котрої видно лиш голий локоть, притримує жебрачка свої лахи (однак ся рука не відіграє тут важної ролі), а другу витягнула по милостиню. І власне щодо тої витягнутої руки показав молодий артист величезний талант, майже геній артистичний. Бо не тільки, що та рука віддана як не мож лучче зі всіми зморщинами і жилами, та що тут в найвищім ступені є захована перспектива, через що видаєся, мовби та рука відставала від полотна, мовби сонячне світло на ній рухалося, переливалось, — але найважніше то се, що она з виразом лица творить гармонію, сказати б, одну цілість... Обійміть лише одним поглядом і лице, і витягнену руку жебрачки... Чи не замічаєте тепер, що той бідолашний вираз убожества, і нужди, і голоду, на котрий я вище звертав вашу увагу, виступає тепер живійше і живійше порушує людське серце?

— Ах, так! — промовила старша пані. — Я навіть почуваю в тій хвилі якесь неописане зворушенє в грудях, а до очей тиснуться мені сльози... на правду!

Вона повела хусточкою по лиці.

— Ах, що за злуда! — закликала панночка. — Чоловік хвилями забуває, що се полотно, і ось-ось готов сягнути до калитки, щоби втиснути в ту руку милостиню... А цікава річ, — додала она, — кілько сей образ міг би коштувати?

— На сім я так дуже не розуміюся, — відповів мужчина, — але завсігди здаєсь мені, що він повинен щонайменше коштувати десять тисяч корон.

— Не знати, чи єго хто купить?

— Чому ні! Така картина може окрашати найсвітліші салони.

Всі трое, надивившись доволі на цінну картину, вийшли з зали, перейшли через обширний коридор і явились на площі, що розстелялась перед галереєю образів.

— А тепер, голубчику,— промовила милим голосочком молода пані до свого чоловіка,— підемо додому на обід... Я казала кухарці зготувати для тебе твої найбільше улюблені страви... але по дорозі вступимо до базару... Я хочу сторгувати ту шовкову матерію на сукню, про котру я недавно тобі говорила, а ти обіцяв заплатити.

— То вступім до базару! — відповів недбало мужчина. Всі троє перейшли через площу і мали вже повернути в бічну вулицю, на котрій знаходився славний базар, коли втім якась жебрачка, що стояла на розі вулиці оперта о мур, витягнула до них суху руку та стала лебедіти слабим голо-
сом:

— Ах, ласкаві панство! Я ще нині нічого не їла... я така голодна, така хора... змилосердіться над нещасливою, по-
дайте милостиню, Христа ради!..

Але панство не звертали на неї ні найменшої уваги і йшли все наперед поважною ходою. І нащо їм звертати на неї увагу? Кілько-то таких самих жебрачок не стрічають вони щодня на вулицях міста?

Тоді жебрачка, не знати вже для чого: чи її так докучав голод, що вона за всяку ціну хотіла дістати милостиню, чи вона мала яку іншу задушевну гадку (вона дивилась перед тим на браму, ведучу до галереї образів), відділилась від муру, заступила дорогу молодій хорошій пані і діткнулась своїми зимними пальцями її ручки, щоби тую красну рученьку поцілувати...

— Ах, боже мій! — крикнула молода пані. — Як же мене налякала якась огидна баба! Недобре мені робиться, серце б'ється! — і міцно вчепилась рамені свого чоловіка.

Всі троє приспішили ходу.

— Ах! І як уже зухвалими стаються ті нероби! Вже справді небезпечно показатись на вулиці! — закликала з обуренням молода панночка.

— Я вже кілька разів у газетах звертав увагу магистрату на сей нагніток суспільності, що непокоїть спокійних людей,— сказав мужчина,— але магистратові ані поліції навіть не сниться взятись за які-будь міри в тім взгляді.

Всі троє пішли прискореним кроком до базару.

Шкода, що ті люди не приглянулись лучче тій напасливій жебрачці... Була то власне та сама старуха жебрачка, що послужила за модель молодому, многонадійному артистові до його славного образу, та сама, що її портрет на виставі всі троє панство так подивлялися, так ним запалювались, та сама у власній особі, тільки, щоправда: на образі була вона «осінена певною мірою ідеальності»...

Вячеслав
ПОТАПЕНКО

НА НОВІ ГНІЗДА

Село. Починається весна. Де-не-де лежить ще сніг. По вулицях болото. Далеко на селі дівчата співають веснянки. У старого козака Максима Квача людей мало не повнісінький двір. Хапане весілля, чи що? Ба ні — музики не чути! — Ховають кого? Попа не видко! Що ж трапилось?.. Переселенці! ідуть козаки на нові гнізда! Сини Максима кидають батька, матір, кидають своє кубло та йдуть на Амур за шматком хліба. Ось уже й воза підмазує старий, і коні годуються; сини-переселенці і скрині виносять та всякий дріб'язок. Люди обступили старого москаля. Москаль з «Григор'євським» хрестом на грудях¹, лівий рукав шинелі теліпається, бо у ньому нема руки; у правій руці ціпок; права нога тільки по коліно, а від коліна дерев'яна — стельмах зробив її за півкарбованця. Добра нога, терпляча: її тепер не то кулею бий, а й сокирою рубай — москаля не за-
болить: зроблена вона тесаком та гіблем. На ніч москаль скидає її, на день знову чіпляє — слухняна нога! «Григор'євський» хрест не цяцька, недарма москаля величають «кавалером». Хоч його покалічено, а проте — кавалер, а се чоловікові не абищо. Він повік дістає кілька карбованців на рік. У церкву увійде кавалер — усі розступаються, дорогу дають на Георгія Побідоносця² каліка-кавалер іде до Петербурга, обідає у дворці вкупі з другими москалями-кавалерами. Він до труни матиме що їсти, і йому не треба пхатися до Амура за шматком хліба. Правда, що його родина бідує, бо який з каліки робітник? Ну, що ж робити,— усіх не нагодуєш!..

— Еге, балакає москаль,— Амур — сторона далека. Тепер, скажимо, до залізниці десять верстов, від залізниці до Одеси-города верстов з тисячу, а відтіля на кораблі морем-окіяном їхати треба більше ніж два місяці. Через те й начальство не пускає старих та хорих їхати, бо не витримують — помруть на морі! А начальству не потрібні видатки: його, старого, вези, він поїдає казенний харч, а там дивись —

помер! Бери його за ноги та й кидай у море. Одно, значить, «сумнительство» для себе, а казні видатки і неспокій!..

— Так, так! — потакує старий чоловік, слухач. — Якийсь Василь здохне, а через нього начальству клопіт! — Старий балакає гостро, а сам хоч би усміхнувся.

— Ну, дідусь що скажуть, то наче рублем притягнуть.

— А бодай вас, діду, повік слухати! — озиваються слухачі сміючись.

— А хіба й не так! — каже знову дід, удаючи з себе, ніби його розсердили. — Ще чого забажалось! Хліба? Каме-нюки не хочете!? За що вас годувати хлібом? Може, за те, що у вас одна на тілі шкура? Ач, яке велике свято! Ондечки пани їдять — та й то не хліб, а якісь булки, що, може, й собака не хоче їх їсти, а вони, бідолахи, їдять — нічого не зробиш; а у панів не одна, а скільки шкур!.. Яку схоче, таку й натягне на себе.

Всі регочуться.

— Парнішка, — каже москаль до парубка, — а полізь-но у мою ліву кишеню, витягни ріжок з чемерицею, нехай я понюхаю, щоб дома не журились. — Парубок виймає; москаль запускає пучки у табаку і набиває свій ніс.

— Добра се нагорода — хрест! — бубонить дід. — Але якби можна своєю рукою виймати з кишені ріжка, було би ще краще.

Але москаль не чує, він знову товче своє про Амур-ріку.

— Що й казати, — перебиває якийсь господар, — у Максима два сина, та дві невістки, та четверо внучат, та одно у колисці, та своя стара, та сам — усіх одинадцять ротів; а землі три десятини та городу опруг — не розтанцюешся! Ну й недостача хліба, і йди шукати його по Амурах та по Сибірах.

— А нащо вони плодяться, як свині? — не вгамовується дід. — Ач, завели панські звичаї: щоб і жінка у нього була, і діти, може, хочеш і на подушці спати? Пам'ятай, що ти худоба! А худобі що? Стійло — от і все! А то доживуться до того, що ні ікони, ні ножа: ні помолитися, ні зарізатися! Не абичого і захотів — хліба! А пареної полови не хочеш? Не здохнеш! У Росії ще ніхто не вмер без хліба, а як поми-рають, то не від хліба, а з голоду!..

Слухачі аж пирснули від дідової балачки.

— Воно як подумаєш гарненько, — каже москаль, — то виходить так, що все одно — чи Росія, чи Сибір.

— Се так! — згоджується дід.

— А може, там краще, ніж у нас?

— Мабуть, коли люди йдуть туди.

— Може, тут Сибір?

— Може!

— І тут земля, і там земля; виходить, все одно! — каже москаль.

— Звичайно, — відповідає дід, — звичайно, однаково; от, приміром, у вас, «господа служба», дві ноги: одна нога, що бог дав, а друга, що стельмах зробив, а вони однакові, бо все одно, що тіло, що дубина...

Москаль соромиться. Слухачі від сміху кусають губи, але не хотять сміятися, щоб не образити москаля. А дід хоч би вусом рушив.

— Се ваша правда, свате... Не хотів би я сього хреста. А дай мені мою руку та ногу! Я б у ноги вклонився!

— А до Амуру пішли б?

— Побіг би! Бо тут жити гірко! Земля скрізь панська. Наділу не прирізують, а люди плодяться. Одно слово: погибель козакові!..

— Отсе-то правда! — озиваються всі слухачі.

— Як мені, — каже дід, — то не треба прирізувати землі, нехай відріжуть тільки місце, а я своєї понавожу.

— Тепер скажемо про Максима Квача і його бабу: От бідні! Вже вони ніколи не побачать своїх дітей, все одно як ховають! Ех, якби мені рука та нога! — Москаль махнув безнадійно правою рукою й пошкандибав у хату.

Його слухачі розходяться по дворі.

Старий дивиться услід покаліченого кавалера. «Нещасний!» — каже він зітхаючи. У дворі галас: стоять вози, розкидана солома. У повітці реве корова. Свині ходять... Ось рушає з двору віз; се сусід везе збіжжя переселенців до залізниці. У дворі всі стоять мовчки. Всяк думає, що їде до Амуру, що се вже і його скриню повезли. Якийсь сум обгорнув усіх. Чути зітхання... У кутку дворища лежить Рябка і гризе костомаху. Сорока умостилась на свиню зверху, їде на ній по дворищу і дзюбає її у спину, мов поганя... Галка походить по паркану і зазирає на кістку... Рябка гарчить...

Двері у хату раз по раз відчиняються. Люди то входять, то виходять... Надворі ще холодно, якась мряка: хоч і сонце світить, але мало ще гріє... Із стріхи вода крапає; у дворі теж болото. Призьба мокра, нема на чім і сісти... Невеселий малюнок!..

У хаті теж галас. Стара мати нишком утирає сльози та пораяється з невістками та бабами біля печі. Два сини, мов орли, високі, здорові, чорновусі, кучеряві — пакуються. Батько їх, сивенький чоловік, допомагає їм. Лице його усе в зморшках, вуса висять, чуприна розвіяна. У запічку діти гріються. У колисці дитина кричить. Люди хто стоїть, хто

сидить, мовчать та інколи важко зитхають. У хаті тхне парю; дьогтем та кожухами. Пара пливе серпанком до печі, а там ураз летить у комин... Долі мокра солома. Баби крутять з неї віхті та пхають у піч. Сонце заглядає у вікна і кидає свій промінь на соломі і дерев'яну ногу кавалера. Тут теж невеселий малюнок!..

В хаті попорядковано. Долівка підметена, стіл покритий білою скатертю. На столі по звичаю лежить хліб, а на ньому дрібок солі. Перед образом чадить воскова свічка. Всі дожидають батюшку. Ось він приїхав з паламарем. Вони увійшли в хату. Батюшка перехрестився, поблагословив людей, всі підходять і цілують йому руку. Він одягається у свій одяг, що вийняв з хустки паламар. Паламар поклав з печі жару у кадилицю, роздмухав його, кинув у нього дрібок ялівцю. Димок закурився і розлягся по хаті. Всі люди стоять богобійно. Батько розіслав долі ряднину, батюшка став на неї перед образом, а позад паламар та москаль, а за ними родина і люди.

— Миром господу помолимся! — заспівав батюшка тонесеньким голосом.

— Господи помилуй! — озвались співаки — паламар басом і москаль підбаском. Всі почали молитися. Родина стояла навколішках. Невістки хлипали, але мати не плакала; вона богобійно дивилась на розп'ятого Христа. Лице у неї було спокійне, а з очей самі по собі текли сльози, і їх краплі під промінням сонця блищали самоцвітними каменями... У хаті душно... Два сини-переселенці шепотіли за батюшкою молитви; їх чола поупривали.

— Ще молимося за від'їжджих! — співав піп. Всі перехрестились. Баби почали плакати вголос. Мати ж очевидячки кріпилась, не плакала; вона, зложивши руки на грудях, дивилась на образи все нерухомо. Батько стояв понуро, але також спокійно і вслухувався у божі слова. Лице його мов заохололо, тільки зморшки на чолі, що поміж бровами, стали виразніші... Батюшка скінчив молитви, взяв кропило, покropив по хаті, поблагословив людей і сказав своє слово до переселенців. Молебень скінчився. Батюшку посаджено на покуті за стіл, а паламаря на другім кінці стола. Родина та люди стояли, ніхто не сідав. Баби подавали страву на стіл. Батько частував батюшку та паламаря. Попоївши, батюшка помолвився, подякував господарям за хліб, за сіль і почав збиратись додому. Старий батько сунув йому щось у руку і паламареві також. Стара винесла дві паляниці, шматок сала та ковбасу і все те поклатала у віз, куди посідали батюшка з паламарем. Візок рушив...

За стіл сіли тепер родина і люди.

— Ви глядіть, — казала тихесенько мати до невісток, а казала так, щоб ніхто не чув, — не плачте, а то старого стривожите, а він у мене хорий. Пожалійте його!..

— Ви глядіть, — казав також потайно батько до синів, — ані сльози! Дорогою вже поплачете, а тепер ані краплі, бо мою стару стривожите, а вона у мене слабенька. Пожалійте свою неню!..

Обідали всі мовчки. Ніхто не балакав. Тільки ложки стукали об полумиски. Старий батько підніс уже по третій чарці, але й горілка не розв'язувала язиків.

— Та що се? В труну кого кладемо, чи що, що всі мовчимо?! — сказав батько.

— Хай бог боронить! — озвався москаль. — Чого ж сумувати! Мабуть, на Амурі краще, коли туди люди переселяються. Там теж земля християнська! Ех, якби мені рука та нога, я б там давно вже був би!..

— Хіба вам тут эле? — спитався дід. — Ви ж на хреста дістаєте гроші!

— Що я дістаю!.. А у мене діти. Робити не можу, каліка! Спасибі людям: не женуть з хати. Де весілля, де похорон, де яка okazія — я вже й там. Чи псалтиря прочитаю, чи що — так і годуюсь!.. А дайте мені руку та ногу! — Москаль важко зітхнув, махнув правицею і крикнув: — Давайте, свате, ще чарку, щоб тут, тут біля серця, заціміло!..

— Ви, тату, — казали сини, — вже самі не орить, бо ви вже старі, вам важко, а землю віддавайте з половини. А інколи ми пришлемо з Амуру якого карбованця, то якнебудь проживете з матір'ю.

— Батькові вашому з хвостом! — крикнув батько. Я старий?! Я?! Ха-ха-ха! От так ушкварили! І лікар ваш дурний, та й ви з ним! Лікар те ж саме казав, що ми старі, що не доїдемо до Амуру, що дорогою помремо і через те нас не пустили з вами їхати! Ану, лікарю, виходь против мене, поборемось! Чи сей старий не кине тебе об землю, як каменем! Я старий?! Чи не думаєте ви, що я з матір'ю за вами будемо побиватися?.. А не дїждете! Та мені ваша мати приведе ще синів — орлів!.. Приведе таких козаків, що ви їм і в підметки будете негодящі! Правда, старенька?!

— Авжеж! — відповіла мати та й вголос зареготалась, удаючи з себе веселу.

— Ага! А що!? — теж удаючи з себе веселого, кричав батько. — Начхав я на ваш Амур!.. Яке добро, подумаеш!.. Там, — кажуть, — бабів мало, ще якийсь одноокий китаець украв би мою стареньку... Ха-ха-ха!

Для вподоби старому зареготалися всі враз та й змовкли. Знову сум обгорнув усіх. У кожного на серці мов коти шкребли...

Після обіду приїхали сусіди — відвезти переселенців до залізниці. Ось уже все повиносили на вози. Настав час прощання... Останнього прощання! Останнього цілування!..

Враз у хаті зробилось тихо, як у могилі. Ніхто не пускав ані пари з рота. Батько зняв ікону. Підійшли переселенці і стали перед ним навколішки. Батько їх поблагословив і сказав своє слово:

— Живіть, сини мої любі, у добрій злагоді! Держіться вкупі, не міняйте своєї віри й не кидайте звичаїв батьків та дідів наших! Дай боже, щоб наша Україна запанувала на Амурі!.. З сусідами не сваріться, жінок своїх жалуйте, але волі їм не давайте. Пам'ятайте: «Люби, як душу, а труси, як грушу!..» Горілку, діти, пийте, та розуму не пропийте! А ви, жінки, слухайте своїх чоловіків, доглядайте господу та дітей більш нарождайте. Дасть бог діти — дасть бог і на діти!..

Батько всіх перецілував.

— А тепер ідіть до матері, хай вона вас поблагословить. Неньчина молитва до самісінького бога доходить.

Батько передав ікону матері, що стояла з ним поруч. Почала мати благословити, але ні сльозинки, наче вона їх випроводжала не на Амур навіки, а в поле. Всі люди плакали. У синів заблищали на віях сльози; ще хвиля, і вони розревілись би, але батько зирнув на них очима, — сердито старий глянув; сини зрозуміли сей погляд і задушили у горлі сльози...

— А тепер по старому звичаю треба всім сісти, щоб усе добре сідало! — сказав батько і сів. Всі теж посідали, а через хвилину разом устали.

Переселенці ще раз перехрестились до ікон і почали виходити надвір. Останній раз переступили поріг своєї хати... Чи доведеться коли знову тут бувати?..

Ось діти вже посідали на вози. Батько глянув на них, а у самого мовби серце відірвалось, похололо, і сльоза покотилась йому по щоці, але старий так стиснув зубами губи, що кров закипілась. Мати стояла бліда, але спокійна, водила по всіх очима, мовби не розуміючи, що се діється, куди її діти їдуть і чого так багато людей у дворі? Всі се запитали, що з старою щось діється непевне, і лякались, щоб вона розуму не втратила.

«Хоч би заплакала! — думав старий. — Легше б їй було, а то, чого доброго, не витримає, сердешна, сього лиха...»

Мати підійшла до синів. Все відразу стихло. Баби, що плакали, так і обмертвіли. Всякий дожидав чогось злого. Мати якось чудно обвела їх очима і покірливо, мов дитина, усміхнулась...

— Так отсе ви вже й їдете? — спиталась вона. — Куди?

— Як куди? — спитався старший син перелякано. — Адже ж ви, мамо, знаєте, що ми їдемо на Амур...

Як вовчиця, кинулась мати і ухопилась за колесо. — Ай! — крикнула вона несамовито, та так крикнула, що здавалось, несила чоловіка так крикнути. Мов щось ухопило кожного за серце від такого крику. Всі люди у дворі заплакали. Батько кинувся до старої і відтяг її від колеса.

— Не дам! Не дам! Се кров моя! Не пушу! — несамовито голосила стара на все село та рвала на собі сиве волосся й одежину.

Вози рушили, а мати, мов горлиця, билась об землю, пускаючи з рота піну, аж поки не стеряла силу і простяглась, мов мертва. Старий з москалем та людьми внесли її в хату і поклали на полу. Довго мати не приходила до пам'яті. Аж ось вона підвелась і попросила пити. Напившись води, вона оглянула свою хату.

— Се тепер не хата, се пустка! — казала вона. — Се домовина, і в ній два мерці: мій старий і я...

І весь час мати лежала на полу та стогнала. Старий сидів задумано і не випускав люльки з рота. Не раз сльози підступали йому до горла, але він гриз цибуха, що аж зуби скреготали, та все кріпився. Москаль теж сидів мовчки над пляшкою з горілкою і заливав своє горе, але й горілка нічого йому не помагала. Думав, багато дечого думав каліка. Хата мов справді домовина. Ось уліз у хату Рябко, потяг з лави шматок хліба і знову пішов у двері — ніхто його не бачить, ніхто не чує. Двері трохи відчинені, у хаті вже холодно. Всім байдуже! Їх у жар кидає від думок...

Вже стемніло. Цвіркун виліз з-під печі, цвіркнув раз, удруге. Поліз на лаву, а далі на стіл, а з столу побіг по руці батька — старий не чує, так замислився. Мати встала, хитаючись засвітила свічку і почала подавати вечерю. Ось вона, як і колись, поклала на стіл цілу купу ложок. Москаль встав, відділив три ложки і зоставив їх на столі, а останні поніс до мисника. Старі глянули на сі три ложки. Мати заголосила і кинулась головою у подушки на піл, а старий, як опарений, вибіг надвір. Він упав на віз, на котрому сусід возив до залізниці його синів, і заридав, як маленька дитина, але сі козачі сльози бачив один темний весняний вечір і ніхто більше!..

— Вгамуйтеся, паніматко! — заспокоював каліка стару. — Се ще не горе, а ось горе, що перед вами стоїть — се я! Я був колись людиною, а тепер я що? — каліка, а все ж не гнівлю бога, не нарікаю і не плачу, бо гріх побиватися...
Стара трохи заспокоюється...

Північ... У хаті темно... На полу лежить стара, на печі старий, на лаві москаль... Біля нього долі валяється дерев'яна нога... Тихо, навіть і цвіркун заснув...

— Старий!.. Ти спиш?..— питає стара.— Спиш?..

Тихо...

Старий не спить, але мовчить, щоб стара подумала, що він не думає, а спить, і тим сама заспокоїлася...

Проходить півгодини.

— Стара, ти спиш? — питає з печі старий.— Спиш?..

Тихо...

Стара мовчить, хоч не спить, і тим хоче виявити старому, що вона не думає, а спокійно спить. «Се його заспокоїть», — думає хора стара, — і він засне...»

Москаль все те чує, але хоче старим показати, що він не думає, а спить спокійно. «Се їх обох заспокоїть», — мислить каліка і починає хропіти.— Ех, якби мені рука та нога! — бурмоче москаль ніби крізь сон.

Місяць плив по небі і, допливши до хати осиротілих, зацікавився, глянув у вікно і, зрозумівши сю святую лож, усміхнувся; але як побачив долі дерев'яну москалеву ногу, прожогом заховався за хмари. Мабуть, він перелякався людського звірства!..

Модест ЛЕВИЦЬКИЙ

ПЕРША ЛЬГОТА

Край села біля греблі одиноко стояла убога хатина. Певна річ, що нужда та злидні давно вже голубили ту хатину. Стара стріха поросла зеленим мохом і в одному кутку, над коморою, вже запалася; димар над стріхою стирчав кількома чорними, осмаленими віхтями. З двох невеличких віконць одно було залатане замість вибитих шибок дошкою і, мов сліпе око, виглядало більмом. Хата покривилась одним боком, що почав уже вростати в землю. Убого було і на подвір'ї, зарослому споришем: лише стара, дірява повітка, купка сухого хмизу та кілька курей, що шпорталися на смітнику — та й всеньке отсе, мабуть, було хазяйство.

Проте видко було, що хазяї дбали як могли про свою оселю: хата була чисто побілена, призьба вимашчена жовтою глиною, старенький тин де-не-де полатано верболозом та підперто кілком, щоб не валився.

Жила у тій хаті вдова Скрипчиха з сином Максимом, невісткою та маленькою внучкою.

Залишилася Скрипчиха вдовою з сином Максимом. Тільки й утіхи, тільки й журби її було. Дітей шестеро поховала вона ще за небіжчика — один лиш сей викохався. Десятий рік ішов йому, як посиротіли вони, а вже почав матері у поміч ставати: хмизу надбає на паливо, води хоч піввідерком, а наносить, го-родину пополе. Навдивовижу було воно слухняне та розумне.

Скрипчиха заробляла по людях, бо своєї землі не було, крім шматочка городу при хаті: улітку за сніп, за копицю, зимою за мітки. Тим і жила.

Хатину піддержувала як могла. Все думка була; виросте Максим — одружить вона його та покіль віку буде — свій куток матиме.

Як пішов Максимові п'ятнадцятий рік, віддала його Скрипчиха у найми до двора. Легше стало жити, бо й за хатою менше клопоту та й заробляти став хлопець копійчину.

Не літа, а гірка праця та злидні без пори зостаріли Скрипчиху; лихо згорбило її, мовби невчасно гнітило до землі. Не ставало вже сили робити, як колись.

Чимраз частіше навідувала її давно викохана думка одружити сина та спочити трохи.

Як минуло Максимові дев'ятнадцять літ, почала мати раз у раз нагадувати йому про те.

— Одружився б, дитино моя; не вік тобі по наймах тинятися! Бачиш: нездужаю; хто ж тебе, бурлаку, обшиє, обперє? Отсе візьмеш на покрову сорок карбованців — купив би конячку, возив би буряки на завод тощо, а повесні найняв би й степу шматок — був би хазяїн... Оженись, сину, заспокій мою старість та нужду!..

Максим для матері все рад був зробити. До дівчат він був неквапний, на вечорниці та на вулицю не вчашав — однаково йому було, яку б не сватати. Та думка була, що даремна річ його старостам оббивати пороги у багатирів — сорому наберуться. Узяв та посватав таку ж сироту, як і сам, — Мотрю, що служила у тому ж таки дворі за доярку. Дівка була чесна, тиха та трудяща, хоч на вдачу не дуже красива.

Після покрови відбули весілля. Пани, що до обох їх були добрі, дарували Мотрі теличку, а Максимові на весілля п'ять карбованців та деякого відсипного поперх того, що заслужив.

Скрипчисі мовби й справді усміхнулася доля на старість. Невістка була добра, слухняна: догоджала їй, як рідній, та й чоловікові ніколи не перечеила.

Максим спромігся на коняку, а повесні взяв і шматок степу під буряки для заводу. Улітку, обробивши своє, всі троє заробляли у дворі та по людях. Зимою жінки пряли. Мотря обшивала всю сім'ю, а Максим заробляв підводою та плів солон'янки.

До року народила Мотря дочку.

Вже стара Скрипчиха пошилася у няньку до внуки, бо на роботу у полі та на городі сили не стало: нажне було снопів десять або випрашує картоплі грядку — та й годі далі робити.

Цей рік був тяжкий для людей, бо від великодня аж до зелених свят дощу ні крапельки не дав бог, ні зерна, ні соломи, ні паші для скотини не вродило. А коли сутужно стало справжнім господарям, то вже й потому таким злидарям безземельним, як Скрипки. Ще й на буряка з такої засухи черва напала — шкода було й праці коло них.

Сумний ходив Максим, журячись, як воно буде зимою без хліба, без паші та без палива. Тяжку думку думала й Скрипчиха, похиливши стару голову над колискою онуки... Не бачила та голова добра за життя, не зазнає його й довіку...

Минуло літо.

На покрову злягла стара Скрипчиха та вже й не зводила з печі. Дух їй заперло в грудях, ноги побрякли, кашель душив.

— Смерть моя прийшла, діти! — почала вона казати синові та невістці. — Ох, пожила я своє на світі, наїлася я злиднів, напилася лиха, виплакала всі слізюньки гіркі... Дав би господь милосердний спочиннок моїм кісточкам трудженним... Сиротятка ви мої! Чи така ж і ваша буде доля нужденна? Ох, не дай то боженьку, не дай господеньку милостивий!..

Мотря привела до недужої бабку Демидиху. Пошептала баба, дала зілля, щоб зварити та витерти груди та ноги — не полегшало. Привозив Максим фершала з містечка — і той не поміг нічоґісінько. Ядуха, сказав, незлічима.

Тижнів три простогнала стара та й, чесно висповідавшись і запричастившись, спочила давно бажаним вічним сном.

Мусили заставити у жида кожушанку та ще до того позичити у кума карбованців пару, щоб було чим поховати матір.

Спорядивши все до похорону, пішов Максим другого дня рано до попа. Дорогою уздрів старшину.

— Добридень! — вклонився Максим.

— Здоров! А куди бог веде!

— До попа.

— Чи знов хрестити? — усміхнувся старшина.

— Ба ні, ховати! — відповів Максим. — Мама померла!

— Царство небесне!.. — сказав старшина, зняв шапку та перехрестився. — Коли ж померла?

— Вчора! Прощайте, дядьку!

— З богом, небоже! Агов, Максиме! — гукнув навздогін старшина. — А ти ж, либонь, на призові сього року?

— Еге! Таж у мене вільгота!

— Так. А прийшов би таки, може, у волость! Заявився.

— Хіба треба? — спитав Максим. — Адже ж першу вільготу не беруть!

— Та не беруть, я знаю! А все ж заявитись треба для порядку, не було б штрафу якого, он що! Жидка на п'ятдесят рублів оштрафували, що не явився з первою вільготою. Самого не взяли, а проте штраф, що не явився. Таке діло!

— Коли треба, то прийду, — сказав Максим. — Так коли ж? Ось похорон сьогодні!

— Забіжи від попа! Попросиш у присутствії, щоб пустили швидше. Саме тепер засідають.

— Хіба ви попросите за мене, дядьку, будь ласка, Я ж не знаю, куди там приступити!

— Ну, ну, якось-то буде! — відповів старшина.

— Перебалакавши з попом, побіг Максим у волость. Саме тоді було там воїнське присутствіє.

Протиснувшись крізь юрбу парубків, що гомоніли на дворі волості, дожидаючись, поки покличуть по черзі, Максим зайшов у канцелярію.

І там була сила народу.

За столом, покритим зеленим сукном з золотою мережею, сиділо всяке начальство, чоловік зо шість: і воєнні, і невоєнні, і з медалями, і з гудзиками, і так собі без усього. А перед столом стояла висока стійка, біля неї двоє москалів та й міряли вони на тій стійці голих новобранців. Далі стояв старшина, урядник, староста та ще люди.

Максим протиснувся до старшини.

— Ось і я, дядьку! — сказав він пошепки. — Попросіть, будь ласка, щоб швидше записали, що там треба, та пустили мене.

— Ну, ну, — кивнув старшина та й посунувся навшпиньки до стола.

— Чого тобі, старшина? — спитав один з начальства.

— Призивний один просить, щоб швидше відпустили його...

— Чого так?

— Мати померла, ховать треба!

— Як звуть?

— Максим Скрипченко.

Максим ближче подався до стола. Начальство шелестіло паперами, шукаючи чогось.

— Максим Скрипченко, перва льгота! Чого ж являвся? Тобі можна було не являться! Іди з богом!

— Я не знав, — обізався Максим. — Старшина казали.

— Можна було не являться, — сказав один із начальства, читаючи щось у папері.

Максим завернувся йти.

— Постій! У тебе батька нема?

— Нема! — сказав Максим.

— А мати, кажеш, померла?

— Еге, вчора!

— Еге-ге, брате! Погане діло! Пропала твоя льгота!

— Як пропала? — тремтячим голосом спитав Максим.

— Так! Ти був один син у матері і мав через те перву льготу, щоб, значить, годував і піддержував матір. А тепер вона померла — померла і твоя льгота! Ти одиночка. Такий закон!

Максимові серце стиснулось у грудях; щось підступило до горла, затремтіли ноги.

— Господа начальство! Ваше благородіє! У мене жінка, дитина... Хіба ж їх не треба годувать, піддержувать? Помилуйте!..

Голос його тремтів, запирався на кожному слові, і здавалося Максимові, що це не він говорить, а хтось інший.

— Закон не признає жінки та дитини для льготи! Лише батька та матір! А ти тепер сирота, одиночка! Нічого не вдієш, голубе. Жалко тебе, та не можна! Закон!..

— Що ж мені робить у світі?! — скрикнув Максим, заломивши руки.

— Нічого не зробиш! Роздягайся, ставай на міру! Коли годен — підеш служити!

Максимові світ затуманився, і він нічого не тямив, не пам'ятав. Мов у тумані, у сні якомусь манячило йому, як його міряли, як записали годним. Він опинився знов на волосному дворі і від холоду осіннього ранку почав трохи опам'ятовуватись. Якийсь жидок ударив його легенько по плечу.

— Який же ти дурний-ий! На якого чорта було тобі являться? Хіба присутствіє знало, що твоя мати вмерла? Так би ніхто й не знав, та й була б тобі повік льгота! А він, дурний, сам собі біду напивав! О-ой-ой!..

Вернувшись додому, Максим розказав жінці про несподіване горе. Бідна Мотря аж билася головою об стіну із жалю, заводячи уголос та заливаючись слізьми.

Мати лежала на лаві. Її спокійне, нужденне обличчя здавалось найщасливішим у сій хаті: вона мала тепер небесну вільготу і була байдужа до людського горя, до земних законів та льгот. Максим припав лицем до холодних материних рук.

— Мамо! Мамо!.. — з одчаєм простогнав він. — Не знала ти сама щастя і нам його не дала! Чому ти не прожила ще хоч зо два дні для нас, для вільготи?

ЩАСТЯ ПЕЙСАХА ЛЕЙДЕРМАНА

Оповідання лікаря

Музика Пейсах Лейдерман їхав в Ігнатівку грати на весіллі, й несподівано стряслася над ним страшна пригода. Але попереду треба розказати, хто такий він був.

Старий Пейсах був відомий на всю округу. Він грав на скрипці. Мало було таких жидівських весіль, де не постарались би залучити його. Хто його знає, скільки літ він уже грав — він і сам того добре не пам'ятав. Чимало вже повдовіло з тих, кому грав він; траплялося грати і на таких весіллях, що колись і батькам молодих він теж грав на їх весіллі.

Старі підходили до нього з чаркою, коли він, було, покладав скрипку та витирає піт з лисини червоною хусткою.

— Випиймо, старий Пейсах! Пам'ятаєш, як ти мені грав на весіллі у Макарові?

— Чому ні? — озветься Пейсах, зітхнувши та похитавши головою. — Добрі часи були колись.

— Отсе старшу дочку віддаю, а ще маю другу й сина. Вже заграємо і їм колись, Пейсах?

— Дай боже, дай боже! — говорив Пейсах. — Дай боже дожити і внукам пограти й тоді знов з вами чарочку випити.

— Ох, Пейсах, лібер * Пейсах! Щоб ти здоров був! говорили раді батьки. — Випиймо.

І Пейсах пив чарку. Молода подавала йому на мисочці цимесу; закусивши, він витирав руки червоною хусткою, знов брав скрипку, кивнувши головою на другу скрипку та на баса, починав знов грати.

І грав же він гарно! Тепер такі музики вже попереводились; тепер і танці інші пішли, і співи інші. Грав Пейсах і нові всякі штуки, не забував і старих. І коли на весіллі вже підгуляють гарненько, під кінець вечері, він так, було, гарно та жалібно утне старого маюфеса, що дехто зо старих не видержить та аж заплаче, згадавши давню давнину.

Такий був музика Пейсах Лейдерман.

А жив він у містечку Бишеві, що недалеко Києва, і жив дуже вбого. В сім'ї не мав він щастя: поховав і одну, і другу жінку, поховав і дітей чимало: осталася йому одна-однісінька дочка, та й тій доля не пощастила. Вийшла заміж у Макарів за небагатого фактора, та літ через п'ять овдовіла і вернулася до батька з трьома дітьми. Молода ще була й гарна, могла б віддатись удруге, та скоїлось лихо: заслабла вона на гарячку, трохи-трохи не вмерла; але як минулась та гарячка — відняло бідній руку та ногу. Так і лишилася каліка з дітьми жити у батька, бо більш нікуди було їй подітись.

Отсе думав колись Пейсах, що на старість буде йому куток у дочки, а довелось старому ще й ту дочку й онуків годувати. Пожурився, посумував — та нічого не вдієш! Потяг далі старий своє тягло, покладаючи тепер надію на онуків, що, може, впокоять колись його недолю.

Грає, бувало, де на весіллі, дивиться, як радіють люди та гуляють, а думка раз у раз забігає у ту вбогу хатину, де сидить його бідна каліка та внучата. Згадує, як його там виглядають, як кинеться дівчора шукати ласощів у глибоких кишенях його халата, як він дуритиме їх, що ласощів нема... А він тих сиротят ніколи не забував: сам не з'їсть — нащо йому, старому? — а для них приховає гостинця з весілля.

* Любий (євр.). — Ред.

Бідував старий музика зі своїми сиротами. Заробітки були кепські. Колись і платили більше, і прожиток був дешевший; а тепер народу наплодилось сила, а жити трудніше, платять мало, дорожнеча скрізь!

Якось після кишлейфу, — селяни кажуть «у пилипівку»¹, — замовили Пейсаха грати аж на два весілля: у Києві на Подолі до купця Факторовича, та в Ігнатівку до Брунштейна, що лісом торгує.

У Києві є й свої гарні музики, але Факторович добре знав старого Пейсаха і конче хотів до київських музик додати ще й його скрипку. Пейсахові не первина було й у Києві грати. А в Ігнатівці він мав свою звичайну компанію музик.

Випадало у Києві грати у вівторок, а в Ігнатівці — у четвер. Отже, вибираючись з дому, сказав Пейсах, що вернеться лиш на шабас, а онукам привезе гостинців аж цілу торбу.

Отсе, перегравши весілля у Києві, він їхав у Ігнатівку. Вже вечір був у середу, коли він дійшов з Подолу на вокзал, а о десятій годині мав іти «четвертий клас», яким звичайно їде вся біднота.

Діждавшись того «четвертого класу», Пейсах узяв білет і сів у вагон. Там було тісно, душно, накурено махоркою, гомоніли, сварились, лаялись. Але Пейсахові пощастило, якось залізти у тісенький куток, а що сісти нікуди було, то він примостився на скриньку якогось москаля.

Москаль почав був сваритись, але Пейсах упрохав його.

— Одну станцію, тільки одну станцію мені їхати: у Боярці злізу, — просив він. — Отсе Жуляни, полустанок, і зараз Боярка. Дозвольте.

Москаль перестав сперечатись за свою скриньку. Пейсах, цілу ніч не спавши, закуняв у теплому кутку, як тільки рушив поїзд та кондуктори забрали білети.

Багаті та ситі пани не сплять так смачно на пухових перинах, як спить біднота десь у смердючому кутку, наморившись роботою. І товклася стара голова об стінку вагона, і сидіти було прикро, бо москалева скринька була перев'язана гудзіватим мотузком, і ніг нікуди було подіти через тісноту, а проте Пейсах спав добре.

Коли нараз він прокинувся: поїзд стояв, люди гомоніли, знадвору теж чувся гомін.

З пересоння та втоми Пейсах не міг відразу опам'ятатись, де він і, що робить.

Коли се дзвінок на станції вдарив тричі, зацвіркав свисток, озвався свист з паровоза.

Пейсах скочив на ноги.
— Яка станція? — спитав він.

— Жуляни, — озвався якийсь парубок.

Пейсах зітхнув легко.

Люди зареготались, дивлячись на нього. Поїзд рушав помалу.

— Не Жуляни, а Боярка, — сказав якийсь дідок. — Пропав, брат! Поїдеш тепер до Василькова.

Звідусіль почулося кепкування та регіт.

— Лягай, старий, спати знов!

— Ще ніч, до дня далеко...

— Шлюф, любуню, шлюф!..

Пейсах, не ймучи віри, прожогом кинувся до дверей. Перед ним проходили ліхтарні, люди, стовпи, сторож біля стрілки, водокачка, а далі стало темно, як у льоху. Він пізнав Боярку, бо знав добре всі станції під Києвом. Поїзд минув уже вокзал і йшов чимраз швидше.

Не думаючи нічого, Пейсах вискочив з вагона. Щось сильно вдарило його у голову і... він зомлів.

* * *

Чи довго пролежав Пейсах без пам'яті — він і сам не знав. Він опам'ятався від холоду та гострого болю в правій щоді та руці. Навкруги було темно, тихо. Він лежав ниць на чомусь дуже твердому, нерівному та холодному. Підвівшись на руках, він полапав круг себе у нічній темряві — намацав лиш груз, жорству та рельс залізниці. Поза комір текло йому аж на груди щось тепле, у роті було солоно...

Наглий страх обняв Пейсаха: адже ж може надійти зараз якийсь поїзд. Він підвівся на ноги — ноги тремтіли, підгинались; з одчаю хотів кричати, але подумав зараз, що нікого, мабуть, в таку пізню добу не докличешся, крім собак хіба. Порою здавалось йому, що він уже неживий, а що се так, мана якась. Але шока та рука боліли, як у живого, холод проймав... Далеченько десь світилося світло. Пейсах подався в ту сторону непевною ходою, раз у раз спотикаючись, падаючи та збиваючи собі руки та коліна на гострий груз колії. Страх брав його, щоб не звалитись десь з насипу або щоб не набіг якийсь поїзд. Ноги підгинались, світ йому крутився, те світло десь у нічній темряві хиталось; тремтіло, мовби тікало від нього: а за комір все бігло по шиї щось тепле й у роті було солоно. Він лапнув рукою за шоку і аж здригнувся крізь рану намацав зуби...

Пейсах доволікся до станції.

Страшний був вигляд його розбитого лица, закривавленого, з широкою раною від ока аж до шиї... Збіглись люди, сторожі, чиновники, прийшов жандарм.

Пейсах відразу не міг говорити, а белькотав щось невиразне на всі питання. Хтось почав зав'язувати йому рану хусткою.

Нарешті якось розказав, бідолаха, як він проспав станцію та вискочив з вагона й розбився.

Жандарм почав клясти.

— Нечистий же тебе, сучого сина, послав плигати, бодай би ти й не встав був, паршивий! Що з ним тепер робити? — звертався він до других.

— Відіслати у Київ, — сказав хтось.

— Довго ждати: аж уранці буде № 6.

— У сільську лікарню, — озвався другий.

— А чи дійде?

— Дійде, собака, — сказав жандарм. — Де ти впав?

— Чи я знаю? — пробелькотав Пейсах. — За станцією.

— Беріть ліхтарні, — звернувся жандарм до сторожів, — беріть жида та ведіть у лікарню. Йдучи побачим, де впав.

Пішли.

Один із сторожів, бачивши, що Пейсах заточується, мов п'яний, взяв його під руку. Йти при світлі було легше. Гонів за троє від станції надибали калюжу крові, трохи далі — картуз та ще щось у хустині загорнуте.

— Скрипка, — сказав Пейсах і взяв її від сторожа.

Дивним дивом скрипка була цілісінька!

* * *

Пізня ніч була вже, коли сторожі довели Пейсаха до лікарні. Розбудили фершала, згодом прийшов і лікар.

Поки розв'язували та промивали Пейсахову рану, лікар розпитував сторожів, як це скоїлася біда.

— Ето, ваше високоблагородіє, — розказував сторож, — вон ехав номером 13 до Боярки і, звініте, заснув у вагоні.

Конечно, він вискочив і впав на вторую путь, примерно, на рельсу мордою. Жандарм прислали на случай злічення, чтоб свідували... значить, свідетельство...

Лікар розглядав рану.

— Опасне? — пробубонів Пейсах, кривлячись від болю.

— Рана здоровенна, — сказав лікар. — Два зуба пропали. Побачим, чи кістка ціла. Дайте зонда, — звернувся він до фершала.

Пейсах стогнав та сичав від болю, поки пробували зондом кістку, а лікар усе балакав до нього, щоб одвернути його увагу від рани та болю.

— Кістка, ціла, голубе. А зашити рану треба.

— Опасне? — знову пробубонів Пейсах.

— Опасне, та не дуже: живі будете, та й знак буде певний: вже як загубитесь коли, легше жінка віднайде, — жартував лікар.

— Нема жінки, — зітхнув Пейсах. — Ой!

— Потерпіть, потерпіть, треба вичистити рану... А чого ви кричите «ой» — що нема жінки чи що болить рана?

— Ой!..

— Знов — ой? Бо, бачите, інший раз така жінка буває...

— Ой!..

— ...що волів би чоловік на п'ять таких ран її виніяти.

— Ой, добре вам жартувати, коли вас не болить, — промовив Пейсах.

— Ех, друже! Може, й болить коли, та не вважаєш. Так і ви не вважайте, не вважайте, не вважайте... — казав лікар, націлившись кривою голкою зашивати рану. — Отсе трошечки вколю...

— Ой!

— Вже. Треба ж зашити... Бо як діру в щоці лишити, то й чарки горілки не можна буде випити: ротом наллете...

— Ой!..

— ...а дірою виллється, — казав лікар, зав'язуючи нитку. — А ви б'ярський?

— Ні. Бишевський.

— То чого ж вам було плігати з вагона у Боярці? Треба було плігнути у Фастові, нехай би там лікар мав роботу, а не я.

— Мені в Ігнатівку треба, — озвався Пейсах.

— Знайомі там чи діла які?

— Ой! — скрикнув знов Пейсах, вколотий голкою.

— Ништ а зой раптом, шрат поволі *, — промовив, жартуючи, лікар по-жидівськи, аж Пейсах, незважаючи на біль, усміхнувся здоровою половиною лица. — Так чого ж вам в Ігнатівці треба? — казав далі лікар, знов націлюючись голкою.

— На весілля... Ой!

— Овва! Хто ж тепер з вами схоче танцювати, коли у вас така негарна фізіономія стала?

— Ой!

— Вже, — казав лікар, знов зав'язуючи нитку.

Пейсах махнув рукою.

— Де вже мені танцювати! Хай вже інші танцюють, хто молодший та щасливий, а я їм граю.

— Коли на трубу, то пропала гра, — мовив лікар.

* Не так раптом, кричить помалу.

— На скрипку... Ой!

— Ну, на скрипку, то ще нічого: можна і з розбитою пикою грати.

— Добре, що з правого боку розбита, — озвався фершал, — бо якби з лівого, то й на скрипку трудно було б грати.

— Еге, еге! — говорив лікар, зав'язуючи рубці.

Так балакаючи та жартуючи, зашили Пейсахову рану. А він усе думав: чи буде він живий, чи не зостанеться калікою... Та, мабуть, — потішав він себе, — ті люди не жартували б так, коли б я мав умерти. А дочка, а онуки? Боже, боже, сироти пішли б з торбами, коли б я вмер!

Рану зашили, обмили. Лікар, відступивши трохи, придвлявся до своєї роботи.

— Красень — перший сорт і хлопець, хоч куди, козак ², — сказав він.

— Господин доктор, — благальним голосом промовив Пейсах, — скажіть мені правду: не опасне?

— Не опасне.

— І живий буду?

— І живі будете.

— І не каліка?

— І не каліка.

— Боже, боже! — промовив Пейсах, складаючи руки. — У мене сироти... дочка-каліка, трое онуків... — І сльози покотилися з його очей.

— Чого ж ви плачете, старий? — сказав лікар, беручи його за руку. — Все буде добре, не журіться, і знак навіть невеликий буде.

— Це я радію, що жив буду, — тремтячим голосом мовив Пейсах. — Не за себе — я вже нажився, напився гіркої... радніший вмерти, коли б не сироти... пропадуть... без мене...

— Не журіться, — казав лікар, добувши цигарку й закуривши її над лампою. — Отсе хіба днів кілька не можна вам буде їсти твердої їжі, поки рана зростеться, а там можна буде все. Можете і на весіллі грати, коли голова не дуже болить.

— Ні, не болить, — сказав Пейсах.

На нього пахнуло димом тютюну.

— Господин лікар, а курити можна?

— І курити можна.

Лікар добув табачницю й подав Пейсахові цигарку. Той узяв її, подивився вдячними очима на лікаря, закурив від його цигарки, потягнув раз, удруге, і обличчя його, — краще сказати «півобличчя», бо половина була вже зав'язана, — просіяло якимсь дивним виразом щастя: він може грати, він

навіть курить цигарку, як усі здорові люди, як отсей лікар — молодий, здоровий, червонолиций.

А міг він лежати тепер холодним трупом на рейках біля станції, й дурно його виглядала б дочка на шабас, дурно онучата чекали б, що дід привезе повні кишені гостинців, ласощів...

Пейсах грав у Ігнатівці на весіллі. Розбита, зав'язана щока боліла тяжко: боліла й рука, що водила смиком; і чарку, що подала йому молода, він пив якось чудно, боком, як п'є птиця воду, перегнувши голову на здоровий бік, щоб не попала горілка на рану.

А півобличчя його сяяло щастям — таким щастям, якого не знав він зроду!..

КУДИ СОКОЛИ ЛІТАЮТЬ, ТУДИ ВОРОН НЕ ПУСКАЮТЬ

Різдвяними святками зішлись парубки й дівчата на до-світки до Крамарихи-вдови. Співали прядучи дівчата, парубки лузали насіння, жартували з дівчатами та кепкували з гунявого, придуркуватого Федя.

Федь украв був у матері шмат сала, щоб почастувати компанію на досвітках, та й загубив його, йдучи до Крамарихи. Власне, не загубив, а витяг йому те сало з кишені Онисько та й віддав, начебто від себе, хазяйці. А Федя допитували, де і як він міг загубити сало. Регіт стояв у хаті за кожним словом Федя.

— Вразя зь його мати знає, де загубив, — журився Федь, чухаючи голову. — Мабуть, повз цвинтаря йдучи...

— Ти б вернувся, пошукав, — озвався Онисько.

— Де його по ночі сукають?

— Та сала не сукають, — озвався хтось. — З'імо. А тобі шматок шкурки дамо, сукай, коли вмієш.

Реготали всі, сміявся й Федь, поглядаючи скося на всіх.

— Іди-бо, справді, Федю, пошукай, — озвалась одна з дівчат. — Тяжко хочеться сала...

— Іди сама, коли мерців не боїєся.

— А ти боїєся?

— А то з ні?

— Овва!

— З'їдять мерці Федькове сало, — сказала друга дівка.

— Не з'їдять, — озвався Онисько, — у них тепер піст.

— Чого ж ти, Федю, боїєся мерців? — допитували його.

— Боюсь, та й годі.

— А ось зробимо так, щоб не боявся, — озвався один парубок. — Хочеш, Федю?

— Як? — здивувався Федь.

— А ось так: ми тебе поховаєм, то ти вже мерцям будеш свій, то й не боїтимешся їх.

— Дурний зе ти, я бацу, — мовив Федь, хитаючи головою.

— Та ні-бо, справді.

Еге, правда, Федю; гайда, поховаєм тебе, — загомоніло декілька голосів.

— Та відцепіться, гетьте к бісу, — відповів Федь.

— Дурний! Ми ж тебе не закопаєм у землю, а так лиш, панахиду відправим та й пустим. А мерців уже не боїтимешся.

Федь мовчав, дивлячись у землю. Онисько намовляв.

— Воно ж так, міркуй: щоб злодіїв не бояться, треба самому у злодії пошитись; щоб дівчат не бояться, треба з дівкою ожентись; а мерців щоб не бояться, треба поховатись, як мрець. Еге, так, хлопці?

— Таж так, так!

— Ось ти і дівчат боїєся, то ми тебе після похорону оженимо з Химкою. Не боїтимешся її.

— Ну-бо вас із вашим Федем, — озвалась Химка, найкраща з дівчат.

Не вередуй, коли люди трапляються, — суворо озвався Онисько до Химки.

Давайте, хлопці, ховати Федя.

Серед загального реготу та гомону почали справляти похорон.

Онисько прибрався за попа: зап'явся рядном, мовби ризою, з трьох мотузочків та глечика зробив кадилицю, другий парубок пошивсь у дяка, Федя поклали на лаву, згорнули йому руки та й почали, як знали, правити панахиду.

Онисько був грамотний, читав і на крилосі і апостола і церковну службу знав добре.

Федь не пручався: йому й самому весело стало, а може й справді дурна голова повірила, що через те перестане боїтись мерців.

Співаючи вічну пам'ять, четверо парубків підняли Федя з ослоном на плечі. Онисько з дяком пішли вперед, Федя висли з хати і на подвір'ї шпурнули з ослона у сніговий кучугур.

Регочучи, всі побігли назад у хату; попереду вистрибував піп Онисько, розвіюючи рядном, мов величезними крилами; позаду плентався мрець Федь, увесь запорошений, витрясаючи сніг із-поза коміра та з рукавів.

Сталося так, що весь той похорон бачив і чув справжній дяк, Касян Маковійський, що проходив у ту пору повз Крамаршиного двора.

Маковійський сам вчашав до Крамарихи, зачіпав деколи й дівчат, але тоді, як парубків не було, бо парубків він трохи боявся і не любив їх.

Того він не міг забути, як ті вражі сини на Андрія¹ перетягнули йому дорогу мотузком і він, зачепившись, гепнув у калюжу, а з-поза тину гицель Онисько (він признав його голос) вичитував: «Господи і владико живота моего, дух праздности, унинія і любоначалія не даждь ми...» А всі шибеники реготали, бодай були луснули! Знали про цю пригоду і дівчата: Химка зустрілась йому якось, вклонилась незвичайно увічливо, а проминувши його, почала, змієве насіння, вичитувати: «Господи і владико живота моего...».

Ну, тепер уже його, дяків, верх; попам'ятають його, гаспидові діти.

На другий день вранці дяк Маковійський пішов до батюшки і розказав про похорон, який справляли вчора у Крамарихи.

Батюшка, отець Мефодій, був собі добрящий чолов'яга і страх не любив жалоб, ябед, а найбільше — судових справ.

Вислухавши дяка, він зрозумів, що той гне на те, щоб потягнути парубків до суду.

Дяка отець Мефодій не любив, бо знав його, що хитрий, вредний і на ябеди кебетний.

Чув він про дякову пригоду на Андрія і сам із того широко сміявся.

— Богохульство, отче, кощунство, — казав дяк.

— Ет, вигадки дурні, хлоп'ячі, — озвався панотець. — Може, ще п'яні були?

— Ні, тверезі.

— Налаяли були б гарно одного з другим — та й край.

— Що їм лайка? — озвався дяк. — Вони самі, гультаї, кожного налають, не пошановують ні сана, ні поваги. Зведись тільки з ними! Якби попросиділи в тюрмі, знали б на другий раз...

— Вже й тюрма! — з прикрістю перехопив отець Мефодій. — За дурницю, за вигадку арештантами їх поробити? Це ж повік слава вже буде. Які-бо таки ви справді, Маковійський, раз у раз бревно бачите, чи то, пак, сучок у чужому оці. Ех! — зітхнув панотець, — не судить, да не судимі будете.

— Не в тім діло, панотче, — озвався Маковійський. — Мені що? Моя хата скраю. А потурати богохульству не слід. Штунда²...

— Знаю, — перебив панотець.

— Циркуляр же був із консисторії... Неусипное наблюдение...

— Знаю. Виздихали б...

— Хто? — спитав дяк.

Панотець зам'явся.

— Е-е... Штунда, — сказав він.

Він думав про консисторію, а дяк наче прочитав його думку.

— І-гум! — протяг дяк, хитро, спідлоба дивлячись на панотця.

Помовчали. Отець Мефодій почував себе якось прикрито і ніяково. На хитрий вид дяка йому було бридко й дивитись:

— Епітемію треба їм назначити, одумаються, покажуться, — сказав він, дивлячись кудись під стіл.

— Про мене, — озвався дяк, — діло ваше. Та того Ониська Тернового не знаю, чи пройме яка епітемія. Грамотний, читає у церкві, та й узяв собі звичай: до всякого непотребства

зараз і притачає слово з книг святих, прости боже, на глум та сміх. Що йому епітемія?

— Ну-ну, побачим, якось буде, — сказав панотець.

— Як так, то й так, — озвався дяк. — З тим прощайте.

— З богом!

Отець Мефодій почав ходити по світлиці з кутка в кутку, позакладавши руки у кишені підрясника. Злість його брала на дяка, а почувало його серце, що з того діла може вийти велика капость та прикрість.

Радніший він занехаяв би таку справу. Ну, що-бо справді? Казилась там молодь; покликав би їх, нагримав би як слід, покуту б там яку назначив — та й край.

Так козир, бач, дякові даси у руки! Не забуде того вражачина, розляпає скрізь; буде говорити, що потурають богохульству; благочинний довідається. А тут справді штунда... клопіт, та й годі.

Довго ходив, довго думав отець Мефодій, зітхав, спинався, знов починав ходити, аж надумав написати-таки до станового.

Становий — чоловік добрий. Приїде, пообідає, можна буде йому розказати, що це пусте діло. Ну, надає стусанів одному-другому, Ониська у холодну посадить — та й край.

І дякові козиря не буде, бо, значить, ділу був дан ход, а як його там повернули — то вже що кому до того.

Через днів скілька, саме в обідню пору, приїхав до отця Мефодія становий.

Був він підстаркуватий, невеликого зросту чоловічок, швидкий, проворний і балакучий.

— А що це у вас, батьку, злочинства такі діються, га? — балакав він, роздягаючись у сніях.

Наймичка помагала становому роздягатись.

— Тягни униз рукав, не вгору, — казав їй становий, — так не так, бодай тебе парубки тягали! О! Чого вищирилась? Сватать не буду, ні! Тягни валянки, тягнули б тебе до шлюбу! Так. Ну, дай тобі, боже, здоров'я і чин генеральський та й іди з богом. Здорові, батьку! — звернувся він до панотця. — Уф!

— Здорові були. Просимо у господу.

— Так що ж це за справа така? — питав становий.

— Ет, справа! — відповів панотець, махнувши рукою. — Ходімте обідать, то й побалакаєм.

— Чому ж і не пообідать? Діло добре. Але поки що, щоб не гаяти часу, пошліть, будь ласка, кого, щоб закликав сюди всю ту компанію, увесь причіт, що ховав, і мерця покличте. І дяка вашого теж треба, він свідок. І бабу тую, як її? Що в її хаті було.

— Добре, добре, встигнете. Прошу.

Сіли обідати.

— Таке діло, — почав отець Мефодій, — що не варто було й починати його і добрим людям клопоту завдавати.

— Чого ж ви його почали? — спитав становий. — І мені клопоту завдали: от муцу тепер обідати, хоч би й не хотів.

— Катового дяка наднесло, он що, — сказав панотець. — Ябедник, сутяга... Донесе, що потураю, а тут, знаєте? З тою штундою розносилась консисторія, пишуть циркуляри, бодай їм...

— Ну що ж, нехай собі пишуть. А мені те дивно, що піп дяка боїться, он що, — сказав становий. — На мене, якби я був попом, то б у мене дяк по струнці ходив, дихать би не смів.

— Так вам здається, — зітхнув отець Мефодій, наливаючи чарку. — У нас всяким ябедам ймуть віри, а особливо, як тієї штунди торкнеться. Скажуть: неспособний піп боротись зі штундою, та й переведуть кудись на гірший приход. Прошу!

Випили.

— Воно правда, — казав він далі, знов наливаючи чарки, — дуже вже собі й розібрали хлопці. І за попа один убрав-

ся, і за дяка, і кадили. Як-не-як, а богохульство. Прошу ж. По першій не закушують.

Випили по другій.

— Пусте діло, — сказав становий. — Кому там від того шкода? Погуляли, показалися — та й край. А за це, знаєте, тюрма. Не жарт.

— Отож і я кажу, — озався панотець. — Шкода хлопців.

— Було не починати діла, коли шкода, — відповів становий.

— А може, ви їх так полякаєте самі — та й годі. Нашо діло розводити?

— Побачимо, — сказав становий.

— От і добре, — зрадів отець Мефодій. — Ну, по третій. Бог трійцю любить.

— Оце ж і ти сам, старий, богохульство робиш, — озвалася попадя. — До горілки та й бога притачав.

— Правда, — зітхнув панотець. — Грішні ми, недостойні, а ще других судимо! Ох-ох-ох!..

Після обіду становий вийшов до парубків, що зібрались у кухні, розпитав, чи всі тут, що були тоді у Крамарихи, а потім закликав по одному у кімнату і записував дознаніє.

Хлопці були дуже збентежені; вони й думки не покладали, що з їх вигадки вийде таке діло і що вони великий гріх вчинили. Вони по правді все чисто розказали становому.

Записавши що треба, становий спокійно, без лайки, сказав парубкам:

— Оце щоб ви знали: за таке діло підете під суд да поси- дите у тюрмі по півроку, то будете знати, як панахиду пра- вить.

— Ваше благородіє, помилуйте, — змолились хлопці. — Ми ж хіба що?.. Ми ж не знали... Та якби знаття, нехай йому чорт...

— Не можу, голуб'ята мої; такий закон.

— Помилуйте, ваше благородіє! Ну, нехай би там штрап який або що, ну нехай би у вас, у холодній посидіти... А за що ж тюрма? Ми ж нікого не вбили, не вкрали...

— Закон, голуб'ята, закон. Не можна з богом жартів робити, а зі служби божої іграшку. Ну, можете йти собі тим часом.

— Ваше благородіє!..

— З богом! Я не суддя. Мое діло записати, а суд розбере. Гайда!

Дяка Маковійського становий покликав після всіх. Дяк думав, що становий має його за найважливішого свідка в цій справі; він поважно увійшов у кімнату, почувавши свою вагність і заслугу

— Скажіть мені, — спитав становий. — Чи у вас нема іншого діла, як вештатись по ночах попід чужі ворота і заглядати у чужі вікна?

Дяк збентежився.

— Я... гм... я... случайно...

— Знаю. І до тої самої Крамарихи ви теж случайно ходите вечорами? Хіба ваше діло назирати, шпигувати та доноси робити?

— По долгу служби...

— То ваша служба тиняється попід чужі вікна? По досвітках ходити?

— Штунда, — пробубонів дяк.

— Самі ви штунду розводите, сутяги проклятуші, хапуги! Стидайтесь!

— Позвольте, ваше благородіє. Мое достоїнство...

— Достоїнство? — завищав становий. — Геть, волоцюго! — затупотів він на дяка.

Маковійський вискочив із хати.

Роздратований становий ходив по хаті швидкою ходою. Увійшов другими дверима отець Мефодій.

— Добре ви пробрали дяка, — сказав він становому. — Так і слід йому.

— Ех, батьку, — промовив сердито становий, згортаючи свої папери. — Не во гнів будь: і ви таки тюхтій добрий. Ну як таки потурати такій шельмі та ще й боятись його? Який з вас піп? Баба! вибачте в тім слові.

— Консисторія, знаєте... — почав панотець.

— Ет, говоріть! — перехопив становий. — Як вам не тремтіти перед тою консисторією, коли ви свого ж дяка боїтеся?

— Ох! — тільки зітхнув отець Мефодій.

Напившись чаю, становий поїхав. Він був лихий і на дяка, і на попа за цю справу.

«Надало ж їм лихо, — думав він, — із дурної вигадки якоїсь робити цілу справу, судове діло! Чорт його знає! Оттак знічев'я та й видумують діла і людям клопоту завдають... Та й діло, подумаєш, справді! Мало чого не буває такого?»

І пригадав собі становий одну подію за своїх молодих літ, як іще служив він канцеляристом у губернському правлінні. Зібрались канцелярські хлопці чоловіка з десятеро до одного з товаришів на іменини, сама голота. Скинулись по копійок двадцять та й задали бурлацький бенкет. Випили, звичайно, закусили оселедцем та ковбаскою. Був один із них, Прокопович Лука, прозвиськом Індик. За червоний великий ніс прозвали його так. Індик був слабкий на голову, з двох чарок бував уже дуже веселий, а від трьох і п'яний. Мовби вчора

було, пам'ятаю, хлопці на тих іменинах ще й не випили були гаразд, а Індик уже куняв. Силують його в одну душу: випий ще. Не хоче й не балакає. Почали напувати його силоміць. Взав один, Покотило — здоровий був гайдамака, — Індика ззаду за руки повище ліктів; а другий почав заливати його горілкою, защебивши його довгий ніс пальцями і промовляючи: «Причащається раб божий Індик», а другі співали: «Тіло Христове прийміте, істочинка безсмертного вкусіте», потім запихали Індика оселедцем, а далі знову заливали, та вже не горілкою, а мішаниною: горілку, і пиво, і ропу з оселедиць злили до купи. Індик пручався, мотав головою, блював, а вони реготали, співали причасну.

Увійшов на те хазяїн хати, міщанин-свинар, та, похитавши головою, почав їм дорікати, що не гоже так робити християнам, гріх. Трохи втихомирились, почастивали хазяїна — та й край. Розійшлись собі любенько. Нікому ніякої кривди ані халепи не було.

А це ж блюзнірство було таке ж саме, як і оцей похорон у Крамарихи, а може, ще й гірше: з таїнства глумились, а не з обряду, як ці парубки. Та на гріх тут уже дяк і піп до цього взялись. Та й хитрий же піп, думав становий: просить — полякайте їх самі та й пустіть. Сам не хотів лякати, а пише бумагу. Ну, коли б так, при случаї, на словах сказав або просто записочку написав — чому ж? І я б по-простому: ну, набив би там мордюку одному-другому, посадив би у збірню — та й край. Суд скорий, правий і... таки милостивий; бо краще ж дурневі взяти по пиці, ніж у тюрмі сидіти. Та ба! Хитрий піп офіціальну бумагу пише, щоб самому бути чистим, а все на мене звалити. Добре придумав! Та офіціальну бумагу не сховаєш...

— Тьху! Бодай ви пропали.

Вернувшись додому, становий ще довго думав, ходив по канцелярії, перегортав книжку законів та сердито спльовував.

Потім, зітхнувши, він згорнув дознание про блюзнірство у пакет та й відправив його до судового слідователя.

* * *

Судебний слідователь, ще дуже молодий чоловік, гарний, чорнявий, кучерявий, прочитавши дознание станового, здвигнув плечима.

«Чорт його знає, — подумав він, — як тая адміністрація, їй-богу, з усякої дурниці робить важне діло! Ну, на бісового батька було оце дознание робити і мені пересилати? Розпитав би так, на словах, ну, розправився б сам якось із парубками «мірамаи кротости», та й край. Ні, кортиться «діло» зробити

та за якусь хлоп'ячу вигадку втовкмачити дурних парубків у тюрму! Може, вони хлопці й чесні, путящі, а посадять у тюрмі, то вже годі: вже арештанти і злодюги повік. А бодай би вас усіх!»

Нічого робити, звелів слідователь писареві розписати повістки і визвати у свою камеру всіх парубків, що справляли похорон, і дяка Маковійського за свідка.

Точнісінько так вийшло, як з дознанієм станового.

Слідователь знов розпитав парубків і записав усе, а дяка вилаяв ябедою і вигнав.

Ще гірше жалко стало слідователю парубків, коли він їх в очі побачив.

Він пригадав собі одно весілля за студентських часів.

Була у нього тоді любка Наталя, якась бідненька швачка. Чи любив він її, чи ні, він тоді добре не знав — тепер бачить, що ні, — а вона його любила, здавалось, щиро. Оце колись весною, у свято, зійшлося до нього скільки чоловіка товаришів. Прийшла й Наталя. Була й пляшечка, і чарочки. Один із товаришів гарно грав на гітарі і співав українські пісні. Наталя дуже любила пісні і залюбки слухала б їх та й слухала б, хоч і наганяли вони на неї сум та журбу.

І тепер ось вона задумалась, сумно затопивши очі через відкрите вікно кудись удалечінь. Весняний вечір був тихий, погожий, сонце заходило в рожевих хмарах. Молоде, майже дитяче личко Наталі було жалісне-жалісне, з тою поволокою смутку та журби, що наклала так рано на нього сирітська доля і щоденна праця задля шматка хліба. Він сидів поруч неї так близьенько, що чув тепло її тіла.

— Випий, Наталю, веселіше буде, — сказав він.

— Не хочу, — відмовилась вона.

— Випийте, випийте, — намовляли товариші. — Не цурайтесь компанії.

— Пийте собі, не вважайте на мене, — відповіла вона, — мені й так добре.

— Та випий-бо, — силував він. — Ну, коли любиш мене, одну чарочку.

— Хіба без того не можна любити? — спитала вона.

— Ну, випий, прошу. Веселіше буде і тобі, і мені, і всім.

Наталя любо глянула на нього, зітхнула легенько та й випила. А товариші співали гуртом:

Вип'єм за щастя, вип'єм за долю,
Вип'єм за те, що миліше,
Щоб наша доля нас не цуралась,
Щоб в світі легше жилося!³

Випили знов, випила й дівчина удруге, та й наче справді повеселішала.

— Оце ж, хвалити бога, наші молоді й повеселішали, — сказав хтось.

Слово «молоді» вподобалось компанії.

— Ануте, повинчаймо їх, то й справді «молоді» будуть.

І повинчали. Один був за попа, зв'язав їм руки хусткою, водив круг стола з самоваром, пляшками і чарками, гурт співав: «Ісаїє, ликуй»⁴.

Вигадали зробити шампанське з шипучого лимонаду з коньяком. Пили всі, пила й «молода».

Гітарист почав строїти гітару для нової пісні, коли враз почувся неначе короткий придушений стогін.

«Молода» впала ниць на постіль, сховала лице у подушку і плакала, ридала таким стогоном, що душу надривав...

Він, слідователь, і тепер неначе бачив ті худенькі плечі, що здригались від того безнадійного, безпорадного плачу.

Гидко було...

Це ж було подвійне блюзнірство, кощунство. Крім церковного обряду, вони надругались тут над бідною, сирітською душею...

Де вона тепер, та бідна, покривджена «молода»?..

Слідователь глянув на «діло» про парубків, що лежало перед ним на столі.

Чи не дивна це примха долі, що таке «діло» вкинула в його руки? Він радніший роздер би оце «діло» на шматочки, та ба! Папір подерти, знищити можна, а «діло» не загине... Закон. О, законе людський!..

І довго слідователь ходив по кімнаті з кутка в кут, гриз нігті, кудочив свої чорні кучері, а вкінці таки згорнув «діло» у пакет і надписав зверху: «Прокуророві Н-ського окружного суда».

* * *

Прокурор був середнього віку чоловік, худий, жовтий, нервовий. І служба, і діла обридли йому, обрид, здавалось, і увесь світ.

Ніщо його не цікавило, ніщо не тишило. Службу свою він справляв, як машина. І того дня, як одержав він пакет від судейного слідователя з ділом про блюзнірство, все чогось склалося так, начеб змовився увесь світ дратувати нерви прокурора.

Вранці наробили чаду самоваром і через те голова боліла. Потім приїхала теща, яку він ненавидів. Дітей розпустили у школі на пуцання⁵, вони були всі дома, бо жінка не пустила

їх надвір через непогоду; день був холодний, прикрий, стояла мряка; діти, сидівши дома, зняли такий шарварок і гармидер, що хоч із хати тікай. До того ще теща і жінка заходились пекти якісь витребеньки та ласощі, цілий день щось товкли та терли у кухні, а з обідом через те опізнались. Ще й «діл» цілу копицю нанесли з пошти!

Буває іноді таке, що жити б не рад, а тут усе тобі впоперек та на злість іде.

Було надвечір. Прокурор, перечитавши «діло» про блюзнірство, не пожалів і кришечки парубків, бо не звик він нікого жаліти, надписав на обложці: «Подлежит суду по статтє 182» та й відсунув «діло» набік.

У сусідній кімнаті діти зняли знов якийсь спів та регіт. Він вийшов туди, щоб нагримати на них, та й здивований спинився на порозі.

На столі світилось скілька свічечок, що полишилися з ялинки ще з різдва; старший хлопець, надівши батькову крилатку і циліндра, правив щось як піп, мовби акафіст:

— Радуйся, сороко, радуйся, вороно, радуйся, горобче, великий чудотворче!

А менші співали гуртом:

— Совайся, Ничипоре, со-о-ова-айся!

— Що це ви, паршуки, вигадали? — загримав несамовіто прокурор, тупаючи ногами. — Я вас, дрантивих, різкими виперішу!

З других дверей вискочила жінка з закачаними рукавами і масними руками.

— Чого ти визвірився на дітей? — спитала вона.

— А ти не бачиш, що вони роблять?

— Що ж? Гуляють. Хіба вже і погратись дітям не можна?

— Це ж блюзнірство, кощунство, — кричав прокурор. —

Гріх!

— Скажіть, бога ради?! — дивувалась жінка, здвигаючи плечима. — Давно ти став такий богобоязливий?

— Але ж це злочинство, карається законом, — казав прокурор.

— Ти здурів, — озвалась жінка. — Що ж, своїх дітей до суду потягнеш, може?

— Але ж...

— Слухай. Я вже бачу, що твої нерви знов розходились. Дай спокій дітям; тільки їм і волі тепер від тієї науки, як розпустили їх на пущання. Невже ж їм по струнці та по закону навіть іграшки свої робити? Іди краще куди, чи у клуб, чи до знайомих, розважиш трохи себе, то буде і тобі, і нам краще. Іди. Гуляйте собі, діти, гуляйте.

Прокурор грюкнув дверима та й вернувся у кабінет.

«Справді, краще піти з дому кудись», — подумав він. Випадком глянув він на «діло» про блюзнірство, де його рукою, великими літерами було поставлено: «по статті 182» та й... плюнув сердито, одягся і вийшов із дому.

Проходячи двором попід вікнами дитської світлиці, він почув знов гурт дитячих голосів.

— Совайся, Ничипоре, со-о-овайся!

ТЯЖКА ДОРОГА

У селянина Івана Шпака сталося лихо превелике: його старшого сина Микиту привалила деревина, як рубали вони осіку на леваді; не вбила на смерть, а дуже тяжко привалила, аж кров йому горлом пішла.

Микита і завжди був кволий, слабосильний, особливо з тої пори, як цілу зиму переболів на кольку; перевівся з того часу парубок нінащо, навіть у москалі його не взяли, видали білий білет, бо, казали, легені в нього гниють.

А проте, хоч і кволий, і слабосильний, а був Микита дуже ширий та роботящий, косити й молотити нездужав, бо від такої роботи дух йому в грудях забивало, зате всяку іншу роботу коло хати, на городі, коло худоби справляв сам усю; за таким сином про таку роботу в старого Івана Шпака, як-то кажуть, голова не боліла.

Був у Шпака ще другий син, молодший; але той, хоча тілом дужий був, та розумом не вийшов у люди: придуркуватий був.

І от тепер, як сталося те лихо, саме перед зимним Миколою, тяжко зажурився Шпак: і парубка жаль було, бо ширий і добрячий був, і по хазяйству — як без руки опинився. Поки ходив Микита, то якимось ніби ніхто й не бачив його роботи, а як ліг, то й примітно стало, що трудно без нього по хазяйству обійтись.

Як принесли Микиту додому — тоді, після тої нещасливої пригоди, сам іти він нездужав, — то думали всі, що помирає вже: посинів, дихав чудно якимось, часто, й кров йому чиста горлом юшила. Але приїхав фершал, поставив йому баньок на груди й на спину, дав чогось пити — й трошки ніби легше стало Микиті.

Тільки райв фершал конче і зараз везти його у земську лікарню.

— Дома, — казав, — трудно йому раду дати, а в лікарні всі способи й ліки є, і доктор його щодня буде бачити.

Шпак не хотів саме перед святами везти сина у лікарню: мати плакала, як за покійником, і просила лишити дома —

нехай, мовляв, як має він умерти, то тут, у своїй хаті, серед своїх. Але сам Микита,— розумний він такий був,— хотів у лікарню і просив батька, а маму розважав.

— Везіть мене, тату. Вони ж там краще знають, що й до чого, вони вчені... Може, порятують мене... може, хоч ту кров зупинять... тяжко мені дихати... А ви довідаєтесь через який час — як не полегшає, то заберете мене додому.

Та й послухав Шпак людської поради й синового прохання і завіз Микиту в лікарню до міста.

Огляdivши хворого, лікар похитав головою.

— Трудна його справа,— сказав він.

— Не видужає? — спитав Шпак.

— Хто його знає... Дуже вже він слабкий... А втім, коли кров зупиниться, то ще буде надія.

— То, може б, я його не кидав тут, а повіз би назад додому?

— Ні, лишіть його на який час. Довідайтеся через тиждень, тоді скажу.

Через тиждень Микиті не полегшало. Хоча кров була спинилася, але почалася гарячка.

І коли Шпак приїхав довідатися, лікар знов пораяв не брати хворого додому, бо при такій гарячці можна було його застудити й тоді стало б іще гірше.

— А може, як то вже немає надії, то забрав би я його додому? — питав Шпак лікаря.— Стара моя вже запухла з того плачу за ним. В одну душу: «Вези,— каже,— додому, нехай я хоч надивлюся на його востанне... нехай хоч куті з нами поїсть, сердешний».

Лікар вагався.

— Ви ж застудите його по такій дорозі,— сказав він.— Гляньте, що надворі діється! Нехай би побув ще хоч до свят. Може, за той час гарячка перестане, тоді й надія якась буде на поправку.

Надворі справді діялося погане: холодний зимовий дощ хлюпав по калюжах, сніг пропадав від того дощу, а дорога стала пекельна: ні саньми, ні возом їхати не можна було.

— Тяжка дорога! — зітхнув Шпак.— Удосвіта виїхав я з дому, то насилу до полудня перепхав тих півтори милі. Худібка зморилася до краю. Поки додому доплентаюся, вже ніч буде.

— От бачите,— мовив лікар.— Як же ви його, такого хворого, холодити будете по такій негоді?

— Нехай вже, тату, я побуду тут до свят,— просив Микита.— Може, полегшає... Помирати не хочеться...

— А не помре ж він у вас до свят? — спитав Шпак лікаря.

— Не помре, бог дасть.

— Ну, то нехай побуде. То я вже, сину, у четвер приїду, перед кутею, та й заберу тебе. Хоч пересвяткуєш з нами...

Шпак одвернувся до вікна. Пара гарячих сліз збігла йому по темному лиці, по сивих вусах аж на груди... Він витер їх рукавом свити...

Ще тиждень минув. Микиті не полегшало: гарячка палила його, він дуже схуд за той час, що пролежав у лікарні, очі позападали йому глибоко, а на лиці, на щоках палав червоний рум'янець. Танув Микита, як та свічка воскова, тяжкий кашель дихати йому не давав.

У четвер знов приїхав батько: зарані вибрався з дому, ще поночі виїхав, щоб час був спочинок дати коням і задня ще додому вернутися. Дорога дощенту розкисла й погода була така сама погана.

— Що ж, пане докторе, дозвольте забрати його? — спитав Шпак, стоячи коло постелі хворого сина.

— Беріть,— сказав лікар.

— То вже, значить, нема надії на нього?

Лікар не сказав нічого, тільки розвів руками: він не хотів, щоб хворий Микита почув, що надії вже нема.

Шпак сумно подивився на Микиту.

— Ідьмо, сину...

— Ідьмо, тату...

Микиту одягнули в його одягу, служниця допомогла батькові, бо хворий не мав сили сидіти. Закутавши його з головою в материну теплу хустку поверх кожуха, Шпак з сторожем лікарні вивів його під руки надвір і висадив на віз.

Мовчки зібрав Шпак опалки з-перед коней, поправив нашийники і підійшов до воза, щоб підмостити хворому соломи, де треба. Микита лежав на возі, підкорчивши ноги під себе.

— Добре тобі лежати? — спитав батько.

— Добре, тату.

— Не змерз?

— Ні.

Шпак стояв коло воза, переступаючи з ноги на ногу, він ніби хотів щось сказати, та вагався.

— Чому ж ми не їдемо, тату? — спитав Микита.

— Зараз, зараз...

Шпак висякав носа.

— А що я тобі скажу, Микито: заїдьмо ще у містечко...

— Треба купити чого?

— Треба б... Може б, ми, сину... вже відразу й дошок купили пару... Сам бачиш, яка тяжка дорога... Коні худі, ледве тягнуться... А де ж я їх у селі достану? Доведеться «потім» ще раз ганяти у містечко...

— То купім, тату,— зітхнув Микита.
— У Берка, кажуть, недорого... осикові...
— Тату! — сумно сказав Микита.— Чи ж я у вас не заробив хоч на соснові? Я ж вас слухав... старався...
— Ой синку, синку! — зітхнув Шпак.— І заробив ти, і старався... Чи я ж би тобі жалкував, дитино моя? Ти знаєш сам: де ж ті гроші? Не стане на соснові...
Микита мовчав.

— Ще ж і горілки треба буде... і попові... — мовив сумно Шпак.

Микита тяжко зітхнув.

— То вже знаєш, як буде, сину? Я вже тобі повесні, як спроможуся, то поставлю хреста доброго, дубового, вже не пожалію. А тепер уже нехай дошки будуть осикові... Га?

— Нехай...

«НЮБЕЯ»¹

Бувальщина

До брудного жидівського заїзду в маленькому місті на Волині підїхала на чотирьох підводах трупа артистів. Тут вони мали дати дві вистави, а коли пощастило б, то й третю, а потім їхати далі, у друге містечко, звідтіль у третє — і так далі, без краю. Звичайно, як мандрівна провінціальна «руско-малорусская» трупа.

Було це пізньої осені перед Пилипом². Холодний вітер гнав якусь мряку, чи то дрібний дощик, на вулицях було слизько й кально, стояли калюжі, бо танув сніг, що випав був кілька днів перед тим.

Старий, брудний заїзд з облупленими стінами стояв серед містечка, над дорогою. З темного підсіння, куди заїздили підводи, було четверо дверей у «номера», як називав господар горниці свого заїзду, а далі була стайня і возовня, під тою ж таки самою стріхою.

Артистів було десятеро, й розташувалися вони в трьох «номерах» заїзду, — бо четвертий зайняла компанія приїжджих офіцерів.

У найменшу горницю, що була в кінці підсіння, геть коло самої стайні і єдиним віконцем своїм дивилася на облуплену стіну сусідньої хати, молодий, худий і блідий чоловік з голеним обличчям, у козушину, критій сірим суцном, та в сивій смушевій шапці, ввів під руку закутану в теплу хустку жінку.

Вона йшла помалу, похилившись і через силу пересовуючи ногами, а як переступала поріг, то застогнала жалібно.
— Помалу, Івасю,— просила вона.— Ой, як тяжко... Як погано!..

— Сідай... Ось тут сідай, просто на ліжко. Я тебе зараз розкутаю, роздягну та й відразу ляжеш, спочинеш, то й легше тобі буде.

— Ой, де вже легше! — простогнала жінка.— Чогось мені чимраз гірше стає...

— Втомилася ти, бо дорога погана, розтрусило тебе й розбило. А спочинеш, то й полегшає. Я здоровий, а й у мене спина болить, наче цілий день молотив.

— І втомилася, й болить-таки... там... чимраз гірше... Та я б усі болі залюбки перетерпіла, якби Наталочка наша була здорова та з нами тут була...

Іван не сказав нічого, тільки зітхнув тяжко й почав розкутувати хвору. А вона сиділа, згорбившись на ліжку, склавши руки на колінах.

— Насте, сиди рівніше, бо не розкутаю ніяк,— казав Іван.— Насте, не хились же, Насте! Що з тобою? — крикнув він переляканим голосом.

Настя схилилася набік і впала на постіль, на голий брудний матрац, ще нічим не застелений, без подушки. Тепла хустка зсунулася їй з голови; лице Насті було бліде як стіна, уста сині, очі заплющені.

— Насте! — з одчаєм скрикнув Іван, вхопивши її за руки.— Що з тобою? Ой боже мій, що з тобою!

Він пустив її руки, й ті руки впали, мов мертві.

Іван вибіг з кімнати в підсіння.

— Ой, рятуйте! — крикнув він.— Ой, люди!

У «номер» вбігло кілька товаришів артистів, що не встигли ще пороздягатися з дороги, прибіг і господар заїзду.

— Що? Га? Води... води дайте!

— Вмерла?

— Зомліла?..

— Зомліла, напевне, зомліла...

На Настю бризнули холодною водою. Метушня в хаті була велика, двері в підсіння стояли нарозтіж.

Настя відкрила очі: мутні, немов сонні.

— Холодно... Ой, холодно!.. — промовила вона.

— Зачиніть двері! Та й справді тут холодно, як на дворі.

— Запаліть у грубці! — звернувся хтось до господаря.— Тут-бо у вас і справді собака не висидить, не то що людина, та ще хвора.

— Зараз, зараз... Сею минутою! — метнувся господар.

— Настечко, що з тобою? — лагідно питав Іван, взявши хвору за руку, холодну, як крига. — Зомліла? Болить дуже?.. Втомилася?..

— Ой, так мені пагано... Так недобре...

— Треба лікаря, — сказав один з артистів. — Не можна ж так. Чи є тут лікар? — спитали господаря.

— Аякже! Є. Аж два докторі є.

— Пошліть кого-небудь, щоб привіз лікаря.

— Не треба, — тихим голосом мовила Настя. — Що він мені pomoже?

— Як — не треба? Де ж бо таки так? Ви ж зовсім хворі. Треба щось робити, так не можна. Біжіть по лікаря.

— Я зараз пошлю звощика, — сказав господар. — За раз, сею минутою!

— Та у грубці зараз щоб запалили. Це й без лікаря всякий скаже, що так холодити хвору людину не можна. Та самовара поставте.

— Сею минутою!

Тим часом Іван з двома артистками роздягнули Настю з верхньої одежі, якось застелили ліжко, вклали її і накрили всім теплим, що було в них. Настя трусилася, як у пропасниці.

— Чи то з холоду так її трусить? — бідкався Іван. — Чи з утоми? Чи з хвороби?..

— І з болю, і з утоми, і з холоду, — все до купи склалося, — мовив підстаркуватий, гладкий, обголений комік.

— А сьогодні ж грати треба, — озвалась одна артистка.

— А треба.

— Та як же вона буде грати?

— Спочине, зогріється, заспокоїться, то й буде грати. До вечора ще далеко.

— Авжеж, — згодився старий комік.

— Федотов не подарує, — мовив другий артист. — Що йому до того, що людина хвора? Грай, хоч ти собі рачки на сцену лізь, а грай. А не можеш чи не хочеш — пропадай з голоду.

— Ох! — тихо простогнала Настя. — Я б грала, коли б тільки не боліло так тяжко... коли б не душило так під серцем... коли б я хоч знала, що там з дитиною робиться, з Наталочкою?..

І вона тихо заплакала.

Минуло з півгодини. У підсінні заторохкали балабончики містечкового звощика. Рипнули двері, у них просунулась голова господаря й сповістила:

— Доктор приїхав!

Увійшов лікар. Він привітався, кивнувши головою, й почав роздягатися, шукаючи очима, куди б повісити своє пальто

й шапку, й, не знайшовши навіть цвяшка у стіні, склав свою одежу на стілець у кутку. Тим часом з горниці повиходили товариші артисти, лишилася тільки одна артистка та Іван, Настин чоловік.

— Що тут у вас сталося, люди добрі? — спитав лікар, підходячи до ліжка й уважно дивлячись на хвору примруженими, короткозорими очима.

— Ось жінка моя, пане докторе, занедужала, — сказав Іван. — Сідайте, — додав він, підсовуючи стілець до ліжка.

— То ви артисти з трупи Федотова? — питав лікар, витираючи хусточкою мокрі від опару вуси.

— Еге. Оце тільки-що приїхали.

— І хвора також артистка?

— Авжеж. Сьогодні має грати Ніобею.

Лікар похитав головою.

— Ну, розкажіть, що у вас болить? — звернувся він до хворої.

— Ось тут болить... так болить, що аж зомліла я з того болю... всіх перелякала...

І Настя відгорнула з себе стареньке пальто з такою драною підшивкою, що аж вата клаптями лізла; потім таку ж саму діряву, витерту хустку. Лікар аж зітхнув, дивлячись на те нужденне лахміття та на стару Настину сорочку і спідницю, що місця живого не мали на собі без дірки або латки...

— Не дуже тут у вас тепло, — мовив він. — І дух такий прикрий від тої стайні, від гною. Чи не могли б ви хоч для хворої якусь кращу, теплішу горницю взяти?

— Де ж її взяти? — здвигнув плечима Іван. — Ще в гірших бідували не раз... Ця ще нічого... Ось запалять у грубі — буде трошки тепліше.

— Ну й життя ж ваше... циганське, вибачайте, — сказав лікар. — І здоровому, мабуть, не легке воно, а що вже хворому.

— Гірше циганського, пане докторе, — озвалась хвора. — Цигани хоч бідують, так за те волю мають. А ми невольники, продані з тілом і душею...

— Як — продані?

— Найнявся — продався, — сказав Іван. — Антрепренер як хоче, так нами й орудує. Слабувати не можна: занедурити! — іди собі геть і подихай з голоду... Е, багато говори! — махнув він рукою.

Лікар почав оглядати хвору й розпитувати про її болі. Потім, оглянувши та вислухавши все, що треба було, поклав хворій під пахву тепломір.

— Ось так посидьте ще хвилинок з десять, подержіть тепломір. Бо у вас ще й гарячка є.

— Яка ж гарячка? Мене холодом трусить.

— Ото ж то, мабуть, і починається гарячка,— мовив лікар.

— Тут, пане докторе,— озвався Іван,— опріче цієї хвороби, ще тяжке лихо в нас є: дитина наша занедужала, як у Дубні грали ми. Мусили лишити її в земській лікарні, бо з собою ніяк не можна було везти: кір у неї почався, горить уся. А що ми відразу не помітили цієї хвороби та ще, мабуть, десь застудили її, тиняючись отак по заїздах: бо до того кору ще й запалення легенів причепилося. Куди ж було з нею подітися? Жінка хотіла лишитися там з нею, та антрепренер наш і слухати не хотів. «Як лишатись, то лишайтесь,— каже,— але вже до мене не вертайтесь, не треба мені вас і чоловіка вашого не треба, не хочу держати вас,— каже,— ідіть собі під три чорти всі: одні збитки мені через ті ваші хвороби. Одну виставу граєте, а дві пропускаєте!» Ну, а куди ж нам тепер, зимової доби, подітися? Гроші він нам винен, а попробуйте виправити їх! Неволя, каторга, та й годі!

— Сама, повірите, через силу ноги волочу, а грати мушу,— мовила хвора.— А душа потерпає, як подумаю, що там з дитиною робиться...

— Мала дитина? — спитав лікар.

— Шість літ.

— Ну, то перебуде кір, видужає. Це ж не така вже тяжка хвороба.

— Не кір страшний, а те запалення легенів,— озвалася хвора.— Лікар казав, що дуже тяжке воно в неї і небезпечне... що днів три-чотири він ні за що ручати не може... Кво-ленька вона в нас, худенька, слабосила... Та й де та сила взялась би в неї з такого бурлацького життя? Ми ж більше трьох днів на одному місці не сидимо. Отак увесь вік свій та бідна дитина тинялася по брудних заїздах!.. А чи раз воно бувало, що по два дні, по три дні не обідали ми, якоюсь ковба-сою чи чаєм живилися!

Сльози струмочком бігли по блідому обличчі хворої. Гарне було воно, те обличчя, особливо очі, блакитно-сиві, великі, тепер повні сліз, тільки якісь жовті плями та темні смуги під очима трошки збавляли тої краси; від безсонних ночей поробилися вони та від усяких мазил та фарб театральних.

— Слухайте, люди добрі,— мовив лікар,— що там з дитиною вашою — нічого не скажу, бо не знаю й не бачив її. А ви самі, пані добродійко, хворі, та неабияк — оце я напевно скажу. Грати ви ніяк не можете сьогодні. У вас тяжка жіноча

хвороба та ось і гарячка...— він добув з-під пахви хворої тепломір,— тридцять дев'ять градусів. Лежати вам треба нерухомо днів кілька, поки гарячка минеться.

— Не можна ніяк,— казала хвора.

— Мусите.

— Не можна ніяк! — зітхнув Іван.— Афішки вже розліплено, виставу відкласти не можна... Федотов нас живцем з'їсть... зруйнує...

— Нехай хто інший за вас грає...

— Ніхто не може,— сказав Іван.— На другу виставу задалегідь ще можна було б обійтися без неї, вибравши якусь іншу п'єсу, та й то попереду півдня треба гризтися з антрепренером. А сьогодні вже мусить вона грати.

— Та як же вона буде грати, коли вона й хату перейти нездужає? Вона ж вам там, з того болю, знов зомліє, на сцені впаде...

— Ось за тим ми вас і попросили, пане докторе: піддержіть хоч на цей вечір, дайте їй чого такого, щоб зменшити біль, ви ж знаєте такі способи: морфій чи що там інше... А завтра вона вже грати не буде, лежати буде,— зробимо все, як скажете.

— Вона собі страшенно пошкодить, коли сьогодні встане,— змагався лікар,— так пошкодить за один цей вечір, що потім і за три дні не поправите...

— Ні, пане докторе,— озвалася хвора.— Ви мене не знаєте: в мене натура цупка та живуча, що нічого мені не буде. Вже зо мною таке бувало, бо ця жіноча хвороба в мене давно... Бувало так, що танцюю в оперетці, а в очах аж темніє з того болю; тільки не вмлівала... А тепер чогось слабша неначе стала. Може, через те, що за дитиною журюся й не сплю по ночах. Вони всі, як повернуться з вистави, повечеряють, то сплять як убиті, а я не можу... плачу...

— Нервові стали,— мовив лікар.— І не диво.

— Пане докторе,— питала Настя,— чи дуже тяжке буває те запалення легенів після кору? Чи дуже вмирають од нього діти?

— Як яке... Буває й тяжке, буває, що й помирають... Трудно сказати, не бачивши дитини.

— Як же ви нас порадите, пане докторе? — спитав Іван.— Запишете що?

— Лікар розвів руками.

— Трудна рада! Я б записав вам усамперед — лежати спокійно, не вставати сьогодні.

— Неможливо! — в один голос сказали чоловік і жінка.

— ...а надвечір тепленьку купіль собі зробити, ванну.

— І це неможливо!

— Ну, то я вам скажу, що й вилікувати вас неможливо, — відрік лікар. — Хвороба не вважає, чи ви артистка, чи ні, які у вас умови з антрепренером, чи багаті ви, чи бідні, чи хвора у вас дитина, чи здорова, хвороба на це не зважає, а робить своє. Ви ставите мені неможливі умови: і допоможи, й не можемо зробити того, що кажеш.

— Хіба ми цього не розуміємо, пане докторе? — сумно сказала хвора, витираючи сльози рукавом подертої, латаної сорочки. — Зрозумійте ж і ви нас: я мушу грати сьогодні, бо як не буду грати, то завтра ми не будемо їсти, не буде чим заплатити за цю брудну, нужденну конуру, не буде за що доїхати до Дубна, до хворої дитини, що, може, останні години свої доживає...

Гарне, хоч бліде й виснажене, обличчя хворої скривилося й збіглося, бо вона через силу перемагала сльози, що душили її. Вона знов витерла очі й тремтячим голосом, що раз у раз переривався, мовила далі:

— Не як лікаря, як людину прошу вас: дайте мені полегкість, дайте змогу грати сьогодні... Морфію дайте чи чого знаєте... а завтра я вас послухаю, буду лежати... все зроблю, що скажете!

Лікар задумався, підперши голову руками.

— Добре, — сказав він, зітхнувши. — Дам вам морфію, боліти у вас буде менше, зможете ходити... А як вип'єте вина перед виходом на сцену, то й не зомлієте... А завтра... вам утроє гірше буде, ніж тепер.

— Спасибі вам!

— Нема за що. Дайте мені паперу й пера, щоб написати рецепт.

Метнувся Іван, але не знайшов ні паперу, ні пера, ні чорнила.

— Ну, не треба, не шукайте, — сказав лікар.

Він сів до столу, добув з кишені записну книжечку, видер з неї листочок і написав рецепт олівцем.

* * *

Увечері того дня у залі містечкового клубу, що заступає театр, було повно народу. У четвертому ряді сидів і лікар.

Прийшов він розважитися після буденної щоденної роботи, тяжкої роботи серед атмосфери людського страждання, болю й сліз. Тягнуло його сюди ще якесь болюче бажання подивитися, як його бідна пацієнтка, з тяжким болем тіла й душі, буде грати веселу комедію, і боявся він, що, може, й тут, на виставі, його поміч буде потрібна нещасній артистці. Ніобея була дуже гарна в старовинному грецькому хітоні,

що не ховав її і не псував чудових, принадних форм її молодого, стрункого тіла; а особливо гарне було її бліде обличчя й очі, що світилися дивним блиском. З усієї публіки, що сиділа в театрі, тільки один той лікар знав, який грим навів на те личко, на ті очі тої незвичайний, гарячковий блиск і красу...

Підстаркуватий, лисий чоловічок у чиновницькій тужурці, що сидів коло лікаря, штовхнув його легенько ліктем:

— Яка ж бо вона гарна, бодай її курка вбрикнула! Га?

— Гарна, — знехотя озвався лікар.

— Форми які чудові! А личко! А очі, очі які блискучі!..

— Блискучі...

— Та що ви так байдуже, немов про оселедця маринованого або про печену качку говорите? Нема у вас почуття краси, пане докторе. Чи, може, вже вам, як лікареві, докучило дивитися на жіночу красу? Хе-хе!..

— Може, й докучило, — зітхнув лікар.

— Приїлося, хе-хе! — і він хитро підморгнув оком. — А я, признаюся вам, хотів би бути лікарем, хе-хе!.. Особливо для таких дівчаток та жіночок, хе-хе!.. Жалкую дуже, що я не лікар!

— А я жалкую дуже, що я лікар...

І він одвернувся од свого сусіда, щоб не вести далі такої розмови.

Дуже сподобалася публіці весела, дотепна комедійка. Особливо щиро сміялися, коли Ніобея, у найкомічніших місцях, ламаючи руки, скандувала гарний вірш-гекзаметр: «Плач, Ніобее, царице без царства і мати без дітей!..»

В антракті лікар покинув свого сусіда, що не переставав докучати йому своїми брудними жартами про жіночу красу, й пішов боковим переходом за лаштунки. Він звернувся до одного з гурту артистів:

— Як себе почуває Настя... не знаю її справжнього прізвиська: що Ніобею грає? Вона нездужа... Я лікар.

— Ага! Щось погано з нею сьогодні. Слушайте, Настя Михайлівна! — гукнув артист. — Доктор зайшов провідати вас.

Лікаря провели в другу кімнату. Настя лежала на кушетці знесилена, втомлена; очі її світилися, як жаринки, від гарячки, що палили її.

— Ну, як ви себе почуваете? — спитав лікар.

— Поганенько... Болить нестерпно... А все ж таки трошки поміг на перший час ваш морфій, спасибі вам; якимось відіграла своє... Думала: не дотягну до кінця.

— Гарно грали... дуже вподобалося публіці.

— Ось уже скоро поїду й ляжу.

— Ідьте, спочиньте, а я завтра навідаюсь до вас,— сказав лікар, прощаючись.

Коло дверей до нього підійшов Іван, Настин чоловік. Вигляд його був такий дивний, несамопитий, що лікар подумав, чи не п'яний він.

— Пане докторе! — сказав Іван глухим голосом, що раз у раз переривався.— Не знаю, що й робити?.. Як сказати?

— Що?

— Перед самим початком вистави прийшла мені телеграма з Дубна, що наша дочка... вмерла!

У лікаря боляче стиснулося серце.

— Я їй, жінці, ще не казав... — мовив Іван.— І не знаю, як таке сказати?.. Вона ж... О боже мій! Що мені робити?!

* * *

На другій дії лікар сидів сам не свій.

— Де ви пропадали в антракті? — спитав сусід.— Хтось казав, що ви туди, за лаштунки, ходили, га?

— Дайте мені спокій!

— Ось воно що! А ще жалкуєте, що лікар! Хе-хе! Ну, а як я жінці вашій розкажу?

— Ідіть до чорта! — не здержався лікар і відвернувся.

* * *

Добре вже попівночі у брудному й холодному «номері» заїзду лежала на постелі Настя, вкрита старою хусткою та дірявим пальтом. Вона знов тремтіла вся, як у пропасниці. Очі її несамопитим, мов божевільним, поглядом дивились на Івана. А він сидів коло столу, підперши голову обома руками; перед ним лежала та телеграма, що прийшла увечері. Не-величка лампка давала вбоге світло на ту вбогу, непривітну кімнату.

Обоє мовчали. Про що ж їм було тепер балакати?..

У сусідній кімнаті сиділа компанія офіцерів та їх гостей. Через тонкі двері, що були між тими двома «номерами», чутно було їх голосну розмову; регіт, брязкіт склянок та пляшок.

— І гарна ж та Ніобея, бісової пари! — мовив басуватий голос.— Досі мені перед очима стоїть і голос її чую!

— Таких і на великій сцені не багато знайдеться,— озвався другий.

— На що вже наш доктор — і той не видержав, побіг в антракті за лаштунки... хе-хе! А як я йому про це натякнув, то трохи очей мені не видер... хе-хе! Кумедія!

— А є до чого побігти!

— Гарна, гарна, хоч кому! — знов озвався басистий голос, а потім проскандував той вірш-гекзаметр: «Плач, Ніобеє, царице без царства й мати без дітей...»

Втім, усі бесідники замовкли й переглянулись один з одним: з сусіднього «номера» почули вони несамопитий жіночий крик — не то плач, не то сміх.

То бідна Ніобея, цариця без царства і мати, що втратила єдину дитину, билася головою об стіну в тяжкій істериці...

УСЕ ПО ЗАКОНУ

Малюнок

Іван Іванович довгенько перебував за кордоном, аж одбився од рідних звичаїв, і тепер був приємно схвильований від думки, що повертається додому.

Але на кордоні сталася з ним неприємна і трохи чудна пригода. Під час подорожі купив він собі дві-три статуетки, дві-три копії картин, ще кілька дрібних речей, які подобалися. Він не ховався з ними і сам розказав таможенникові, що має такого, за віщо треба платити мито. Але таможенник хотів бачити все на власні очі й розпанахав Івану Івановичеві всі пакунки.

Підлеглого митові більше не знайшлося нічого, та знайшлося з десяток українських книжок галицького видання. З несхованою втіхою віддав їх зараз таможенник якомусь добродієві з пронизуватими очима, що весь час крутився зблизька, позиркуючи на пасажирські речі, а той, сквапно вхопивши їх, потяг кудись до іншої хати.

Тепер чемодани Івана Івановича виглядали мов вивернуті тельбухи... усе в їх було перекидане, змішане, одіж зобгана, чиста білизна перемацана замазаними руками, потрушена тютюном, змішана з брудною. Але Іван Іванович мусив усе те кинути на божий догляд, бо таможенник звелів для підрахунку мита перенести речі, підлеглі йому, до другого столу й вимагав, щоб Іван Іванович був при тому та впевнився, що все робиться по закону.

Здавалося, його найдужче обходило переконати в тім Івану Івановича.

З великим дивуванням довідався тепер той, що закон вимагає, щоб малюнки, які він віз, були порозвірчувані, ящики, в яких були статуї, поодбивані, папір, у якому вони загорнуті, розмотаний, а самі статуї не тільки зважені, а ще, якщо мали який п'єдестал, і розібрані. Нарешті, таможенник заходився скребти статуї ножиком, щоб дознати, чи зроблені вони з щирої бронзи, чи, може, з якого дешевого виробу.

— Бачите! — туркав він безперестану. — Ви ж могли б на нас ремствувати, якби ми цього не робили. Адже закон

визначає одно мито з мармурових, інше з бронзових, ще інше — з шпигальтрових статуй. Знов-таки мито не однакове за п'єдестал і за статую та й не однакове за п'єдестал з горорізьбою чи без неї...

— Бога ради! — прохав Іван Іванович. — Візьміть з мене якнайбільше мито, та не псуйте мені речей. Я ж їх тут не зможу впакувати гаразд, вони подеруться, поб'ються... Та й поїзд не дождатиме на мене, а піде, і я на тім більше втрачу.

— Як таки можна! — чемно, мов умовляючи химерну дитину, відповів таможенник. — Казна не потребує нічого зайвого, казна не хоче того, що їй не належить, але обов'язки наші — пильнувати інтересів казни, і вона не повинна нічого втратити! А чи втратите ви, це, вибачайте, нас не обходить. Нас обходить закон, щоб ніхто не важивсь плескати, що ми не додержуємо законів...

Згодом дійшла черга до наліжника з шовкових вичосків, який Іван Іванович купив десь в Італії і від якого забувся відчепити крамарську мітку. Виявилось, що саме через це за наліжник, який куплено було за 7 карбованців, казни належить 27 карбованців мита. Закон, що так дрібно таксував статуї, які в кожному разі могли дужче потерпіти від таможенного огляду, ніж шовкові вироби, не робив між ними жодної різниці. Їх важать, і мито береться з ваги.

— Але це якась нісенітниця! — не втерпів Іван Іванович.

— Вибачте, я не маю доручення обмірковувати закони... На те у поновленому ладі, — з задериковатою усмішкою відповів таможенник, — є Державна дума! ... Я лише виконую закон, і якщо не так виконую, кожен ваш виборець має право зробити запит...

— Коли так, я прикину вам наліжника, а платити такого мита не хочу.

— Це як завгодно...

Тим часом у залі з'явився жандармський офіцер, а за ним несли купу забраних у пасажирів книжок, між іншими й книжки Івана Івановича.

Його покликано до офіцера.

— Ваших книжок я повернути не можу.

— А то чому?

— Це закордонні видання.

— Але ви бачите: ця, наприклад, — це ж народні казки, записані на Полтавщині і лише видані у Львові.

— Це мене не обходить. Я не зобов'язаний розглядати зміст, але закон дає мені право затримати кожен закордонну книжку. Я перешлю їх до цензурного комітету до Києва,

вам видамо квиток, можете забрати їх там, якщо комітет дасть згоду.

— Але ж мені нема чого заїздити до Києва.

— Це мене не обходить.

— Ви ж бачите, поміж цими книжками нема й однієї на політичні теми, усі з історії літератури, усі однієї спеціальності. Ви ж знаєте закон, що кожен має право доставати навіть і заборонені книжки, які належать до його спеціальності...

— Не зобов'язаний знати вашу спеціальність.

— Та це ж видно з самих заголовків.

— Не маю охоти розмірковувати про те, але вже якби схотів умикатися, бачив би, що усі ваші книжки — українські...

Офіцер молоденький, ледве засіялися вуси, але вигляд войовничий і задеркиватий, і, очевидножки, має свої антипатії.

— Кінчайте вже хоч скоріше, — через силу стримуючись, звертається Іван Іванович до таможенника, що все ще копається, вираховуючи мито.

— Не можу спішитися...

Скінчається на тому, що поки Іван Іванович похапки силкується хоч як-будь скласти свої речі, поїзд рушає. Ще десять годин вечора, і Івану Івановичеві достанеться дожити другого, аж до чотирьох годин ранку. Розлючений, роздратований, ледве стримуючись, щоб не вилаятися, звелів він носильщикові нести свої речі до буфетної зали.

Довго ходив він по залі, не можучи заспокоїтися. Було прикро, було нудно, він був утомлений, але найдужче доймаєло почуття образи. Та згодом настрої занепадав, а дразлива нудьга робилась гостріша. Помалу зала спорожніла, лакей попригашував більшість ламп, і хата зробилась мов ще непривітніша та ще брудніша серед тьмяної сутіні, що напоялягла на неї. Спати з цим настроєм, на цих твердих і, здавалося, наскрізь брудних диванах, у цьому передиханому, аж кислому, повітрі було неможливо. Щоб якось перевести час, Іван Іванович, хоч не хотів їсти, замовив вечерю; скінчивши її, пив чай склянка за склянкою, а нарешті, щоб хоч почути людський голос, почав розмовляти з лакеєм. Балакати не було про що, і, щоб почати розмову, Іван Іванович почав розказувати лакеєві свою пригоду й розпитувати в його про таможенні порядки, неначе питаючи поради.

Зразу він помітив, що лакей цілком співчуває йому.

— Істинно, — якось поспішаючи, відповів він, — не знати, що й повелосся на нашій станції. Нове начальство, бачите... так вислужується... Давніше так не було, дивилися по людях

і по okazji, не робили даремно клопоту, а тепер не то пасажирам, а й нам жити не можна, ані найменшого дріб'язку з-за кордону перевезти не дають, а за кордоном, бачте, містечко, а тут же нема. Давніше начальство це понімало, а оці... — і лакей махнув рукою...

Під цей час у двері зазирнув жандармський унтер і зразу був подавсь, та, мабуть, занепокоївся, чого це людина інтелігентного вигляду не в відповідний час пробуває на станції та ще розмовляє з лакеєм, і за хвилю він знов повернувся до зали.

— А про який предмет зволите розговорювать? — звернувся він до Івана Івановича, разів з двоє пройшовши по хаті.

— Так що, Сазонт Осиповичу, нащот тутешньої таможні, нащот порядків... Обиду їм тут зроблено... — відповів за Івана Івановича лакей.

— Ага!.. А в якому, к примеру, смислі?..

— Так що вони, господин, значить, везли наліжника, ковдру тобто, у італійській землі заплачений сім карбованців, і, значить, не знаючи що і як, зовсім новенький і з міткою... а тут нагнали на той наліжник пошліни аж двадцять і сім карбованців. Ну, їм обидно показується.

— Ето дійствительно! — погодився жандарм.

— І вони з досади од того наліжника одкаснулися, прикинули його таможенникам, уроді начебто подарували.

— Ну, ето вже занапрасно! З якої такої okazji? А по міжду прочим, наліжник наліжником, а по якому случаю господин оказується на станції і не поїхали?

— Потому, як поки їхні пакунки переглянуто, поїзд, не діждавши на їх, пішов.

— Ну, ето другая причина, ето нічого, — заспокоївся жандарм і, заспокоївшись, зразу встряв до розмови, бо, знати, вона його зацікавила. — А нащот порядків нашої таможні, ето, дійствительно, сміху подобно... Ежелі, к примеру, моя жонка і прочіі которих тут служаших з загранишного містечка якої-будь дроб'язок для обихідки везуть, опальсинів там десяток або чулочки дітям, так в їх тут на таможні все те одбірають, і як з кожної самий би пустяк при ходився, то усе докупи складають: опальсини до опальсинів, чулочки до чулочків і тому подобное, а тоді з усіх гамузом пошліну забирають, а ви, мовляв, самі там упосля, як вам завгодно, розділяйтеся. Просто один пустяк і тільки неспокійство для публіки! Вп'ять же і до господ пасажирів прискипуються, без понятія усіх наравно трівожать... — Жандарм позіхнув. — А міжду прочим, нащот наліжника, ето ви занапрасно одкинулися. У крайності, можна було б якому

знакомому приручити, щоб продав або, прим'явши, упосля через границю без пошлини перевіз...

— Ні, вже мені ніколи з ним клопотатися! Хай поживають! — з досадою відказав Іван Іванович. — Цікавий би тільки я знати, де він подінеться? Певно, якийсь таможенник забере собі та й вкриватиметься по цей бік кордону, не плативши мита.

— Нікак нет, ето ви занапрасно, господин, ето невозможно. В нас на такой случай твердой закон. Потому з Петербургу встановлено: будь лі якої крам не викупляється, так заводиться він аж у чотирі книжки і впосля об'являється у авкціон і притикол скрозь вивішується. Ось звольтесь поглянуть: і тут на станції вивішений. Усякого тут краму дуже доволно: на великі тисячі, і порядок такий: перший авкціон ціна проставляється, щоб з неї усю пошлину казни вивернуть; у другий — будь лі за першим разом ніхто не купив — щоб половину, а в случаї і за другим разом знов крам не проданий, аж тоді в третьому авкціоні продається по чому здря... І кожен раз притикол списується... Ну, звестно, при таких okazіях можна дещо, як що пондравиться, особливо котрим начальствующим, поцінно купити... Так, к примеру, і я повсігда увозьму щось собі у вніманіє і тоді вже пильную, щоб воно до остатнього авкціону не спродалося. Потому как покупець по наших авкціонах так пошти сам жид... То я, як узяв собі которий предмет у вніманіє, так я прихожу на авкціон, і, коли за його торг зачнеться, я зразу і об'являюся або рукою такий знак подам, що я на той предмет націляюся... Ну, жидки, — вони зразу понімають і уваженіє начальству про всяк случай показують і вже зразу поміж себе: «гир-гир-шша!» — і більше не в'язнуть, а я тоді дожидаюся третього авкціону і вже по чому здря купую... А так, як ви зволите думать, так невозможно, закон не дозволяє, закон треба сполнять...

— Одначе, — додав жандарм, з хвилину помовчавши, — це ви правильно: таможенники еті в нас дуже много безобразіів позаводили. Я вже вам докладував про опальсинчики і тому подобне. Вп'ять же господам пасажирам, без понятія, де якої господин, скісненіє делають. Тільки, я так собі понімаю, ето до которого часу, поки на такого якогось не наріжуться, щоб вон в собі настоящую силу мав! Тоді їм сюди враз ревизію наженуть, і усі еті штуки їм одразу одвернуть ся... Я так вам скажу, хоч ви показується і не в високих чинах, одначе, якщо на государській службі і якщо по якого часті, у случаї, ваше начальство моцнішої сили од їхнього начальства і воно до вас з прихильністю, так вам можна їм за ваш наліжничок хрону натерти та ще й наліжничок собі

назад стребовати. Потому — усе од начальства! Я вам так, к примеру, один случай розкажу. Двохствольная рушничка тут у авкціон об'являлася, і я за неї дуже охотився, одначе прознаю, що начальник станції й собі націляється... Так я доложився до ротмистра, а всяк подозволив з начальником зрезаться. Потому як, говорить, для жандарма рушничка — штучка підходящая, а на начальника станції, говорить, «мені наплювать»... З тим, як прийшов авкціон, я, значить, начальникові не попускаюся — надгоню ціну. Вон аж підскакує!.. Далі надходить до ротмистра з своєю обидою: «Що це, — каже, — таке, що якоїсь там ваш унтер мені перебиває», а ротмистр йому так одказує: «Вон, — говорить, — жандар, і йому повсякчас рушничка потребується, не могу я йому припятствіє робить, а вам, — говорить, — присоветую так, щоб ви од його одкаснулися». Так той так і присів. Потому як у ротмистру сила, вон повсякчас, куди треба, щось писнуть можеть... Так рушничка за мною і зосталася. Так я ето к тому, к примеру, що хоч я супроти начальника станції і дробного состоянія человек, а як мое начальство моцніше, так воно на мое сталося...

З перону почувся дзвоник... Надходив поїзд.

— До свіданія вам, — захватався жандарм, простягаючи руку Іванові Івановичеві, — служба потребує, будьте здорові... приятно розговорилися...

За півгодини й Іван Іванович сидів у вагоні, а поїзд гнав серед темної ночі по темних безкраїх степах рідного краю... А Іван Іванович думав, які ще несподіванки по закону можуть спіткати його там, у рідних просторах.

1914 р.

НЕРОБОЧИЙ ГРИЦЬКО КРИВИЙ *

Волинський образок з початку XVIII віку¹

I

Був хмурий день восени. Сиві важкі хмари облягли все небо, й воно наче нагнулося, налите водою, нависло хмурою покришкою над самою головою. Повітря було повне вогкості, і дощ мов збирався щохвилини. Сумно виглядав залитий водою шлях, і густі ліси понуро стояли навкруги, тихі, нерухомі, мовчки скидаючи листок за листком на мокру листяну ж настілку. Пташки розлетілись, поховались, і гучливий в'їдливий крик мокрого крука панував сам навколо, наче глузуючи з сумної агонії літнього життя, з його минулої краси й сили.

Сумний краєвид, очевидячки, впливав і на двох людей, що верхи їхали тією мокрою, розтопаною дорогою: вони їхали мовчки, понуро, нап'явши відлоги на голови. Бурка з кращого крамного сукна на передньому давала знати, що то не був селянин, як його товариш в простій сільській свиті, а якийсь пан.

Так проїхали вони мовчки з верству попід лісом. Тут ліс кінчився, дорога розбивалася надвоє, і на роздоріжжі стирчала, похилившись низько на бік, стара корчма. Шляхтич зліз і пішов туди, але за хвилинку вернувся.

— Нема, не було, не бачив, — промовив він, глянувши на дорогу, що виляса межі ріллями, пропадаючи в млі.

— Десь повернули набік, — сказав на те чоловік, пораючись коло сідла. — Де його тепер знайдеш? Адже ж тому більше як день, як їх бачили.

Шляхтич не сказав нічого і, взявшись під боки, мовчки дивився, наче хотів випитати в дороги, чого йому треба, а далі з нехиттю став знову вилазити на коня.

— Може, єврей збрехав, щоб одурити, а може, й не одурив: хіба малий світ? Адже ж не вперше тікає; не піде

* Неробочий — тогочасний правний термін для неосілого селянина, persona vagabunda. Фабула оповідання взята з декрету, видрукованого «Архиве Юго-Западной России»², ч. VI, т. II, № 15; побутові подробиці оперті на документальнім матеріалі³.

просто дорогою, щоб його зловили, — метикував тим часом чоловік.

Шляхтич від'їхав від корчми на дорогу й знов став, не знаючи, що його робити.

— Тю, бодай їм всячина! — промовив він нарешті, повернув коня і, вдаривши, пустився назад межі лісом тією ж дорогою, що приїхав. Швидко зникли обое в тумані.

За кілька хвилин, як не чути стало й коней, між деревами з лісу виглянула якась постать і, озираючись, вийшов помалу чоловік на дорогу, за ним жінка з дитиною. Обое прислухалися пильно: не чути було вже нічого.

— Нема, — сказав чоловік, постоявши кілька часу, й веселий усміх розливався по його лиці. — Не думав я, щоб заліз він так далеко. Та тепер, хвалити бога, не вернеться! — додав він весело й перехрестився.

— Не вернеться, хвалити бога, — обізвалася жінка, помалу перекладаючи на руці дитину.

— От якби не почувли та не сховались! Ледве ж встигли звернути з дороги! Добре, що дитина спала, а то було б нам! — радів чоловік і простягнув руку попестити дитину.

— Не руш, спить! Та ходім, бо змерзла, ноги одубли, в воді сидячи.

Чоловік перекинув знову, що ніс на плечах, і пішов далі дорогою. Жінка почимчикувала за ним; в одній руці мала дитину, в другій торбину. В тій торбині та в клунку було все добро їх. Се були селяни — Грицько Кривий, чи Грицько Гричук, як він звався в останньому селі, з жінкою Ганною, що втекли від пана шукати де краще. Четвертий день вони вже йшли так, здебільшого ввечері, або рано та вночі, або переховуючись лісами. Сьогодні були пішли вже сміливіше — просто шляхом, не сподіваючися погоні, та завчасу почувли тупотіння, сховалися в рів та й пересиділи там.

Вони пройшли мовчки верству, потім другу. Тяжко було йти по грязюці в холодній млі, несучи клунки. Сумна дорога незабаром прогнала їх веселість, і вони тяглися понуро й важко. Нарешті та похила корчма на розпутті, де розпитувався пан, встала перед ними.

— Пристанемо чи підемо далі? — спитав чоловік.

— Підемо вже до села, вже, мабуть, недалеко: краще, ніж тут, у єврей, — відказала жінка.

Вони порівнялися з корчмою. Чоловік позирнув, позирнув ще, разом спинився й повернув до неї.

— Куди ти, Грицьку?

— Та зараз...

— Будеш горілку пити? Так рано? Покинь, ще єврей як-небудь перекаже.

— Не перекаже,— відказав чоловік.

— Не ходи, Грицьку! — Жінка взяла його за полу.

— Е! — сердито крикнув чоловік, вирвавши полу, покинув клунок і пішов до корчми. По тих пережитих рано страхах нерви просили покріплення, і годі було ту хіть побороти. Жінка почала забавляти розбуджену дитину, промовляючи до неї, хоч дитина ще не розуміла нічого, бо не мала й півроку.

Грицько тим часом бадьоро вийшов з корчми й узяв клунка знову. Горілка вернула йому веселість і розв'язала язик. — Се я певно знаю,— балакав він,— що сказав панові той рудий єврей в Грицькунівській корчмі; нехай тепер пан йому подякує, що проїздився: без нього не заїхали б за мною так далеко. Хвалити бога, що не було з ним псів, а то було б погано. Як тікав з Литви, так мене з хортами шукали; та собаки мене пізнали, бо я був за парубка в пана й годував їх часто; а в мене був і дух упав: якби піймали, то й душу вибили б з мене, такий пан був лихий!

Жінка не відказала нічого.

— Дай мені хлопця, нехай ще я його трохи понесу: в тебе, мабуть, і руки залякли! — сказав Грицько і, помалу взявши однією рукою сина, почав йому на губах виробляти всякі штуки.

— Скільки ми пройшли? Буде з десять миль? — спиталася жінка.

— Буде, буде вже. Се ж ми вже Дубно проминули десь.

— Хоч би пристати де-небудь, а то йдемо, йдемо, і не знати куди.

— Якби де натрапити на добре село! Мені самому хіба не надокучило!

Так балакаючи, вийшли вони над широку долину, що прорила якась річка. Дорога вилася понад нею. Туман кутав очерети й річку, ледве її було знати. Почав накрапати дощ, що далі — то дужче. Ганна завернула полу свитини і вкрила голову собі й дитину.

— От і село манячить, треба пристати, дощ перечекати.

Вони зійшли узгір'ям в долину. Слизько було йти мокрою стежкою. Ганна впала навznak і чисто обмастилася. Нарешті наблизилися до села. Хати довгою низкою простяглися над річкою між обсадженими вербами городами та левадами. Перехожі звернулись до першої ж хати. Подратувавши собак, швидко діждалися й хазяїв: пристаркувата жінка вглянула до них.

— Пустіть переждати дощ, ми перехожі люди, з далекого села.

Та подивилась неймовірно, але по тім пильнім огляді лице її прояснилося.

— А йдіть, коли хочете! Просимо! — вже ласкаво обізналась вона.

Перехожі порозбিরались, поклали мокрі свити на піч та й узялися снідати хлібом та цибулею. Прийшов снідати й хазяїн з току, почали розпитуватись.

— Шукаємо, де б вільніше, а то в нас роби-роби, та й кінця нема; нема часу й собі щось зробити, та ще й новини тобі видумують щороку, наче коверзують з людей,— скаржився Грицько.

— То приставайте в нас,— відказав хазяїн,— адже в нас легко: робити тільки два дні на тиждень і в зиму, й літом — тільки всього; чиншу нема, як по інших селах.

— Та зате ж осип даємо,— відказала жінка.

— Ну, що ж, що осип? А зате ні курей, ні гусей, ані інших вигадок. І пан нічого, нема чого казати... справді, жінко?

— Ну, не дуже хвали: он за підводами тими як раз у раз ганяє!

— Що ж, що підводи: се й скрізь,— не здавався хазяїн; він взагалі не був песимістом, а тепер ще й особливо припала йому охота хвалити своє село.

— Ні,— сказав Грицько, згадавши за погоню,— тут ще небезпечно: боронь боже, ще довідаються. За нами гналися трохи не до вашого села...

Дощ все не переставав. Хазяїн пішов на тік знову, Грицько й собі — помагати, покинувши жінку з дитиною в хаті. Хазяйка сіла коло віконечка, щось латаючи; в хаті незабаром стало вже смеркатися за дощем. Ганна сіла проти хазяйки, годуючи дитину, спочиваючи з дороги; ноги нили після холодної води в тому рові; якась чудна, невиразна втома, тихий спокій огортали її; й думка, що за якийсь час знову треба буде покинути теплу хату й брести грязюкою, ще додавала того чудного, солодкого чуття. В тій хвилі Ганна рада була побалакати щиро, пригорнутися до кого-небудь, та й почала докладно розказувати, відповідаючи на питання хазяйки.

Вона була сирота і зросла між людьми. Був брат, жив у наймах, але вже кілька років десь пішов, та й не чути: кажуть, що вбили його татари. Більше не зісталось в неї роду, бо батько в неї був захожий чоловік. І вона все ходила у наймах. Невесело було дівувати наймичкою. «Почали далі дівчата-однолітки заміж виходити, одна за другою, а мене, звісно, ніхто не сватає,— оповідала Ганна,— не дуже де й побачиш було мене! Ото й думаєш: усі мене обминають, зостануся я довіку сама одна без роду на світі, та так сумно стане! Хоч би брат був, хоч би яка родиночка, щоб до неї обернутися, прихилитися. І так було все ждеш — звісно,

тільки дуриш себе, — що станеться з тобою що-небудь таке... брат вернеться або посватає хто добрий... Було в хаті сидиш часом, — двері сінечні рипнуть або собаки загавкають, то аж серце стрепенеться».

— Ти гарно розказуєш, — ласкаво кивнула Ганні хазяйка.

— Нема чого й розказати! От тоді прийшов був на село Грицько, чоловік мій, та й пристав за парубка в хазяйського сусіда. То ж, бувало, часом стріне та й заговорить, а далі восени сватає. Не змагалася, пов'язала старостів, а хазяї відмовляють: він, кажуть, чоловік чужий, перехожий і не має нічого, ще й ледащо до того — а його ледачим вславили, хоч до своєї роботи він не лінується. Будете, кажуть, злидні тільки плодити. Та я не послухала — нехай вже й злидні будуть, та свої; як я маю цілий вік в наймах ходити: всього добудеш, окрім доброго слова. Так і побралися; хазяї ще й посміялися з нас: таке заслужила за свою працю, що тільки поглузували. Докучило нам обом по людях ходити, взяли в пана хату з городом та робили в людей та в пана за сніп абощо; тільки трудно: робиш все, а нічого немає. Може, буде краще на новому місці; тільки добути б уже скоріше...

Ганна засумувала під впливом власного оповідання.

— Мабуть, не дав мені бог талану, не бачила щастя й змалку, та не щастить і тепер... А Грицько все сердиться. От і тепер ідемо: хіба справді солодко тинятися, як собака блудяща, по дорогах та переховуватися по ярах?

Хазяйка почала розповідати й про своє горе — все діти її вмирили.

Так ішов час. Стало зовсім темно; вернулися чоловіки. Швидко поснули: потомлені перехожі, не чуючи ані тихого ляпотіння дощу, ані цвіркунового голосу, що співав за піччю.

Перехожі повставали й зібралися — ще й не розвиднилося. Хазяї попрощалися привітно, дали хліба на дорогу; й знову пішли вони плентати. Знову потяглися мокрі дороги, налиті водою колії, сумні ліси, чорні ріллі, голодний, гострий крик ворони й дощик дрібний, мов крізь решето. Знову спочивки в селах і звичайні розмови й питання про життя й про пана: там — заздрий, там — хто його зна, там — дуже важко, а там — так собі; кажуть, що скрізь так. Так пройшов ще день і другий.

— Е, нехай і так, остогидло вже тинятись, — сказав Грицько, прослухавши звичайні оповідання про пана й роботу, — мабуть, нема чого кращого сподіватись; правду кажуть, що де люди, там і пан, і панщина... Так скільки, кажете, робити?

— Зимом і літом по два дні, та толоки дві, та шарварки чотири...

— Нехай і так; в нас цілий рік по три дні було, а толоки чотири.

— Та чиншу 20 грошей, та курка, та яєць п'ять...

— Та вже!.. Мабуть, кращого, кажу, не знайдеш! Як тобі здається, жінко?

— Про мене, аби скоріше; йди хоч зараз до пана, — обізвалася Ганна.

— А піду справді. Сьогодні вже, мабуть, пізно... Кажете, що пан не дуже лихний?

— Звичайно, як пан! Як не вийдеш на панщину, так всипле добре на обидва боки...

— Бодай не довелось йому й його батькові! — відказав на се Грицько. — Та, мабуть, ліпшого не знайдемо.

— Тільки ти б йому поніс що-небудь на ралець, все був би ласкавіший! — радили люди.

— Та в мене нічого й нема!

— Хіба б гуску взяв де-небудь; он у сусіда є кілька... На тім і постановили. За дванадцять грошей купили гуску, і Грицько, прибравшись й тісенько підперезавшись, пішов уранці на панський двір. Через кілька часу надійшов і пан з току, де весело гупали, далеко лунаючи, чотири ціпи.

До вашої ласки, пане!.. Прийшов із жінкою, щоб у вашому селі осістись, — звернувся до нього Грицько.

— Що ж, живи; як добрий будеш, то буде й тобі добре, і придбаєш усього. Є худоба в тебе, чи, може, ти з рукомсла живеш? Мені дуже б ткача треба.

— Ні, пане, не вмію нічого, й худоби нема. Я за парубка жив попереду.

— Так як же ти? Може, й тут за парубка станеш?

— Ні, дайте вже поле; худоби позичу й плуга.

— Про мене — роби, як знаєш. Рік будеш вільний од усього; а там — що люди роблять, те й ти. Як же ти звешся?

— Грицько Крук, — назвав себе наново Грицько, — а жінка Ганна, та ще дитина мала.

Тим скінчилася розмова. Пан послав хлопця показати Грицькові хату: господар її втік торік.

— Куди ж він пішов? — розпитував Грицько хлопця.

— Кажуть, що на Поділля, тоді п'ятеро того року втекло.

— Кажуть, що там панщини немає, а землі скільки хочеш.

— Мабуть, брешуть, — постановив Грицько, — адже ж мені казали, ніби тут нема панщини, а таке ж саме, тільки манять людей. Мабуть, від сього ніде не втечеш!..

Хата, подвір'я — все те тхнуло пустою. Солому з повіток, з хати розібрано; подвір'я розгороджене, хата облуплена.

— Се вже дуже погана, чи нема кращої? — спитав Грицько хлопця.

— Ті ще гірші; адже ж зате хата нова.

Круки перенесли зараз свої клунки до нової оселі й повиймали своє добро: тут була сокира, коса, серп, заступ, рогац, мішки, деякі хуста, сувій полотна, що придбала Ганна, ще наймичкою будши, та ще два злотих грошима — отсе було й усе багатство Круків. В хаті текло; повітря було затхле, як у пивниці. Грицько пішов знову до пана — просити дерева на огорожу й соломи на покрівлю. Ганна зараз заходила мастити хату: їй не ждалося, хотілося зараз усе поправити, зробити. Позичила опалу, горшка, крупів, хліба; заткнула пробите вікно, замастила соломою, де текло. Ввечері, в пітьмі, хата вже зовсім не здавалася пустою. Солома ясно палала в печі; ясні плями й темні тіні тремтіли й танцювали по стінах, по долівці; Ганна з великою радістю, після довгого блукання, поралася біля печі, втішаючись і ясним полум'ям, і своїм хазяйнуванням. Вона так давно бажала стати справжньою, заможною хазяйкою! З такими мріями йшла вона й заміж, та не справдилися вони в рідному селі! Тепер знову сі мрії вставали перед нею в блискучому полум'ї й тішили, вабили її...

Ті веселі думки опанували й Грицька. Сидячи на соломі, він гойдав свого синаша й тишив його, показуючи на полум'я. Чи тишилась дитина, чи ні, але батько, проте, був у тій хвилі щасливий, і біляве, як у «литвина»*, лице його світилося незгірш від тих ясних плям, що бігали по хаті.

Так весело розпочали Круки своє життя в Ставках — так звалось те село.

II

Погода розгулялась швидко. Грицько вилаяв її, що не знала, коли її було треба, але Ганна догадалась, що то дощ ішов їм на щастя, поки вони мандрували, а тепер перестав.

Дуже хотілось того щастя! Але чекаючи його, треба було подумати й про те, що його їсти і як пересидіти зиму. У Круків не було ніякого запасу; з тих двох злотих, що зав'язані були в Ганниній хустці, вигодуватись було не можна; а то ще й треба було купувати всякого добра, почавши від горшків і до відер та діжок. Грицько знову з'явився перед пана, просячи позичити жита пів-осьмачки й гречки два гарці. Пан на те гукнув хлопця й спитався:

— Почім спродали жито й гречку на останнім ярмарку?

Той сказав.

* На Україні литвинами й досі звать полішуків.

— Ото ж щоб знав, — сказав пан Грицькові. — Буде, значить, за тобою чотири злотих; коли ж ти мені віддаси?

— Може, я б їх відробив? Молотив або як інакше?

— Добре, приходь: по п'ять грошей день тобі порахую. Грицько походив кілька днів, але далі пан прийняв ще одного, такого ж перехожого, як і Грицько, за парубка, за те, щоб годувати зиму. До того ж приходили на панщину селяни, Грицько був зовсім непотрібний, і пан сказав йому, щоб більше не приходив. Іншої праці він собі не знайшов. Тож, не маючи ніякого хазяйства, ані якої роботи, лежав звичайно на печі й марив, скільки він посіє чого, й скільки воно вродить, і що з того треба буде зробити. Ганна свій вільний час збавляла, або бавлячи дитину, або шиючи з того сувоя полотна сорочки чоловікові й собі. Маючи вільний час, узялася вона їх мережити; мережки виходили не дуже гарні: в наймичках сьому не навчишся, але Ганна поралася коло них з великою охотою. Ще її втішні надії не минулися: їй здавалося, що вона ніби свою будучу долю вишивала, таку ж мережану, рябу та веселу.

Грицько часом починав удвох з нею міркувати, скільки чого в них буде й що вони з того зроблять; а коли той матеріал кінчався, мовчки слухав, як віє вітер в комині або як Ганна розмовляє з дитиною, й спав і дримав без кінця. Часто йому снилися різні страхи з минулого життя: то ніби заснув він парубком, і пан його будить, пхнувши ногою під бік, та хлеще нагаєм; то ніби тікає, притаївся і чує в лісі погоню: хорти біжать до нього, шамотять листям, роздратовані, люті. Грицько прокидався переляканий і, радіючи, згадував, що то все мара, що він у своїй хаті, далеко від тих місць, і не знайдуть його ні старі, ні новіші пани.

Так було день у день і часом докучало Грицькові. З нудьги він часом ходив розважитись до шинку, де можна було любенько побалакати з людьми. Одначе єврей швидко перестав давати наборг; Грицько, правда, міг би віднести трохи жита, але на те не стало в нього духу: він жив надією стати заможним господарем.

А тим часом минався той хліб, що взято була в пана, дуже швидко плинули й гроші з Ганниної хустки. Грицько мусив удруге і втретє ходити до пана позичати, і гроші, що він був винен панові, все росли. Та Грицько на те не вважав і чекав тільки весни, щоб хазяйнувати.

Вона не довго гаялась того року, та весна, і швидко прийшла, наливши балки й лощини сніговою водою, відкривши з-під снігу чорні поля; вогкі й пухнасті, вони немов самі просили плуга. Але Грицько не мав ні плуга, ні худоби; сусідам позичити було тяжко; два дні робили на панщині,

а то треба було орати своє; та й худоби було не дуже багато, все спрягалися, а в декого, як і в Грицька, й зовсім худоби не було. Знову Грицько обернувся не до кого, як до пана, позичив худоби й плуга, позичив насіння й оброку. Все те коштувало!

— За тобою є вже тридцять п'ять злотих, — сказав нарешті Грицькові пан. Той міг тільки почухатись, почувши про таку силу грошей.

Весна була не дуже погожа. Спочатку, правда, закроювалося на добре, але після великодня дощів було мало і хліб захирів. Грицько щодня виходив був глянути на свою ниву, й лице його ставало все хмуріше: він вложив стільки надій в сей посів, що не міг дивитись без сердечного болю, як той хліб скніє, й нарешті перестав уже й ходити до ниви. Дощ, що перепавав якось в рішучий момент, трохи підправив ярину, але все-таки врожай був незначний. Коли було зведено й змолочено урожай і обраховано, показалося, що трохи не весь прийшлося би віддати, аби заплатити, що був він винуватий панові й сусідам, значить, частину позик прийдеться на другий рік відкласти. Перспектива заможного господарства блідла й никла. Ганні дуже хотілося мати корову, але се було неможливо: спромоглися тільки на теличку. А на другий рік, значить, прийдеться знову все позичати: і плуга, й волів...

— Ти б узав у пана вола, а гроші потроху ми б сплатили: адже паша в нас есть, — порадила Ганна, і ся думка дуже подобалася Грицькові: маючи вола, можна було спрягатися, не позичаючи ні в кого; тільки купити його не було за що. Грицько взяв у пана наборг.

Новий рік почався вже з звичайною панщиною: два дні на тиждень, дві толоки, чотири шарварки, стерегти по черзі панський двір уночі, ходити з підводами до Луцька й Львова; жінці — сікти капусту, прясти панську куделю, робити на панськiм городі й багато ще чого, що важким тягарем налягало на Грицька і його жінку. Правда, се все було легше трохи, менше трохи, ніж у попередньому селі, але воно ставало далеко тяжчим після мрій про волю й змагань її добитись. Тікати світ-за-очі, віддавати на всяку непевність свою долю, свою шкуру, аби тільки вигадати один день панщини на тиждень, а зрештою мати все ту ж працю, панщину, шарварки та толоки — се здавалося чистим посміхом. Варто було тікати!

Такі думки не раз почав висловлювати Грицько після того, як перші рожеві надії на нове господарство його зрадили і потяглося панщинне життя своєю колією. Ганна, одна-оче, не хтіла поділяти його думок, і як він занадто вже почи-

нав нарікати, прозивала його волоцюгою й ледашом. В неї далеко більш було примирення, і вона ще не тратила своїх надій на добробут.

Маючи вола, далеко легше було господарювати, і Грицько не побільшив, а ще зменшив свої довги за зиму; але літом прийшлося тяжко, коли до двох днів панщини пан додав йому два дні на виплат довгів. Пан хапався з жнивими, але так само мусили хапатись і люди. Разом настала спека, дні стояли гарячі, роса перестала падати, і хліб починав сипатися дуже, а зерно було таке важке та добре, що шкода було дивитися на ту трату.

— Хай йому всячина! — сказав Грицько, почувши від осаули, що йому робити на сім тижні чотири дні. — Хто чув таке робити? В мене самого хліб сиплется, де його до середини чекати!

Він не пішов у понеділок. Пан покликав його ввечері, вилаяв і похвалявся бити. Але Грицько не покоровся: він не то навіть щоб не хотів, а просто так не міг задля панських жнив кинути свій власний, кривавицею политий хліб висипатись.

— Подождіть, пане, я потім вам відроблю, — все казав він своє панові, а не відпросившись, все-таки не пішов на панщину й у вівторок. Се так йому не пройшло: Грицька знову покликано до двору і всипано йому щедро.

Грицько вилежав мовчки — ані пари з уст; такий на нього дух найшов. Різко коштувати було йому не первина, траплялося й на попередніх місцях, особливо — на дворі служачи, але тут, на нових місцях, здалося вже занадто прикрим.

— Варто було тягтися за п'ятнадцять миль, — мурмотів він сердито й ще сердитіше додав: — Бодай не діждали, щоб я задля них свій хліб кинув!

Свій хліб мусили жати вночі. Погода стояла все гаряча, земля не простигала й уночі, так і пашило теплом. Ганна робила, скільки могла, і цілком знемогалася; Грицько казав їй, аби йшла додому, кинула роботу; вона не кинула, поки не втяла руку серпом... А хліб сипався; Ганна пробувала жати й в'язати порізаною рукою, та не могла й трохи не плакала з досади й болю. А Грицькові сказали відробляти ті дні, що він не робив. Грицько пішов раз, а далі не втерпів та, поклавши панщину, кинувся свій хліб дожинати. Наслідок був той самий: Грицька знову покликали до двору і знову його вибито.

Хліб нарешті зібрали чи с'як, чи так. Врожай все-таки був добрий, хоч хліб і висипався значно. Ціна стояла на хліб добра: Грицькові можна було посплачувати, що був

винний, навіть вола, але йому вже се було не в голові. Його вже не тишив врожай після того, як життя в Ставках повернулося своєю непоказною стороною; бас увірвався. Думка, що він помилився з своїми надіями, гризла його й не давала спокою. Все похмурніший сидів він дома, зате більш вчашав до кривого Шльоми, до шинку, де гірко нарікав з іншими хазяїнами.

Якось винирнула в бесіді вічна тема про волю й вільні землі, про Поділля, куди кликали на слободи. Якийсь перехожий чоловік, що трапився в шинку, сказав, що він був на Поділлі, й почав його вихвалити.

— Земля не міряна — бери, скільки схочеш: чи лан, чи два. А земля така, що з самосійного родить сам п'ятнадцять і більше.

— А панщина? Правда, що там нема панщини?..

— Ге, панщина — ніхто й не чує за панщину. Ори на себе — та й усе. Ще й запомогу всяку дадуть, і то без відробку. Бо ті землі відібрано в турка, й король сказав залюднити їх якнайборше, щоб не була порожньою, аби турок знову не забрав*.

Грицько слухав тих оповідань, і в нього не прокидався попередній скептицизм, коли закидав він брехню тим всім оповіданням за подільську волю. Людина все вірить тому, чого собі бажає.

Вернувшись додому, Грицько почав оповідати те все жінці. Та прийняла те все зовсім неприхильно й знову вилаяла його волоцюгою.

— Як будемо сидіти, то щось придбаємо; менше б ходив до шинку, то було б краще. Верзуть не зна що, а ти слухаєш. Адже ж і сюди йшли — сподівалися волі, а показалося, що така сама, як і деінде; таке саме і з тим Поділлям.

Се були власні майже слова Грицька, але тепер вони не зробили на нього найменшого вражіння й не переконали його й трошки. Грицько не був ледащом, як признавала за ним жінка; він міг працювати дуже багато, коли та праця вела просто до його мети — добробуту. Але жертвувати своїми надіями й бажаннями й миритися з життям за всяку ціну — не міг він.

III

Один випадок був краплею, що переповнила міру Грицькового терпіння чи нетерпіння й переконала його в тому, вільних подільських осад.

* Поділля вернулось до Польщі по угоді 1699 р.⁴

При кінці серпня послав пан Грицька до Луцька з підводою, давши вола до пари з Грицьковим. На повороті з Луцька спіткала Грицька пригода: віл його чогось заслаб у дорозі — чи опився, чи що, тільки після цієї дороги не здався вже до роботи й, полежавши кілька днів на оборі, здох. Грицько пішов дати знати про се панові й прохав у нього собі другого вола, бо сей пропав задля панської потреби, але пан на те не згодився.

— Хто ж його знає, чого він здох; може, він зовсім не від дороги, а ти сам його чим-небудь понівечив.

Таким чином зістався Грицько без худоби, а був з тим волем винуватий панові немалі гроші: щось за 40 злотих. Грошей сих віддавати Грицько не мав найменшої охоти. Остання історія з волем роздратувала його якнайбільше; він постановив доконче йти з Ставків на Поділля. Гайна, що так спротивлялася давніше тій думці, притихла, побачивши, що чоловік то вже не жартом узяв собі в голову й по-мандрував би й сам, коли б вона не схотіла. Та й її зажурило той випадок з волем дуже.

Тікати, й годі!

Тільки не восени! В тім вже вони мали науку. Далеко ліпше пересидіти тут зиму, на своїм хлібі, аніж позичати на новому місці. Краще йти весною, перед початком оранки. Так і постановили.

Аби пан не взяв хліб за позичене, Грицько зараз по тій пригоді з волем кинувся молотити хліб, щоб продати або сховати, та дарма: пан з своєю службою знали добре, скільки в нього повинно бути хліба, і Грицьку зараз задали брехні й вибили, а потому забрали два корці хліба.

— Мало я йому відробляв того здохлого вола, ще й хліб забрав; мало ще панові того, що моя озимина йому прийде.

Озимини, справді, щось посіяв Грицько, хоч дуже мало: ще вагався тоді. Се було тим добре, що увільняло його від усякого підозріння про втікачку; але Грицька дуже мучила думка, що його хліб попаде в панські руки.

Поки був віл, Грицько думав утекти, поїхавши з ким-небудь возом на ярмарок, а звідти далі. Так можна було забрати й усяке збіжжя — аби тільки знайти де того чоловіка. Після того як віл пропав, Грицько надумав тікати знову пішки, як і той раз — принаймні ніхто не знатиме. Треба було тільки спродати все, й Грицько прийнявся за се.

Хоч як обережно він вів сю операцію, щось таки донеслося до панських ух. Пан знову покликав до себе Грицька, і той був настрашався дуже, але, очевидячки, пан знав не багато, бо тільки вилаяв його.

— Ти в мене не видумай тікати, бо я тобі своїх грошей не подарую, виколупаю хоч би з Волощини.

— Коли б уже скоріше зима проходила, — міркував Грицько, йдучи від нього, — а тоді виколупуй!

Зима тяглася помалу в тім жданиі. Грицько вже не шукав собі роботи в пана. Вилічували дні до різдва й по різдві. Але Ганна була смутна: її якось не тішила ся мандрівка.

Нарешті таки зима пройшла: наближався піст. Великдень того року припадав пізно. Хліб кінчався — бо що трохи здавалося зайвим, те продали ще перед тим. Вже наче наступала весна, все капало й текло, хоч був тільки кінець лютого.

Грицькові не терпілося, він постановив іти зараз, щоб не купувати хліба.

— Та подожди, поки зовсім розтане; адже і хлопець слабій, — вмовляла Ганна. Дитина справді хорувала: гарячка напала й по тілу висипало червоне.

— Закутай гарненько, то й нічого йому не буде. Світ не близький, треба йти завчасу. Тепер місяць світить, то можна й поночі йти.

Ганні й самій вже хотілося скоріше дістатися на нове господарство. Коли йти, так йти!

За тиждень до масниці Круки, відбувши панщину, щоб їх неприсутності не помітили, й виспавшись звечора, рушили опівночі. Все майно забрано було в два клунки, як і два роки тому, і клунки за той час мало що поважчали. Важче було тільки нести хлопця, що через хворобу нездужав йти сам — батько й мати несли його по черзі. Крадучись, пройшли вони селом і, не оглянувшись на свою оселю, почимчикували дорогою.

Ніч була не дуже холодна; розбита дорога трохи підмерзла, йти було добре. Як розвиднилося, звернули в лісок, в лощину, поснідали й спочили, розіславши мішки на снігу... День був ясний та теплий, і ворони крякали по-весняному. Але сонце сідало дуже червоне — на вітер та на мороз. Се непокоїло мандрівників. Ще більшої турботи додавав Ганні хлопець: він хрипів і горів у гарячці. Годі було з ним дати раду.

Ще засвітла вийшли на дорогу, щоб поспіти на ніч, якби взяв мороз. Швидко смеркалося і що далі, то ставало холодніше. Руки поклякли, держачи клунки; мокрі ноги мерзли дуже. Піднявся вітер, пішов сніг, настала метелиця. Курява застеляла світ перед очима, вітер наче штрикав і різав лице та руки й забивав дух. Йти було дуже тяжко; раз по раз мандрівці збочували, з шляху і тільки нерушений сніг на ріллі давав їм знати про се та направляв на дорогу.

Так пройшла година й друга; нарешті добилися вони до корчми. Яким милим, привітним притулком здалася тепер вона, брудна й смердюча! Але там було повно й без Круків: пристав якийсь пан, занявши покій; в корчмі сидів фурман і хлопець його, герготіло двоє євреїв, що теж пристали, йдучи з містечка, і ще якийсь чоловік подорожній. Корчмар спитав Круків, звідки вони, й Грицько оповів йому казку, що вони ходили в гості до тестя, та забарилися, і ще щось, чому єврей, очевидно, не поняв віри й трішки. Ганна намовляла Грицька, щоб і собі зістатися ночувати. Грицько сердито відповів, що не можна: єврей, певно, догадався, що вони тікають; ще якраз їх спинять. Зіставатись у тій кумпанії було зовсім небезпечно. Се була правда, і Ганна замовкла.

Але дитина була дуже хора, від неї так і пашило вогнем, а замість голосу виходив якийсь непевний хрип. Ганна згадала, що на селі так хорувала дитина сусідів: її мастили горілкою, й вона виздоровіла. Грицько купив за гріш горілки, а за гріш бубликів, думаючи потішити хлопця, але той на бублики не звернув і уваги. Хтось з євреїв радив напоїти його чимсь гарячим, розвести меду горілкою та зогріти.

Головка бідна, що його робити!

Посиділи хвилину ще, й треба було рушати. Думка була така, що якось дасть біг добитися до сусідніх Марковець — до села було тільки п'ять верст, і там можна було заночувати безпечно. Грицька їла нудьга й злість: невже йому і в таку погоду пристати не можна; мусять вони блукати тим часом, коли й пси сплять у сухому. І він вже каявся й лютівся, що пішов із села.

Вийшли. В відчинені двері разом полинуло морозне повітря з снігом. Метелиця не переставала. Місяця не було й знаку; все куталося в те сізе, чарівне покривало. Повіє вітер дужче, встануть густіші хмари снігу, і в повітрі мов заколишуться, заточаться якісь чудні істоти, поки не зникнуть у сніговому морі.

Швидко корчма зникла за курявою. Круки знову зісталися самі; самі в безкрайому, страшному морі метелиці. Вони пройшли верству-другу, ногами намагаючи дорогу, щоб не заблудити. Вітер з усієї сили налітав на них; мовби хотів їх збити з дороги й занести не знати куди; він забирався під свитину й виривав звідти останнє тепло; він гнув набік, не даючи йти просто дорогою; він наспівував насмішкливо на ухо свої пісні, холодні й страшні, як ся снігова пустиня. Йти було дуже тяжко. Вітер далі стих, але мороз був тяжкий. Круки висилювалися з останнього, щоб не пристати. Грицько йшов з якоюсь розпукою й злістю; його брала охота — на зло комусь кинути свій клунок і лягти безрадно на

землю; але він тим часом ішов механічно. Ганна все відставала від чоловіка, поки не заточилася.

— От, яка-бо ти! Дай мені свого клунка, давно було б мені дати,— сказав Грицько до неї, але побачивши, як вона пробувала йти, додав: — Нічого з цього не буде! Треба розікласти багаття, хоч погрітися! Звернімо в ліс та пошукаймо гілля на огнище.

Вони звернули. Снігу в лісі було небагато, вимело звідти; але збирати гілляки було трудно. Ганна поклала дитину на ряднині, вкривши зверху, й стала збирати всякий хмиз. Се забрало досить часу. Грицько нагромадив купку гілляк і почав розпалювати; Ганна скинула й своє гілля та роздмухувала огонь разом з ним.

Полум'я розгорілося потроху. Ганна пішла взяти дитину; вийнявши з-під ряднини, вона взяла й понесла хлопця до огнища. Гілляки не хотіли горіти, тріскали і шипіли, бо були мокрі. Грицько все дмухав і увесь вдався в свою роботу... Аж Ганна разом страшно скрикнула. Грицько кинувся до неї: та піднесла дитину до огнища й пильно придивлялась до неї: хлопець не ворушився, холодний і блідий...

— Воно вмерло, воно захололо! — і Ганна страшно, не по-людськи закричала на весь ліс і заридала.

Грицько стояв не рухаючись, немов у сні йому привидалось.

— Івасику, голубчику, глянь, глянь на мене, серце моє! — говорила пестливо Ганна до дитини, огортаючи руками, але хлопець мовчав... І Ганна замовкла разом: разом в ній щось перемінилося.

— Вмер, вмер, ой боже,— заговорила вона вже іншим голосом. — А я ж тобі казала: зостаньмося в корчмі почувати; адже ж я тебе прохала, а ти не послухав, а він умер, змерз,— несамовито казала вона, держачи хлопця й протягаючи чоловікові.

Грицько стояв несамовито. Попередня злість та нудьга разом підкотилися під серце.

— Ганко, мовчи! — крикнув він раптом.

— Не замовчу, се ти його вбив, от на, вмер, от,— кричала своє Ганна.

— Ганко! — крикнув знову Грицько. В руках його опинився ціпок, з яким він ішов. Грицько незчужся, як замірився і вдарив жінку по голові. Та скрикнула і впала на сніг, на огнище.

Сей крик вразив Грицька, він опам'ятався, й запал його зник разом. Далеко кинувши свого ціпка, він кинувся до жінки й став її підводити, але та важко хилилася знову. Насилу підвів її він обіруч: Ганна не стояла й хилилася мов

нежива. Серце в Грицька заколотилося й дух сперся. Він присунув її до огню, грів, тряс, ворушив. Ганна лежала з дитиною на руках в обіймах, нерухома, тяжка, одубіла. Вона теж була мертва, як і дитина.

Ся страшна новина наче памороки забила Грицькові й відняла сили; впустивши Ганну долі, він і сам без сили, не чуючи себе, спустився на сніг.

Так пройшло кілька часу. Багаття розгорілося; гілля весело палало, шиплячи, тріскаючи; полум'я високо підносило блискучі язички, освічуючи сю чудну й страшну картину: мертвих і над ними — живого, що не різнився тепер нічим від мертвого. Тільки не було кому дивитись, не було кому жалітися. Ліс стояв навколо холодний, німий, струшуючи з гілля дрібки снігу на Круків. Що йому до горя, до криків людських? Вони минуть, як і все минає. Буде нова весна, нова зима, нові люди будуть метушитися під дубовим гіллям...

VI

Грицько посидів так з годину, не чуючи ні холоду від снігу, ні спеки від багаття, не чуючи нічого. Страшна думка, що він убив жінку, шкульнула нарешті його, розбуркала й розбудила перед усім почуття страху й власної охорони. Нестямившись добре, механічно почав він розгортати сніг; вивіривши яму, положив туди жінку з дитиною, закидав гілляками, що були назбирали удвох, і присипав снігом. Сю роботу зробив він швидко, прихапцем і, втомившись, знову сів коло сієї нової могили.

Аж тепер тільки почув він своє горе, і нещаслива пригода стала ясно перед очима. Серце нило, боліло від жалю, й від тяжкої муки вився він, як вуж... Він любив свою жінку, любив щиро, хоч і доводилося часом сваритися, лаятися з нею. Він на цілім світі був чужий, волоцюга давній, чужениця; в жінці була його сім'я, його рід, його село — все, що було свого, рідного в світі — так тепер здавалося йому, і все воно зникло, пропало довіку, і через нього самого; він сам загубив свою долю, своїми власними руками знищив свою єдину підпору, розбив своє життя...

Ворон закрикав над головою й розбудив знову Грицька. Він оглянувся — вже розсвіло; крізь стовбури і гілля дерев видно було сіру смугу неба. Огнище згоріло все і вкрилося сивим попелом. Грицько став на ноги й оглянувся ще раз. «Треба йти,— подумав він,— треба кудись тікати!» Він підняв на плечі свого клунка, що лежав коло нього, але за хвилину знову скинув з себе. Йому захотілося ще раз побачити жінку й дитину; він не міг уявити собі їх, аби стали

перед очима; коли пригадував їх, ввижалося щось чудне й непевне. Він миттю скинув гілляки, обережно стер руками сніг з Ганниного лица й хлопця. Ганна лежала навзнік, міцно притулившись до лона сина; вона зблідла й одубла, сльози замерзли на віях, і на лиці зісталося те ж горе, той же жаль, як коли вона ридала й дорікала Грицькові.

Грицько стояв навколішки, нагнувшись, й дивився. Потім раптом схопився, перехрестив небіжку, згромадив знову гілляки й хутко, забувши свого клунка, пішов геть з лісу, не оглядаючися.

Він вийшов на край лісу... Недалеко хруснули гілляки, й межі деревами показалася коняка, запряжена в санки, за ними друга. Грицько не скоро завважив їх і, завваживши, разом спинився. Погонич, що йшов спереду, панський парубок, що їхав в ліс по дрова, оглянув Грицька неймовірно — де він узявся тут у лісі?

— А що се ви тут робите, дядьку? — спитав він Грицька. — Куди се ви йдете?

— Я... в село... — сказав той, замішавшись й забувши, як звалось село.

— В яке село? В Марківці?

— Еге, в Марківці, — згадав Грицько.

— А чого ж вам у Марківці? Ви не марковецькі, я вас не знаю; що ви тут робите? — допитувався хлопець все сміливіше в сього чудного несамовитого чоловіка. Він кинув свої сани й, узявши Грицька під руку, пішов тими слідами, що проробив Грицько. Той мовчки йшов за ним.

Швидко побачили вони перед собою загасле огнище, клунки серед притоптаного снігу. Грицько, побачивши клунки, несвідомо кинувся до них, але хлопець притримав його й сам став розбирати їх. Грицько стояв коло нього й дивився на клунки, наче вперше їх бачив. Оглянувшись навколо, хлопець придивився й до купи гілляк, присипаних снігом: вони надто стирчали. Він поворошив ногою, далі став розкидати руками.

— То я вбив, я! — закричав раптом Грицько, коли ще хлопець і не відкрив небіжки.

— От воно що! Максиме, гов, іди, держи!

Грицька зв'язали й відвезли в село — до Марківця звідти було тільки з верству. Грицька розпитували, але він не хотів розказувати про свою пригоду.

— Вбив, та й годі! — відказав він.

Два дні просидів він замкнений у панській коморі, потім возом відвезли його до міста. Сніг уже пропав на дорозі; після тієї метелиці знову стояли теплі дні, вже чисто весняні. Круки поспішилися з своєю втікачкою на яких два чи три дні!

Грицька посадили в міську «вежу», серед ринку. Ярмаркова метушня й гук лунав кругом Грицька, а той ждав свого часу. Він не думав про будуче, не міг навіть його собі уявити; тільки минуле мучило його. Він згадував Ганну ще дівчиною: наймичкою, потім жінкою; бачив перед собою пригоду в лісі так виразно, так живо: трохи не чув, як тріскали, шипіли гілляки... Сі спогади вражали, лякали його, й він не знав, як втекти від них.

Взяли його до слідства. Грицько оповів щиро своє життя: він був з Литви, з-під Новгородка, батька його звали Степан Кривий, його самого — Грицьком. Тому п'ять років як він втік звідти в Ковельське староство, звідти під Володимир, там був парубком і оженився.

Як звичайно, не задовольнившись тим, Грицька взяли на тортури — розтягали, прив'язавши за ноги шнуром, припалювали залізом і огнем; так пройшло три дні. Грицько казав одно в одно, не міняючи й слова. Тоді суд видав свій декрет. Там, «пам'ятаючи божу заповідь: «не убий», і вважаючи, що за виною того убийці три душі зійшли з сього світу» (бо жінка Грицькова на той час була вагітна), постановив суд звести з світу й четверту: «аби той «забойця», неробочий Грицько Кривий, мечем був стягний, тіло його потім на чверті розтято й на шляхах на чотирьох місцях на палях виставлено»... Се мало статися другого ж дня, бо як на те трапився в місті саме на той час кат, позичений для якоїсь іншої езекуції в столичнім місті Луцьку, що по тій езекуції пропивав заслужені гроші в міських шинках.

Страшний декрет не злякав і не вразив Грицька. Йому хотілося тепер одного лише — втекти від страшних своїх спогадів і тих образів, що його мучили. Він висповідався в панотця й причастився, й уночі йому приснилося, ніби жінка бавиться з дитиною, голосно розмовляючи з нею; він чув, як плескала вона долонею по голому тілу дитини, підкидаючи її. Грицько прокинувся й, не повіривши собі, встав з лавки й пішов до дверей, але тьма стояла навколо, і він вернувся знову на лавку. Вже світало, на ринку чуто було метушню, рип возів. Грицько згадав, який день настав; йому здалося, ніби щось холодне й темне лізе на нього, й він вкрився свитою.

За кілька годин його вивели на ринок. Багато цікавого люду тислося навколо шибениці, покинувши свої вози й свій торг. День стояв чудовий: вогкий, ясний, повний нового, весняного життя й сили. Сонце золотило сю купу, людей і шибеницю посеред неї, щоб і вона веселіше виглядала. Грицька вивели, віддали в руки ката, все впорядкували як слід. Тяжко вдарив катівський меч, віддавшись відгомном по цілому ринку. Кінець!..

Ні, не кінець!

«Чи то з волі божої, чи то з несправної руки ката, чи то з щастя того забойці сталося», оповідає урядове справоздання, тільки кат не відрубав Грицькові голови відразу. Був на се звичай спеціальний: «стан духовний» не дав більше рубати, Грицька віддано духовним на вигоєння: не було волі божої на його кару...

Грицька завезли в шпиталь і післали за міським цилюрником-постригачем, що в ті часи служив разом і за єдиного в місті лікаря.

V

Щастя Грицькове було не велике: шия була уята глибоко. Шию зв'язали, й він конав собі на самоті в шпиталі. Рану тую гоїли, як уміли; рана не гоїлась і гнила. Грицько тим не клопотався. Його муки й страшні спогани зникли тепер, мов катівський меч їх перетяв. Йому згадувалося щось чудне й невиразне; щебетання ластівки над вікном в його уяві ставало якоюсь чудною лицедією: тони не то що нагадували, а самі ставали якимись істотами; все життя проходило в дивних, невиразних образах, наче чудні фігури хмар, де не знати, де кінчиться одно й починається друге.

Так ішов час. Рана гнила. Грицько вмирав, і на дев'ятнадцятий день після своєї кари вмер він «добровільно», як значиться в тому ж протоколі. Порожніми вулицями містечка пронесли його тихою ходою шпитальні діди.

Київ. 1888

ПРЕДОК

Другий день уже йшли ми лісами, я і пес. Вчора я ще потрохи стріляв, але за сьогоднішній день не вистрілив ані разу. Пес, що спочатку приставав сумлінно при кожній появі дичини, переконався нарешті, що я не буду стріляти, і при кожній новій okazії вже тільки злегка оглядався на мене й ніяк далі, силкуючись удавати, що він також не вважає на ніяку дичину, — щоб не застидати мого недбалства й лінивства.

На нічлігу я востаннє бачив людей. За сьогоднішній день не показався ніхто навіть поблизу. І я тішився, що людське лице, людське слово, людський звук не перебиває моєї тихої розмови з лісом, що ніхто третій не стає між мною і доохресним життям. Воно розмовляє зо мною тихим шумом лісу, мурмотінням потоку, криком птахів, подає

знаки світлотінями хмар, ледве помітними рухами трави й гілляк. Все се, не приглушене, не перебите крикливим голосом чоловіка, промовляє так виразно, так незвичайно вимовно усій моїй істоті.

Іду й прислухаюся тихому шамотінню дерев, їх верхів, не видних мені знизу з-за гілляк. Їх похитує там угорі вітрець, непомітний тут в долині, і неустанним тихим шумом наповняє ліс. Але від часу до часу, як рука пересувається по струнах, — пролітає удар вітру, видобуваючи сильніші звуки, які зливаються в енергійну фугу. Вона звучить іще хвилю йому вслід, поки не розпадеться знову на окремішні мелодії, які веде кожне дерево зокрема, і місце розбудженого рокоту заступить знову сей монотонний, тихомірний шум.

Сонячне проміння вривається в прогалини незвичайно ясними, яскравими ударами, від яких запалюється лискучим блеском все, що стрічає воно на дорозі, — зелена хвоя ялиць, сіра кора гілляк, червона застілка старої хвої на землі, а краплі роси й зерна піску світять посеред того сьєвом самоцвітів — горять, згорають і гаснуть у млі ока, поки я проходжу коло них.

Мені незвичайно радісно, і я спочатку виявляв сю радість дуже галасливо. Кричав і прислухався своєму голосові, як, перебігаючи ці безконечні ряди дерев, він безсило застрягав між них. Перекликався з задиркуватою жовною і силкувався перекричати її. Стукав гіллякою по сухих стовбурах, відповідаючи старому дятлові на його солідний, діловитий стук.

Але перший хміль сього п'яного напою проминув. Я йду мовчки, солідно, не окликаючи навіть пса. Я тихий і здержливий, як саме отсе життя, що окружає мене. І тільки радість, тиха безмежна радість наповняє усе моє ество.

Тішуся сьєвом сонця, темними тінями лісу, ніжним дотиком повітря, міцною відпорністю ґрунту, тишею рослинного царства, різкими криками птахів. Зливаюся еством з сим безмежним життям, п'ю сонце і вогкість, розпростираюся в безмежні простори, вриваюся невидними коріннями глибоко в лоно матері землі і з її глибин тягнуся в світяну далечинь, щоб зв'язати в один міцний узел сю сиру, повну родючої сили масу з сонцем, повітрям, безкраїми хмарами, з джерелом світу, життя, огня і руху.

* * *

Здається мені, що з кожним кроком я відходжу все далі від «культурного» життя, що зісталося там за мною, за тісною стіною лісу, за глибокими проваллями долин. Вертаюся назад від нього, в глибину століть, тисячоліть. З шумливої

галасливої гостини, повної всякої напруженої ненатуральності, вимушеності, нещирості, вертаюся «до себе», «додому».

Кидаю сю стежку і бреду манівцями через ліс, розводячи руками гілляки, що заступають дорогу. Застрягаю, одначе, в густім малиняку. Пасуся в нім довго-довго. Вибирати ягоди мені нарешті наскучає, і я, як медвідь, починаю збирати їх губою просто з кушів. Їх дуже багато, і вони подостигали; повітря налите їх запахом. І серед них темно-малинові цвітні букети деннику на довгих стеблах — високі, пишні серед сього запущеного зрубу, так що ледве можу їх пізнати — так буйно, такою масою ростуть вони тут. Рослинистіть дівоче буйна на сій багатій ниві зрубу. Вона робить вражіння чогось казкового, фантастичного сею незмірною пишнотою, буйністю, багатством, і мені здається, що я перенісся десь в інші далекі часи, коли земля не була так виснажена, так обробована і знесилена, як тепер.

Дощ застав мене в сім малиняку і зросив мене до голого тіла. Але він не довгий і не холодний. Я бреду далі серед високих кушів, серед гілляк; напоених дощем, і вони зрошують мене все знову і знову. Я мокрий як хлющ, але я радий сьому багатству води. І коли з густого заросляку я виходжу нарешті на потік, я розстелюю на його ринках і піску свої промоклі одежі і сохну й гріюся разом з ними. Лежу, не рахуючися з часом, в блаженнім стані істоти, якій нічого не треба, нікуди не треба, і ніщо її не жене й не пригадується.

Лінивим оком сліджу, як нагріте повітря і пара, як жертвенне курево, ліниво підіймається вгору. І не знаю, чи сплю, чи виджу се наяву.

Надвечір я дістався до самотної лісничівки, над рікою, серед лісу. Сим разом і тут не було нікого. Поки сонце ховалось за обрій, прорізуючи ліс жовтогарячим промінням і золотячи стовбури сосен, як червоне золото, — я збирав матеріал на огнище. Сухе ломаччя, принесене рікою коріння; свіжі гілляки соснові, пружисті, кулясті, як нові щітки до лампи; обвішані пишними кутасами гілляки смерек і розкішні вахлярі ялиць. І коли чорна пільма залягла ліс, я розложив огнище, високе, велике, й лежачи перед ним з псом, дивився, як огонь пробивався серед сию купу палива своїми язиками.

Ясно-червоним полум'ям схоплювалися гілляки вільхи, темним огнем горіли корчаги смерек, відбиваючися на стіні лісу дрижучою луною, і біляві хмари диму стелилися поїд нею. А коли я ворухив хвою, фонтани золотих іскор піднімалися з огню, й навіженим вихрем крутилися серед них темно-червоні шматки кори й галузочок, розтріскуючися на всі боки. І мене переймала божевільна втіха, екстаза давнього чоловіка перед огнем — його наймогутнішим опікуном

і товаришем, оборонцем від холоду й пітьми, подателем життя і радості. І коли я, кілька годин пізніше, перебрався на ніч до хатини, постелившись на розкішнім ложі з свіжої хвої ялиць, я довго палив далі ватру на огнищі, загромивши цілу хатину всяким паливом.

Тріскали гілляки на огні, іскри й дим летіли золотою стягою в отвір даху. Ліс шумів тихим приглушенням шумом наоколо мене, і крізь нього пробивався гостріший гук стрімкого потоку. І я радів свідомістю, що я так глибоко відбіг від усього, що тяжіло на мені, від усього того безвихідно-складного, болющого життя. Тішився, споминаючи, що лежу не на своїм сітчатім ліжку, завішаний порт'єрами від галасу й світла, а обложений зате неминучими привидами настирливих гадок, невідступних, безвихідних плутанні, що муляють далі зболілі рани душі, не даючи й на хвилину вирватися з їх проклятого кола.

Я лежу на свіжій хвої, і мислі мої коло золотих іскор огнища. Мене не займає тепер ніщо, крім гадок про сонце, погоду, дощ і такі ж інші рівно ясні, стихійно прості речі. Наче я справді втік на ціле тисячоліття назад, до своїх предків, і живу їх простим, нескладним життям з-перед тисячі літ.

* * *

Мені, одначе, не спалося. Фізичне й духове розхвильовання та занадто буйна радість життя, яку я переживав цілий день, не давали мені спокою. Не спав і пес. — я бачив відблиск огню в його очах, коли він підіймав повіки. Дрімота часом спадала на мене, потім переривалася знову, і знову товклися до голови, силкуючи зв'язатись з попереднім, гадки про колишню гармонію людського життя — життя далекого мого предка з-перед тисячоліть.

І раптом, при непевнім огні ватри, що хитаючися то висував контури наваленого лому, то ховав їх в чорній пітьмі, я побачив його — мого предка з-перед тисячоліть, тільки дуже далеких.

Причакнувши в темнім загубленні скель, загородженим буреломом, він сидів, положивши свою голову на коліна, з обличчям, зверненим до мене. Був цілий голий, тільки стопи ніг були обернені в протерту козячу шкуру; але тіло ціле майже було вкрите буйним темним волосом, так що ледве перезирало через нього. Такий же волос вкривав його широкі, сільно видовжені наперед щелепи, і зверху майже сягав густих брів на широкім похилім чолі. Виглядав зморено і худо, і незагоєна рана виднілась на його бедрі.

Він голодував. Сусіднє вороже плем'я погромило його плем'я. Нелюдськи повбивано багато чоловіків, забрано жінок, а недобитків з давніших місць, багатших дичиною і всякою поживою, вигнано сюди, між сі каменисті урвища, де було стільки хижого звіра, що майже не можливо зловити що-небудь людині. І тепер, дримаючи, він тривожно прислухався до гуркоту каміння на стежці, куди проходили до води мешканці недалекої печери — леви. І рука його механічно стискала палицю з грубо приправленим гострокінчастим каменем — його одинокую зброю.

Так сидів він довго напроти мене, то дримаючи злегка, то підіймаючи тривожно голову, щоб прогнати сон, і пильно приглядався перед собою. Чув себе змученим і ослабленим. Порожній жолудок стягався з гнітючим болем. Нічний холод потягав дровами його тіло. Ніч гнітила його страхом — не тільки присутністю сього близького, а не видкого звіра, а й сама собою, як страшне, загадкове царство злих таємничих сил, що посіли все живе, прогинули сонце — сього царя й володаря світу, й напосілись поморозити все живе. І з тяжкою нудьгою він споглядав раз у раз у ту сторону, звідки звичайно виходило на світ сонце, вирвавшись з неволі злих духів. Чи вирветься і сим разом, і чи буде ще ясно і тепло? Чи, може, сим разом уже кінець йому? Все зле має, очевидно, велику силу, і більше його, як чогось доброго, на світі. Так рідко можна бути ситим, безпечним, — а так багато всякої небезпеки, вічної муки голоду й страху...

І серед сих гадок, уривків мислі, що перелітали серед дримоти через його утомлений мозок, з незвичайною різкістю й виразністю сонних мар йому уявилося щось так дивне, недорічне властиво, а незмірно привабне, дивнощасливе. Йому представився образ чоловіка, що спить собі спокійно, як дитина за спиною своєї матери, не дбаючи зовсім про ніч, холод і звірів. Обтесані й тісно примкнені до себе стовбури дерева захищають його з боків від звіра, холоду і злих духів; згори він має також накриття, так що й дощ, якби йшов, не змочив би його й трохи. Крім того, він обмотаний весь тоненькими шкурами і зовсім не мерзне. Він не боїться анітрохи п'їтьми, бо взяв з собою в сю дерев'яну печеру кавальчик сонця і тримає його при собі. Він має при собі зачарованого пса, який служить йому й стереже його спокій...

В екстатичнім захваті широко відкритими очима придивлявся він сьому чудовому образу, який представився йому на мить з такою дивною виразністю й багатством деталей, що вони робили ілюзію якогось довгого переживання, як то буває в моменти напруження уяви. Він не знав, чи бачить сон, чи се ті химерні образи, які приходять людині з голоду й

утоми. Але придивлявся, смакував всіма нервами, перейнятий насолодою й страхом, що сей дивний образ зникне так, як розсівалися й губилися прегарні сні про велику силу дичини, великі зграї земляків, чоловіків і жінок, що йшли разом з ним на звіра, й інші тим подібні щасливі хвилі.

І я чув на собі через віддаль десятків тисяч літ сей очарований, екстатичний зір мого далекого предка, що як чуду культури й поступу, просто неймовірно, дивувався тому, що для мене було поворотом до безкультурних часів далеких предків з-перед тисячоліть. Так безмірно далеко те, що було примітивним для мене, стояло від того, що було реальним для нього.

Він стрепенувся по хвилі, щоб відігнати дримоту й переконатися, чи він то вві сні, чи наяву бачить — і той привид, очевидно, зник з його очей. Він зістався якийсь час нерухомий, під впливом дивного образу. Але скоро його увагу зайняли перші проблески дня, що з'явилися на небі. Вони наповнили його пригноблену душу утіхою. Сонце, світло, день верталися знову, і приглушеним голосом він повторював уривчасті слова, що були його привітом сонцю, поздоровленням, що ще раз йому вдалося видертись з рук ворожих сил.

За хвилию засіріло вже наоколо нього, і він, розправляючи задеревілі ноги і з відзвичаєння сильно шкультигаючи на поранену ногу, почав обережно вилазити з своєї криївки. Голод і втома зникали під новим припливом енергії, під враженням нового світла, нового дня.

* * *

Сон закрив мої повіки, і я прокинувся, коли вже гарячий, пишно блискучий день продирався через усі отвори хатини, зганяючи прозорі сутінки в найтемніші кути її. Пес нетерпеливо оглядався на мене, поборюючи в собі пориви бажання збудити мене і вирватися з сього затишку в повний буйного життя ліс. Се бажання обхопило й мене, коли я відчинив низенькі дверці і перед очима моїми став сей самий ліс, залитий сонцем і бальзамічним ароматом смоли, освіжений росою, повний ранішньої енергії життя. Не барячися сніданням, я перекинув через плече стрільбу й потяг в глибину лісу, бажаючи насамперед вдоволити свою жадобу вїтти в життя, злитися з ним, взяти в нім свою пайку.

І я знову йшов серед рівних, як свічки, стовбурів, серед пишних кетягів хвої, серед буйних зарослів зрубів. Відклик кавса душею знову на кожний клич, на кожний подув сього життя. Грівся на гарячій сонячній промінні, обвинений

струями пари, що підіймалася з землі, з роси, і студив свої ноги в холодних струмочках джерельця. Переходив тихі, наповнені сонцем просіки і повні пахучої вогкості долини.

Я йшов все далі й далі в глибину лісів. Але вчора мене тішила гадка, що я тікаю від сучасного життя і його культурного перетончення в глибину минулих віків — від сучасного чоловіка до старих предків з їх примітивним натуральним життям. Сьогодні — навпаки, мені було приємно думати, що я сим розкішним лісом іду до життя, — що я спочиваю в сій гостині у природи, щоб з новими силами вернутися до життєвої праці серед обставин сучасного культурного життя, в сучасному світі ідей. Мої гадки, в перегоні з птахами, летіли в сей повний безконечного страждання, але й безмірної привабності світ...

І образ мого предка злегка пригадувавсь мені як щось жалісне, близьке, але приємне тим, що воно вже минуло — як пережита безповоротно скрута.

Микола ДЕРЛИЦЯ

ПТАШЕНЯТА

Розвиднювалося дуже повільно. Пізньою осінню вже й так не скоро вибиралося на днину, а то ще налягла на місто сіра мряка — густа, хоч зачирай.

Поліцай, що сторожив на Панській, зупинився на розі, де схрещувалися ще дві вулиці. Було тихо. В ринві легко дзюрчала вода, що збиралася з осадженої по дасі мряки. Поліцай збочив хідником попри публічний огородець ід Руській. Ступав повільно, на сухіших місцях хідника вдаряв сильніше ногами і здригався цілим тілом. Його проймала дрож; його плащ, автономічна рогата шапта, стрепіхаті вуса і брови були нанизані крапельками роси. Був сірий, як і мряка. Уйшов зо 50 кроків, а проти високого поставника св. Теклі, що стояв по противній стороні дороги, завернувся. На перехресті вулиць стояв довше і старався збагнути, що де діється.

На одній із примезних вулиць зарисувалася постать чоловіка. Поліцай зігнав з повік росу, витягнув шию і силувався розпізнати лице пішохода. А в тім зробив зворот і подався в глиб Панської. Рівночасно із-за поставника св. Теклі виховзнулося двоє дівчат. Босоніж перебрели болото, що розіллялося по дорозі таки грубою верствою, та хідником спішили панові назустріч. Пан випередив їх і звернув на Панську. Дівчата побігли наздогін. Старша нечайно вхопила пана за руку і похилилася цілувати. Пан, почувши студений, слизький дотик, здригнувся, нагло зупинився, а вириваючи руку, ненароком ударив дівча по лобі.

— А то що? — скричав.

— Змилосоєрдїться, паночку, ми бідні! — залебедїла дівчина.

— А! — сказав пан, перебігаючи цілу скалю.

Дівча хотїло знов ухопити його руку, але пан держав уже руки в кишенях.

— То твоя сестричка? Що? Гм, гарні личка, хоч брудні. Як підростете, прийдете до мене, — так собі говорив пан, потім із притиском засміявся і поплив ходою салонового льва. Дівчата переглянулися.